

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ ТЕОРИСКИ ЧАСОПИС

БРОЈ 12

ДЕЦЕМБАР 1956

ГОДИНА VIII

САДРЖАЈ

	Страна
Генерал-пуковник Павле Јакшић: Из теорије партизанског рата	3
Генерал-потпуковник Војо Николић: Наша економска политика и армија — — — — — — — — — —	21
Пуковник Месуд Хотић: Војни допринос Југославије победи над фашизмом у Другом светском рату — — — — —	28
Пуниша Перовић: Улога штампе у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	38
Генерал-потпуковник Божо Лазаревић: Наше ваздухопловство у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	43
Вице-адмирал Јосип Черни: Наша ратна морнарица у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	58
Генерал-потпуковник Блажо Јанковић: Инжињерија у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	73
Генерал-мајор Петар Брајовић: Попуна јединица у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	85
Генерал-мајор Ђоко Ивановић: О снабдевању у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	98
Генерал-потпуковник др Гојко Николиш: Наше ратно санитарско искуство у светлу будућности — — — — — — — — — —	117
Генерал-мајор Илија Костић: Војно правосуђе у Народноослободилачком рату — — — — — — — — — —	127

	Strana
Problemi evakuacije u SAD — — — — —	140
Zajednička nastava za oficire sva tri vida oružanih snaga u vojnim akademijama Kanade — — — — —	145
Civilna služba umesto vojne — — — — —	147
Austriska armija — — — — —	148

PRIKAZI STRANIH KNJIGA I ČASOPISA

Gaston Butul: Elementi nauke o ratu — —	150
General Ričard Gejl: Rukovođenje i veština komandovanja u nuklearno doba — — —	152
Potpukovnik Luis Tajnton: Uticao atomoškog oružja na odbranu — — — — —	154
Inžinjer-potpukovnik S. Kopolin: Rađanje atomske avijacije — — — — —	157
Siczak: Integracija vojne i civilne odbrane —	159
— : Ratne škole zapadnih zemalja — —	161
General Enriko Anaruma: Korpusna artiljerija u zadržavajućoj odbrani — — — — —	170
Major Vito Đustiniyani: Problem objedinjavanja službi u italijanskim oružanim snagama — — — — —	172

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник

ПУКОВНИК

Милутин Шушовић

Генерал-пуковник **ПАВЛЕ ЈАКШИЋ**

ИЗ ТЕОРИЈЕ ПАРТИЗАНСКОГ РАТА

Познато је да међу разним армијама поред извесних заједничких елемената организациске, тактичке и стратегиске природе, који су карактерисали војске кроз сва времена, има и веома крупних разлика, условљених особеностима доба у коме су постојале, стремљењима класа којима су припадале и циљевима који су пред оружане снаге били постављени. Шта је корисно и добро и шта треба узети из арсенала богатог искуства многобројних ратова у историји, као и какве организациске, тактичке, оперативне и стратегиске принципе треба усвојити за одређене оружане снаге у одређеном времену, опредељује се у оквиру ратне доктрине сваке поједине земље. Разматрања у овом чланку, базирајући се на општепознатим историским фактима и личном размишљању о њима, ограничиће се само на неке одбранбене мере и видове ратних и борбених дејстава у савременим условима, првенствено на партизанска ратна и борбена дејства¹⁾ и њихово место у оквиру целине.

Познато је да су се ратови у историји, углавном, изводили на тај начин што су се оружане снаге зараћених страна (наоружане борбеном техником свога времена) прикупљале на одређеним просторствима (чија је величина зависила од масовности војске и од начина и замисли вођења борбе), постројавале у одређене борбене поретке и водиле краће или дуже међусобне борбе. Зависно од тога да ли је ватра коришћена у оквиру великих маневара борбених јединица или је решење тражено претежно помоћу ње на релативно ограниченом простору, ратови су имали мање или више маневарски или позициски карактер. Једна од карактеристика и маневарског и позициског рата је постојање јасне линије непрекидног фронта (чија се дужина током историје стално повећавала), која одваја борбене јединице једне и друге стране. Маневар се и састојао у томе да се обиласком, обухватом или пробојем фронта дође на бок или у позадину свог противника, чега су се сви много бојали. Ако је то нападачу полазило за руком, бранилац је предузимао све мере да ликвидира тај положај било од-

¹⁾ Партизанска ратна дејства означаваће овде она партизанска дејства која претстављају основну форму ангажовања оружаних снага земље у рату, тојест када се цео рат може назвати партизански рат, док партизанска борбена дејства означавају дејства јединица на партизански начин у оквирима регуларног фронталног рата, тојест када су она помоћна форма.

бацивањем нападача назад, било повлачењем до нове линије иза које више не би било нападачевих снага. Рат се, начелно, завршавао онда када је једна страна дошла до сазнања да нема више услова ни за офанзивна дејства ни за било какву одбрану којом би се позади њених оружаних јединица обезбедио довољно велик простор, неприступачан снагама нападача. При томе се рачунало само на простор позади сопствених трупа, док је нападачу препуштен читав простор који би он прешао у току својих покрета напред. Губљење извесног простора и пробијање фронта на одређеним местима и у одређено време играло је често пресудну улогу за исход рата, без обзира на стање оружаних снага у датом моменту (пробој фронта на Сочи и долазак Немаца на бок италијанске армије у Првом светском рату; капитулација Француске у Другом светском рату, итд.). Међутим, има доста и примера врло умешног коришћења простора у циљу добитка времена и стварања погодних услова за извођење отсудне битке (скитски начин ратовања, велики маневри Ханибала, сељачки ратови у Средњем веку, наши устанички и ослободилачки ратови, Руско-шведски рат, Наполеонови ратови).

Видови ратних и борбених дејстава мењали су се током времена под утицајем развитка производних снага, борбене технике и људског друштва уопште. Овај развитак стално изазива ангажовање све већих маса људи и борбене технике у ратовима на све већим просторствима, на којима живе и боре се те људске и техничке масе. Но, у погледу извођења борбених дејстава, већини ратова је остало заједничко: прикупљање оружаних снага зараћених страна на мањим или већим непрекидним, стабилним фронтovima, ослоњеним на стабилну и противнику неприступачну позадину; обрачун тих снага у разним временским периодима методама борбе које су одговарале степену развитка производних снага и производних односа и борбене технике. Највећи домет у томе развитку постигнут је за време Другог светског рата када су милиони људи на такав начин изводили борбена дејства на неколико континената.²⁾

Упоредо с овим видовима ратних и борбених дејстава, током времена се појављују ратови у којима оружане снаге противничких страна почињу да живе и да се боре на истој територији, узетој, у ширем смислу речи, тј. да се мешају у тактичким и оперативним размерама и да под тим условима воде рат. До тога је долазило или појавом нових, револуционарних оружаних снага у крилу оружаних снага владајуће класе, односно окупатора, и отпочињањем борбе међу њима, или међусобним уклињавањем и разноврсним инфилтрирањем у борбени поредак противника за време сукоба регуларних армија на фронтovima. Изразитији трагови таквих ратних и борбених дејстава су срећу се у Шпанији за време рата против Наполеонових окупационих

²⁾ Оружане снаге, наоружане техником познатом до проналаска нуклеарног оружја, назване су „класичне“, а ратови и борбена дејства које су оне изводиле „класични ратови“ и „класична борбена дејства“.

трупа, у рату Русије против Наполеона 1812 године, а затим у Грађанском рату у Русији после Октобарске револуције, итд.

Ратна и борбена дејства ове врсте, названа партизанска или герилска, развила су се до највишег степена за време револуционарних и ослободилачких ратова у Кини, Југославији, Вијетнаму, а сада у Алжиру где се такав рат води између тамошњих устаника и француских оружаних снага.

Размере партизанских ратова и партизанских дејстава, борбена техника употребљавана у њима, организација оружаних снага и њихова тактика били су врло различити, тако да назив партизански (герилски) рат у разним временима и у разним земљама има врло различито значење — од дејства малих легалних или илегалних група или одреда наоружаних људи на инсталације, установе и органе одређене власти, до дејства крупних јединица оружаних снага — насталих развојем партизанских одреда или издвојених из састава регуларне армије — на нестабилним, испресецаним фронтovima, распоређеним на великом пространству у условима међусобне инфилтрације широких размера и вођења перманентног рата на такав начин између двеју регуларних армија. Таква ратна и борбена дејства примењивана су како у револуционарној борби против домаће, реакционарне власти (Кина у борби против Чанг Кај Шека), тако и у борби против стране, завојевачке војске, саме или удружене са оружаним формацијама одређених друштвених слојева унутар нападнуте или окупиране земље, тј. у национално-ослободилачким и револуционарно-ослободилачким ратовима (Грађански рат у Русији, Ослободилачки рат у Југославији 1941—1945, Национално-ослободилачки рат у Кини 1937—1945, Рат у Вијетнаму, итд.).

У овом разматрању под партизанским дејствима подразумевају се како ниже форме партизанских акција (диверзије, препади, заседе, итд.) малим одредима наоружаних људи, тако и дејства крупних оружаних јединица (организованих по познатим војним принципима и наоружаних разноврсном техником) на испресецаним, релативно нестабилним фронтovima и извођење мањих маневара и крупних маршманевара у условима измешаности противничких јединица и у тактичким и оперативним размерама. Кад се помиње партизански рат, мисли се на народни, ослободилачки рат и специфичан вид ратних и борбених дејстава оружаних снага једне земље или већих њихових делова. Овде „партизански рат“ означава антитезу „регуларном“, фронталном рату у целини, и то на основу схватања улоге територије у борбеним дејствима. Док у теорији и пракси „регуларног“, фронталног рата мора постојати јасно одређена линија на земљишту која раздваја територије на којима се налазе противничке снаге и без којих оне — по теорији овог рата — не могу ни опстати ни борити се, дотле — по теорији и пракси партизанског рата — таква стабилна линија фронта и таква стабилна позадина трупа није неопходан услов за вођење борбе. Постоји и друга класификација, у којој се при одређивању садржаја појма „партизански рат“, поред елемената тери-

торије, узима у обзир и величина борбених јединица. По томе схватању, „партизански рат“ воде само ситније јединице, организоване на територијалном принципу, неповезане у више војне формације, с тим да дејство организоване војске на нестабилним и испресецаним фронтovima треба третирати као „дејство регуларних јединица на партизански начин“, или као „комбинацију фронталног и партизанског рата“ (о чему се може говорити само ако постоји релативно слободна позадина на којој стаioniра регуларна армија, а у позадини непријатеља такође оружане јединице које воде борбу). Приликом прецизнијег одређивања појмова „партизански рат“ и „партизанска борбена дејства“ нужно је имати у виду и термине „територијални рат“, „антипартизански или антигерилски рат“, дејства „пете колоне“, итд., који су већ нашли своје место у литератури и који имају доста заједничког са појмом партизански рат на плану метода борбених дејстава, али и својих крупних разлика у оквирима политичких циљева и снага које та дејства изводе.

Партизанска дејства могу бити основни вид ангажовања оружаных снага једног народа, као што је био случај у Југославији 1941 — 1944 и у Кини 1927 — 1937 године. Такав рат могу отпочети партизански одреди, који се стварају истовремено са извођењем борбених дејстава, са тенденцијом да из њих нарасте регуларна армија која ће ниже форме борбених дејстава (диверзије, препади, итд.) постепено замењивати сложенијим формама, закључно са ангажовањем тако створене регуларне армије у офанзивним и дефанзивним захватима ширих размера на мање или више стабилним фронтovima (Југославија, Вијетнам), или га могу започети већи или мањи остаци побеђене или поцепане војске (Шпанија 1809 године, Кина 1927 године).

Партизанска дејства могу бити само део општег рата који води једна земља, тј. вид борбених дејстава на територији коју је привремено окупирао надмоћнији нападач, позади његовог стабилног фронта, координирана са дејством трупа на фронту у тактичким, оперативним и стратeгиским размерама. У том случају током времена тежиште дејстава може прелазити са партизанских дејстава на дејства трупа на стабилном фронту, и обратно. Партизанска дејства се тада стапају са свим видовима одбране и офанзивним дејствима трупа на стабилном фронту у јединствен општи ратни напор земље. (Русија — 1812, 1917, 1941—1945; Кина — 1937—1945; Југославија пред крај 1944 и 1945 год.)

Изучавајући аналитички и научно ослободилачке ратове народа Југославије, Кине и Вијетнама и партизански рат уопште, може се лако уочити да је то вид дуготрајног рата и да се у њему, на својеобразан начин, офанзивни и дефанзивни елементи испреплићу у времену и простору и у оквирима тактике и стратегије, и то под условима велике бројне и техничке надмоћности окупаторских и реакционарних снага.

Познато је да се према учењу класичне војне науке одлука за напад начелно доноси ако се у датом времену и на одређеном месту располаже најмање равним снагама или двоструком, троструком, итд.

надмоћношћу; да се одлука за отсудну одбрану доноси ако нису испуњени наведени услови и ако је противник највише три пута бројно надмоћнији, а за задржавајућу одбрану ако надмоћност противника прелази три према један и ако слабији располаже одговарајућим простором за маневровање по дубини, с тим да у противном може капитулирати без борбе или после отсудне „битке части“, допуштајући и изузетак од ових начела. Сада се на бази стеченог искуства у партизанским ратовима и закључака на бази тога искуства ова начела могу допунити новим начелним поставкама.

Може се рећи да је, под одређеним политичким околностима, ипак могуће водити рат у виду партизанских дејстава и онда када не постоје услови ни за напад, ни за отсудну ни за задржавајућу одбрану (тј. за повлачење под притиском у дубину своје земље) на уобичајен начин било у тактичким, оперативним или стратешким размерама. Но, та дејства се могу изводити само уз активну подршку народа у својој земљи и под добрим руководством, и могу трајати све дотле док се не измени однос снага и не створе повољни услови да се нападач избаци из земље или из делова земље у које је продро. Тој форми ратних и борбених дејстава прибегава једна од зараћених страна или делови једне армије у случају нужде, кад процени да би примена поступака и метода класичног рата била нецелисходна и да би је они водили брзом и дефинитивном поразу.

Када ће наступити моменат за отпочињање партизанских дејстава, очевидно није могуће одредити уопштено, већ конкретно за сваки случај. Ако партизанска дејства означавају и почетак рата (Југославија 1941 године), онда њихово отпочињање, разуме се, зависи од оних крупних политичких и стратешких елемената који одређују повољне или неповољне услове за почетак рата. Ако рат почиње класичним формама — сукобима регуларних јединица на граници, онда се може рећи да они треба да буду усклађени са осталим ратним и борбеним дејствима и да логично произилазе из дате ситуације. Чим се једна мања или већа јединица нађе у позадини непријатељског фронта и нема изгледа да изврши свој задатак борбом у статичком окружењу, унутар чврстог обруча непријатеља, и када јој запрети тотално уништење, она треба да пређе на маневарска дејства у непријатељској позадини, са тежњом да се преко њих споји са својом главнином или да, с ослободом на народ, стално дејствује у позадини, већ према задатку који је добила или према ситуацији на фронту. Поред тога, борећи се у непријатељском окружењу, свака јединица треба да тежи да и она окружава непријатеља и да му, избегавајући статичко окружење, намеће динамична дејства у којима противник неће моћи да користи своју надмоћност у људству и техници. Одлуку о овоме може донети виша команда или командант дотичне јединице ако је тренутно изгубио везу.

Може се оправдано поставити питање: да ли се партизански рат може одмах отпочети у оквирима целе земље ако регуларна армија једне државе у офанзивним дејствима не успе да разбије нападача

или ако у одбрани не одржи бар део своје националне територије? Иако пример Шпаније 1807 године даје потврдан одговор на ово питање у погледу могућности отпочињања партизанског рата, он није довољно позитиван у погледу перспективе његовог развика и коначног успеха. Кинески комунисти започели су партизански рат против армије Чанг Кај Шека делом оружаних снага (истина, релативно малим у односу на снаге које су остале код њега) које су им се ставиле на расположење 1927 године, да би касније, после пораза Буржоаско-демократске револуције, стварали нове партизанске одреде и постепено формирали регуларне јединице будуће Црвене армије и изводили партизански рат у позадини непријатељске војске како партизанским одредима, тако и појединим деловима своје регуларне армије. Узимајући то у обзир и полазећи од тога да смо и ми започели Народноослободилачки рат без икакве војне организације и да смо били у све бољем положају уколико се она јачала и усавршавала, могуће је тврдити да се партизански рат може надовезати на класични регуларни рат, наравно, под одређеним политичким условима (спремност народа да се до краја ангажује за остваривање политичких и ратних циљева и под руководством које уме да такав рат умешно води) и уз доста знатно осипање регуларних оружаних снага. При томе, разуме се, не треба чекати неки одређени моменат и команду за то. Тај прелаз може и треба да буде што неосетлији, а могуће је да буде такав само у случају ако се, поред офанзивних и дефанзивних бојева, операција и битака на мање-више стабилним фронтима, одмах започињу и партизанска дејства са ослоном на народ позади непријатељског фронта, у случају померања тога фронта у унутрашњост. То би значило да се партизанска дејства не отпочињу онаквим оружаним снагама какве смо ми имали у јулу 1941 него слично онаквим нашим снагама из октобра 1941 или у току 1942, 1943, или 1944 године, са тенденцијом да се непрекидним борбеним дејствима стварају услови за поновно стварање оперативно-стратешких групација и постепено ослобођење земље од окупатора. Теориски је могуће да једна земља са својом армијом пређе на партизанска дејства и без извођења почетних озбиљних фронталних битака, што, наравно, зависи од услова — времена, места, односа снага и перспективе развоја догађаја у ширим размерама.

Партизанска дејства су, посматрана само војнички, специфична организована комбинација напада и одбране на нестабилним фронтима испреплетаним на великом пространству, заснована на тежњи да се непријатељ стално исцрпљује нападима и да се, избегавањем отсудног судара, чува сопствена жива сила на рачун губитка, односно напуштања територије. При томе се вешто искоришћава земљиште које је непријатељ већ окупирао, али га није посео трупама, тако да се на специфичан начин повећава комплекс земљишта које стоји на расположење борбеним јединицама за маневар у најпунијем облику и обиму. Овде треба нарочито подвући реч „организован“ због тога што постоји и такво схватање да је планирање и организованост у парти-

занским дејствима на ниском ступњу и да свако бира место, време и начин деловање по свом личном нахођењу итд., итд. Учесницима нашег Народноослободилачког рата, а и осталих успешних партизанских ратова, познато је да је, напротив, баш у партизанском рату, ако се у њему очекују успеси, неопходна дисциплина вишег типа, свесна дисциплина, иницијативност и конкретна организованост — онаква какву изискује дата ситуација. Површним посматрачима изгледа да учесници у партизанским дејствима претежно врше препаде и да стално избегавају отсудније борбе, а специјално одбрану. То може важити само за одређене услове и ниже форме партизанских дејстава, о чему говори и наш ослободилачки рат у коме наилазимо на сталне организоване комбинације напада и одбране. По правилу, једне јединице иду у напад, а друге их обезбеђују отсудном одбраном; 7 дивизија, у улози опште заштитнице Оперативне групе В. штаба, крајем 1942 и почетком 1943, по плану изводи задржавајућу одбрану од Сиска преко Бихаћа до Прозора, где прелази у отсудну одбрану, у којој гине главни део њеног људског састава; исто тако, 2 далматинска бригада, у улози побочнице Оперативне групе В. штаба, по плану изводи отсудну одбрану на Зеленгори. Једне јединице су, дакле, у одбрани, док остале изводе нападе на насељена места у оквиру великих маршманевара, офанзива и противофанзива из Зап. Босне у Црну Гору, из Црне Горе у Ист. Босну, итд.

• Ненаучно је стављати партизански рат, као специјални вид ратних дејстава, под мерила и норме „регуларног“, класичног рата на стабилним фронтovima. Грешка се своди на то што се народни, револуционарни рат и његове форме и методе подређују формама рата који често није ствар читавог народа него рат једне класе, ствар одређене Владе и њене војске. Као што револуционарне, праведне, народне ратове по карактеру није могуће изједначити са завојевачким — неправедним, милитаристичким ратовима, исто тако ни методе вођења тих ратова ни организацију оружаних снага за вођење једне и друге врсте ратова није могуће подвести једне под друге, а ни механички их упоређивати, без опасности падања у једностраност и ненаучност.

Пошто се партизанским дејствима не може обезбедити територија неприступачна противнику; пошто често прелажење насељених рејона из руке у руку условљава материјалне и људске жртве цивилног становништва, овај вид ратних борбених дејстава изазива и изазиваће негативан морални ефекат све док се на широком плану не измене стари појмови о рату. При томе треба имати на уму да такозвани регуларни рат (са непрекидним и релативно стабилним фронтovima) нуди далеко повољније услове за употребу нуклеарне технике (која претставља главну опасност у будућем рату) него партизански, као и то да ће се постројавање борбених поредака и маневри оперативних армија у будућности изводити на пространству које ће превазилазити размере мале и средње државе и обухватати територије неколико држава. У изгледу је да ће се у случају рата у борбеним

дејствима ангажовати целокупне територије појединих држава, чак и у оквиру великих блокова, и у таквим дејствима у којима ће крупне оперативне групације националне или коалиционе војске бити прво-класни циљеви нове, разорне технике.

Искуство нам говори да су губици цивилног становништва били код нас већи 1941 и 1942 године, када цео народ није био довољно организован за отпор и борбу, него касније када је оно све више на силу одговарало силом, када је стекло искуство у специфичној борби без стабилних фронтова и када је само маневровало по бојишту организовано по селима и општинама.

Зато је корисно изучавати и свестрано неговати и теорију партизанског рата као специфичног вида и офанзивно-одбранбених ратних и борбених дејстава у стратеским и тактичко-оперативним оквирима и изналазити нове методе борбе у складу са предвиђањем развоја друштва и друштвених односа у целини и у свакој појединој земљи. Тиме се богати теорија народних, револуционарних, праведних ратова и сужава свемоћ теорије завојевачких, неправедних ратова. При томе се не ради о конкретној примени овог или оног вида ратних и борбених дејстава. То зависи од ситуације у којој ће се наћи једна земља и њене оружане снаге делимично или у целини. О томе да ли ће се изводити отсудна офанзивна и дефанзивна дејства или комбинација разних видова борбених дејстава на мање или више стабилним или испресецаним фронтовима одлучиваће врховна команда једне војске и њене ниже командне инстанце.

Не ради се о одбацавању напада и одбране у класичном смислу те речи, а поготову не о негирању значаја напада и одбране какве данас заступају савремене армије (зато што у крајњој линији само напад који тежи отсудном решењу може донети победу), него о истицању вида ратних и борбених дејстава, који се, истина, може применити само у ослободилачком, праведном, народном рату, у својој земљи — вида ратних дејстава стратеских, оперативних и тактичких размера, која су целисходна у одређеним ситуацијама и која могу обезбедити неопходне услове за коначан обрачун са агресорима и завојевачима.

Познато је да оружане снаге треба организовати и обучити тако да могу живети и дејствовати у свим условима који се могу наслутити у будућности. А како и партизанска дејства (која се као задатак могу поставити делу војске или војсци у целини) претстављају једну од реалних могућности, то је природно да официре треба упознати са њима у оквиру тактичко-оперативних принципа и стратеских доктрина, а војнике убедити у то да се борба може водити у свако доба дана и ноћи, на сваком терену и у свакој ситуацији, појединачно и у малим групама људи, да се никад не сме предати жив у руке непријатеља или одложити оружје и мислити на спас у заробљеничким логорима зато што баш тамо у савременим условима нема спаса. Данас је у овом смислу важно припремити и читав народ како би што лакше могао схватити евентуални ратни вртлог у коме би свакако

био изложен бомбардовању из ваздуха и као активни борац у самоодбрани на бојном пољу које ће бити врло пространо. Искуства појединих сеоских насеља, стечена у нашем Ослободилачком рату 1941 — 1945, врло су драгоцене. Познато је, наиме, да су села ослобођених територија била пред крај рата организована на војним принципима. Претседници народних одбора били су нека врста команданата села. Они су организовали службу извиђања и обавештавања и, на бази података прикупљених о непријатељу и доброг познавања земљишта, маневровали пред непријатељском војском око својих села тако да је непријатељ наилазио у пушта села, а чим би он прошао народ би се враћао на свој редовни посао. Није редак случај да су овакве колоне народа и оружјем заштитивале своје „маневре“ и „повлачење“, иако су имале мало оружја. Овакав вид самоодбране, а делом и активних борбених дејстава против окупатора, показало се далеко бољи него „повлачење“ народа у дубоку позадину и нагомиланање на комуникацијама. Организовано „растурање“ народа и рањеника и склањање у оближње неприступачне пределе, па и под земљу — као што се то практиковало нарочито у Срему, показало је добре резултате.

Изучавање овог искуства и прилагођавање организациских форми и тактике будућим условима може дати изванредне резултате и умногоме решити проблем смањења жртава цивилног становништва, проблем подршке партизанских и борбених јединица које ће оперисати у позадини непријатеља. Природно је да треба обезбедити повезивање свих или бар већих насеља са службом обавештавања и јављања о наиласку непријатељске авијације, затим масовније учешће жена у свестраном руковођењу цивилним становништвом за време рата, и то као војних и војно-политичких руководилаца и активних бораца с пушком, митралезом, итд., а и у организацији снабдевања, санитетској заштити итд. Овако наоружан и спреман народ може не само знатно отежавати рад непријатеља и наносити му озбиљне губитке него и олакшавати дејства партизанских одреда у позадини и регуларних трупа на стабилним или покретним фронтима. Иако је то учесницима Народноослободилачког рата и партизанског рата уопште и блиско и јасно, ипак то није довољно, већ је неопходно да то схвате и они који нису били у рату и они млади који долазе како би сваки појединац нашао своје место, а читав народ имао јасну перспективу опстанка и борбе под свим условима.

Познато је да јединство народа има велики значај за сваки рат, а пресудан за партизански рат као специфичан, народни рат, зато што окупатор на окупираној територији, користећи своју власт, националне и класне супротности унутар окупиране земље, организује квислиншке војне формације које су за Народноослободилачку војску, ангажовану у партизанском рату, опасније од окупаторове регуларне војске која је доведена из његове земље. А колики значај придају овом моменту они који планирају ратове на туђим територијама и са туђим људским ресурсима, види се и из тога што они предвиђају пребацивање емиграната (углавном као падобранаца) у њихову ма-

тичну земљу, са задатком да тамо организују квислиншку војску, да помажу продор њихових трупа на фронту и да неутралишу ослободилачке партизанске снаге, уколико би се оне појављивале позади фронта завојевачке војске која продире у дубину нападнуте земље.

Народ треба да буде свестан да ће савремено ваздухопловство великог радијуса дејства и велике разорне моћи, благодарећи својим могућностима да брзо транспортује крупне оружане снаге кроз ваздух и да их спушта у дубоку позадину нападнуте земље, наметати нужност да цела земља активно и једновремено учествује у борби, само на разне начине. Док се једни боре на стабилним или нестабилним фронтovima, нападајући или бранећи се, наступајући или отступајући, а други у саставу партизанских одреда, сви остали треба да се стално активно боре са непријатељском авијацијом (радећи у фабрикама и на пољима, замењујући по неколико пута дневно машине и алатлике митраљезима и топовима), падобранцима, диверзантима и квислинзима, свесни да се рат данас веома тешко може локализовати на приграничне рејоне и да се зато иза фронта агресора, који се помера у унутрашњост земље, не сме дозволити успостављање „окупаторског мира“ него да се мора продужити рат све до победе.

Идеолошко-политичке и војно-стручне припреме целокупног народа у духу ових схватања треба да чине важан део садржаја рада разних мешовитих војно-цивилних комисија, удружења резервних официра, организација цивилне заштите од напада из ваздуха и других институција, које би војна организација у целини свестрано помагала како у стручно-теориском тако и у материјалном погледу. При томе је важно да се народне масе упознају са могућностима и улогом разних дејстава на стабилним и нестабилним фронтovima, са улогом партизанских дејстава у склопу борби на стабилним фронтovima и као самосталног вида ратних дејстава народних маса против окупатора и да схвате шта данас велика или мала држава може да постигне и како се може најефикасније заштитити од дејства нуклеарног оружја. При томе је важно да свако уочи потребу за активним учешћем у борби у случају рата, за напуштањем густо насељених места и отпочињањем борбе и организованог рада по селима и мањим местима. Основно је да народне масе схвате да се може борити и живети и у условима употребе нуклеарног оружја, само се ти услови морају стварати, без обзира на то што то изискује велике тешкоће и лишвања свих врста. А народ који то схвати, или који схвати боље од осталих, може се надати да ће у евентуалном будућем рату са мање жртава одбранити своју земљу од поробљавања и обезбедити свој даљи опстанак и развитак.

Ако неко хоће да оспорава важност досадашњег искуства партизанског рата зато што оно није стечено у доба примене нуклеарног оружја, онда му се може указати на искуство Кине, Кореје, Индокине и Северне Африке, јер су народи у свим тим земљама водили успешан рат (а неки га још увек воде) без таквог наоружања, и то против сила које га поседују или га лако могу поседовати. Ако се узме да

су у тим ратовима пространство и надмоћност у људству понегде играли улогу као у Кинеском грађанском рату у периоду од 1945, или у Кореји после директног ангажовања Кинеза у њему, ипак тај фактор — који несумњиво има велики значај — није једини и одлучујући, јер видимо да он није дејствовао у Индокини, а не дејствује ни у Северној Африци. А пошто техничка надмоћност ни у класичном ни у нуклеарном наоружању није могла да реши рат у корист оних који је поседују, онда то значи да су ту, поред кинеске надмоћности у људству, деловали и други фактори, међу осталим и карактер рата и вид борбених дејстава. Ту, на једној страни, наилазимо на рат влада и њихових класно-бирокупатских оружаних снага, по методи коју оне једино могу примењивати, тј. првенствено офанзивна борбена дејства заснована на техничкој надмоћности и претпоставци да ће противник применити одбрану какву су они прописали, и, на другој страни, на рат народа, методом који је подесан народима који бране своју слободу у својој сопственој земљи и који је негација борбених дејстава агресора, нападача и угњетача. У овим случајевима се не ради о томе да освајачи туђих земаља не би хтели да искористе своју надмоћност у техници и броју војника у борби, ни само о томе да се они плаше изазивања општег сукоба ако употребе нуклеарно оружје, него о томе да техничка надмоћност, ма како била велика (у виду класичног или нуклеарног наоружања), с обзиром на карактер рата и вид борбених дејстава, не може дати решење. Јер, кад би постојали и најмањи изгледи да би нуклеарно оружје донело решење у колонијалним ратовима, оно би тамо, вероватно, било и употребљено. Не ради се, дакле, о томе да ли би завојевачи хтели или не би хтели да употребе моћну технику, него о томе да ситуација коју је противник створио, водећи народни рат на партизански начин, не дозвољава рационално коришћење таквих средстава. А управо на тај начин треба да размишљају они који су моментално слабији и инфериорнији, јер се методе рата не одређују сколастички него оне треба да одговарају политичким циљевима које један народ себи поставља, с обзиром на своје могућности. Очеvidно је да ће земља која је поставила као свој ратни циљ освајање других земаља усвојити офанзиву регуларне војске као искључиви вид борбених дејстава да би што пре дошла до остварења тог циља. Таква земља мора да располаже одговарајућим бројем људи и техничким средствима која ће јој обезбедити организацију довољно јаке оружане силе за реализовање таквих циљева. Тако, разуме се, резонује властодржац дотичне земље, јер то не мора да буде апсолутна истина него може бити и груба обмана, као што је то био случај са Немачком и Италијом, чији политички, експанзионистички циљеви у току Другог светског рата нису одговарали економској моћи тих земаља.

Исто тако је природно да ће и народи који су раније поробљени или им сада прети поробљивање, у складу са својим политичким циљевима (стицање слободе и независности или одбрана те независности на свом сопственом тлу и својим људским и техничким изворима) и

намерама противника, водити народни рат, тј. рат таквог карактера и таквим методама који ће онемогућити реализовање планова нападача. Вредност ових или оних ратова или метода борбених дејстава не може се одредити према оцени коју им дају учбеници ове или оне земље више или мање развијене, него по томе шта они дају у пракси. Због тога је разумљиво што је, на једној страни, на пример, француска војно-стручна и политичка штампа препуна напада на народни, партизански рат који се води у Индокини и који се води у Северној Африци као „примитиван“, „дивљачки“, итд. и величања „регуларног“ вида рата са „регуларно“ опремљеним јединицама, и што, на другој страни, устаници усвајају теорију народног рата, што је примењују на своје услове и даље проширују. А истина је оно што потврђује пракса. Ако устаници постигну своје циљеве (а они су их већ великим делом постигли), онда је њихова теорија напреднија и истинитија него теорија њихових противника, без обзира на њихово место на лествици економског развитка.

Неке „савремене“ теорије негирају револуционарно искуство не само у форми борбених дејстава него и све револуционарне принципе по којима се регулише организација и управљање оружаним снагама и обезбеђује масовно и свесно учешће народних маса у одбрани своје земље и слободе. Само се по себи разуме да се војна организација до које се дошло за време устаничке револуционарне борбе мора стално усавршавати и прилагођавати новим условима и новој техници која се уводи у армију, као и будућим видовима борбених дејстава. Међутим, то усавршавање и прилагођавање треба да буде у вези са оним што се практиковало за време револуционарног, ослободилачког рата, јер, с једне стране, постоји могућност да се понекад и понегде води исти онакав или њему сличан рат, а, с друге, и због тога што су у организацију и управљање револуционарном армијом уткани револуционарни, научни принципи које треба примењивати и бранити како на идеолошком и политичком пољу, тако и на војном плану.

Није тешко доказати да би претварање револуционарних оружаних снага у „регуларну“ армију, која занемарује основне позитивне елементе револуционарне армије, значило извесно слабљење које не може надокнадити ни веома моћна техника. Лако је веровати да се тако преображене снаге не могу упоредити са оним снагама какве би настале ако би се задржали сви битни елементи револуционарне армије — револуционарни политички циљ, свесна дисциплина, стваралаштво широких народних маса у оквиру војне организације, људски односи, и то све допунило моћном техником, добром организацијом и обученошћу у руковању техником и извођењу борбе у савременим условима.

Практични закључци који произилазе из теорије партизанског рата као дела војне науке су многоструки. Пре свега, очевидно је да је, поред оружаних снага организованих за дејства на мање или више стабилним фронтovima или за маневарски рат у складу са конкретном

ситуацијом (чији број и опремљеност зависе од броја становника једне земље, економске моћи и технике која јој стоји на расположењу и замисли како ће се ангажовати те оружане снаге), корисно обухватити сав остали народ — резервно људство, мушкарце ограничено способне за регуларне војне јединице и све жене — у територијалну војну организацију, која би обезбеђивала позадину од квислинга, диверзаната и напада из ваздуха, и чинила базу за свеопшти народни партизански рат ако непријатељ продре у земљу.

Однос ових двају видова оружаних снага може бити различит у разним периодима рата. На пример, ако би ангажовање у борбама на стабилним фронтима било најцелисходније, онда би се територијална армија могла смањивати на рачун оне на фронту, и обратно — регуларна, оперативна армија би се теориски могла смањивати за рачун територијалне све до прелаза свих или великог дела оружаних снага на територијални вид организације и територијални, партизански рат без стабилних фронтава, са циљем да се, кад се створе повољни услови, из територијалне војне организације опет искристалише регуларна оперативна армија и успоставе стабилни фронтови уз истовремено очување територијалне војне организације састављене од жена и ограничено способних људи за регуларне оперативне јединице. Оваква концепција очевидно знатно проширује класични мобилизацијски основ који је био у важности до Другог светског рата. Оваквом организацијом постигли би се безбедност позадине, активност у борби с непријатељем на великом пространству и могућност да регуларна армија, у случају нужде, избегне уништавајући удар масовног противника и да се поново појави у новој организацијској форми ситнијих тактичких и оперативних јединица и ангажована у онаквим видовима борбених дејстава каква ће бити најподеснија, с обзиром на новостворену ситуацију и перспективу развика те ситуације.

Овакво схватање и на пољу обуке намеће идеју да се поклања што већа пажња учењу о планским и организованим комбинацијама напада, одбране и партизанских дејстава и смењивања једног вида дејстава другим, у времену и на разним тачкама театра борбених дејстава и у разним оквирима — тактичким, оперативним и стратешким, тј. стварању нове теорије борбених дејстава која ће давати боља решења у будућој ратној пракси.

Кад се говори о основним класичним видовима борбених дејстава — о нападу и одбрани (отсудној и задржавајућој) — и кад се који вид примењује, корисно је говорити и о партизанским дејствима и објашњавати кад се за њих треба одлучивати и како их треба изводити. Теорија партизанског рата има своје место не само у оквирима стратегије, оператике и тактике, као допуна војне теорије уопште, а посебно теорије одбранбених ослободилачких ратова, него и у оквиру опште борбене обуке војника. Зато савремени старешински и борачки састав треба да упозна и разуме партизанска дејства као вид борбених дејстава (у низу осталих) којима се може прибећи у разним приликама места и времена и у разним оквирима — тактичким, оперативним и

стратегиским, и да схвати да су за извођење таквих борбених дејстава неопходни: иницијативност, висока свест о узвишеним циљевима борбе, јединство и слога међу борацким и руководећим саставом, борбеним јединицама и народом.

У оквиру припрема целог народа за евентуалну будућу ратну стварност и за активно учествовање у њој корисно је указивати, на пример, на ваздушни десант на Дрвар и на судбину жена, деце и свих људи, ако не буду спремни да се и сами одупру непријатељу, који се изненада може појавити међу њима, до доласка оперативних јединица. А пошто нико неће бити у могућности да се увек и на сваком месту одупре нападу из ваздуха ноћних ваздушнодесантних формација, биће нужно да се цео народ организује за борбу због његове властите заштите и због тога што он треба да претставља моћно оружје за борбу са десантима, квислиншким формацијама, диверзантима, итд. Сваки фабрички колектив на челу са својим руководством и свако село са својом влашћу може се и политички и војнички организовати за пасивну и активну борбу. Ова територијална армија може бити бројнија од оперативне армије. Њене способности за ангажовање у фронталним борбама на мање-више стабилним фронтovima, разуме се, далеко су мање од способности регуларне, оперативне армије, али је њена улога за извршење специјалних задатака у позадини, захваљујући територијалном принципу организације, од неоцењиве важности. Због тога никако нису довољне само припреме за организацију пасивне заштите, него се морају спремити и борбене и радне јединице (претежно од жена) које се морају и саме борити за свој опстанак и услове рада и живота. Такве јединице, формиране на бази извесне законске обавезе, отежавале би противнику да ма где у позадини образује своје борбене центре и приморавале би његову оперативну армију да скида извесне снаге са главних бојишта. Ако би се организација спровела према овим концепцијама, број оружаних снага би се знатно повећао, што би омогућило извршење многобројних борбених задатака које слабија страна не би могла извршити у сукобу са знатно јачом ако би задржала класичну организацију својих оружаних снага и ако би их ангажовала на класичан начин — само на стабилним фронтovima. Поред тога, примена овакве концепције омогућава еластично пребацивање тежишта час на мање-више стабилне фронтове, а час на територијална дејства, све док отпор нападачу у нападнутој земљи или у низу земаља не нарасте толико да омогући коначан обрачун с њиме. Дво утолико пре што је развитак друштва и технике, нарочито ратне, стално наметао растреситије борбене поретке на бојишту и што ће даљи развој нуклеарног наоружања несумњиво изазивати још веће развлачење борбених јединица на бојном пољу, које ће, бар колико се сада може предвидети, довести до борбених поредака доста или свим сличних распореду наше Народнослободилачке војске током 1943 и 1944 године. У изгледу су, наиме, и јако нестабилни, испресецани и испреплетени фронтови и стални покрети јединица на тим испреплетеним фронтovima.

У евентуалним будућим ратним дејствима ангажоваће се веће масе људи у „регуларним“ армијама, а и губици борацког састава биће несразмерно већи него досада. Људство у позадини мораће да ради за фронт и да се бори са снагама непријатеља које ће дејствовати из ваздуха у виду десаната и диверзаната. Ратом ће бити обухваћене далеко пространије територије, тако да мале и средње земље неће увек моћи простом рачуницом и квантитативним упоређивањем људи, технике и територије да пронађу перспективу свог слободног развитка. Неке земље виде решење проблема у коалицији, уколико коалиција не поставља велика ограничења у погледу политичке и националне независности, а неке траже решење у изналажењу подесних организационих и тактичких принципа који дају перспективу успешне борбе у свим условима — коалицији и самостално. У оквиру ратних идеолошких и политичких доктрина настају и разне војне доктрине исто толико међусобно различите и супротне колико и идеолошки и политички погледи разних класа, нација и политичких групација. Ту се сусрећемо са савременим „новим погледима“, са „теоријом нуклеарног рата“ итд. који имају тенденције универзалности и бацања у заснак теорије ослободилачких ратова уопште и партизанског рата напосе.

Природно је да о партизанском рату не размишљају и не продубљују га они који имају апсолутну или релативну преоћу у економици, броју становника и техничком развоју. О њему треба да мисле слабији, јер им он у сукобу са моћнијим противником омогућава да воде успешну, иако тешку борбу. А решење проблема народне одбране неке земље и успех на том пољу састоји се баш у томе да се у датој ситуацији пронађу и организационе форме и тактика сопствених оружанних снага које су најнеподесније за противника.

Ако се у технички развијеним земљама, полазећи од високо развијене техничке базе, пропагира и глорификује техника и разрађују офанзивна, често завојевачка дејства, као искључиво „добра“ и „савремена“, а као узгред „научно“ доказује онима који таква средства немају да им не преостаје друго него да се покоре, онда то не треба сматрати науком него као један елеменат савременог збивања. Напротив, треба истраживати оне методе борбе које противрече наведеним и које ће бити негација првих. При томе треба стално имати на уму да завојевачке теорије садрже у себи, имплицитно, пасивизам и капитуланство за противника исто онако као што теорија напада негира теорију одбране. Треба се потсећати да одбрана, схваћена у најширем смислу те речи, тј. као свеукупност мера и поступака за заштиту од завојевача, доноси позитивне резултате, иако се до њих долази често врло тешко.

Само на овакав начин могу и морају да прилазе теорији одбране народи који се спремају да бране своју земљу од агресора и завојевача. Они не смеју да полазе од офанзивних, војних теорија завојевача и да у потпуности усвајају њихову теорију одбране као привесак теорије напада, као потврду свеоћу завојевачких подухвата, или да

у ту и такву теорију одбране уносе незнатне измене. Ту се ради о разним погледима на збивања, о разним циљевима, па и о разним антагонистичким теоријама борбених дејстава, а не о калемљењу.

Међутим, истицање теориских поставки партизанског рата у овом излагању нема никако за циљ да умањи не само улогу техничке базе једне земље и техничких средстава у борбеним дејствима, нити улогу технички добро опремљених мањих или већих борбених јединица и оружаних снага једне земље у целини, нити тактичко-оперативних и стратeгиских принципа класичног рата, него ни улогу нових доктрина разних земаља које произилазе из напора људи у развијеним земљама да даду одговор на питање какав ће бити будући рат. Напротив, све што је о томе написано треба изучавати, али, наравно, не као догме, већ као релативне истине које ће некад и негде важити, а негде и некад моћи да послуже за правилно решење проблема. А сврха изучавања војне теорије и јесте у томе да војни руководиоци науче да цене елементе ситуације и доносе одлуке како из домена организације и обучавања оружаних снага, тако и у погледу њиховог ангажовања на бојном пољу. Очитљедно је да све то намеће потребу да се свестраније разрађују и изучавају партизански ратови и њихова теорија, зато што се помоћу ње може постићи решење у току ратних дејстава кад затаје друге теорије, и то у тактичко-оперативним и стратeгиским размерама, и што познавање партизанског рата може изазвати нове идеје, на пример, о проширењу мобилизационих основа изван класичних норми, о новим организационим формама, о постројавању нових борбених поредака и о организовању подесних система командовања, све под претпоставком употребе нуклеарног оружја. Међутим, овде се не ради ни о глорификацији партизанских дејстава као јединог спасоносног решења за све многобројне проблеме борбене и ратне праксе, јер она то нису и не могу бити, него о проширивању хоризоната из оквира теорије класичног рата. То је извесна анализа чињенице постојања партизанског рата и тражења његовог места у склопу осталих видова ратних дејстава. О томе да ли се и уколико треба оријентисати за класичне форме рата или за сасвим нове (услед утицаја нуклеарног оружја) за партизански рат, за офанзивна или дефанзивна дејства, да ли за мале — до савршенства технички опремљене армије, или за масовне, народне армије, или за комбинације ових елемената — доносиће одлуке војна и политичка руководства сваке земље, а те одлуке ће поред општих поставки војне теорије бити условљене и политичким циљевима, економском базом и људским ресурсима дотичних земаља.

Данас неки војни и политички кругови великих сила замишљају евентуални будући рат као комплексно разарање противничке земље, нуклеарним, хемиским, биолошким средствима (чије последице данас нико не може сагледати, тако да се на разне начине настоји да до таквог рата не дође) и као сукобе масовних оружаних снага наоружаних класичном техником и нуклеарним оружјем такозваног тактичког значаја. Тамо се при студији и усвајању конкретних органи-

зациских форми оружаних снага и тактичких, оперативних и стратегиских принципа, при планирању и увежбавању механизма извођења будућих бојева и операција и при одабирању ратне технике полази од два основна елемента — од искуства Другог светског рата, стеченог углавном у фронталним сукобима, и од утицаја новог нуклеарног оружја доста запостављајући искуства партизанског рата. На бази великих техничких могућности тамо се припрема моћна одбрана од напада из ваздуха и офанзивно ангажовање оружаних снага. У погледу ангажовања борбених јединица предвиђа се брзо прикупљање снага на одређеном месту, пробој непријатељског фронта ударом атомским оружјем и ватром из класичног наоружања, а затим увођење у пробој крупних мотомеханизованих формација и бацање ваздушних десаната на дубину неколико стотина километара у позадину противника, уз истовремено дизање на оружје свих оних елемената у нападнутој земљи који су из разлога идеолошких, верских или класних спремни да се уклопе у општи ратни напор нападача. Поред осталог, то је условљено и тежњом да се брзим покретима на великим пространима избегне удар термонуклеарних бомби крупнијег калибра, да се једним ударом дезорганизују снаге противника и угрозе велика пространства која он држи и на којима распоређује своје снаге деконцентрисано до највишег могућег степена. Очевидно је да ово излази из оквира фронталних ратова, у којима је позадина сваке стране била неприступачна противнику, и да се знатно приближава партизанском схватању ратних дејстава са измешаним борбеним порецима на великим пространима.

Шта у тој ситуацији остаје браниоцу? Или да спречи покрет нападачевих мотомеханизованих колона и бацање ваздушног десанта — што увек неће бити могуће, или да се бори у условима које му намећу нападач. А нападач, као што се види, намеће борбу на нестабилним и испресецаним фронтима у условима измешаности противничких јединица, претпостављајући да ће тако свог противника почесно окруживати и уништавати. Он ће у томе често успевати ако се бранилац буде одлучивао само за упорну одбрану појединих рејона, ако га фбухвати паника и ако код њега наступи дезорганизација. У случају да није у стању да уништи ваздушни десант и да задржи наступање противникових снага, бранилац ће најбоље учинити ако пређе на маневарска дејства типа наших партизанских дејстава 1942, 1943 и 1944 године, и то на пространству које су по дубини ограничили ваздушни десант и мотомеханизоване колоне нападача, на пространству које може достићи територију једне мале или средње државе. Нападач, наравно, планира да све браниочеве борбене јединице на таквом пространству уништи у једном релативно кратком временском периоду и да затим предузме следећи оперативно-стратегиски скок. Међутим, нападач ће претрпети неуспех ако браниочеве снаге, које се налазе у оперативно-стратегиском окружењу, не буде могао уништити не само у кратком времену него ни на било који начин. А то се може десити ако бранилац буде вешто и зналачки изводио *специфичан*

маневарски рат новог типа који је по суштини партизански рат (ако овај последњи схватимо као дејства оружаних снага на испресецима и нестабилним фронтovima, без ослоњања на стабилну позадину), тојест ако снаге своје оперативне војске буде вешто ангажовао у офанзивним и дефанзивним борбеним дејствима на нестабилним фронтovima, у већим и мањим маршманеврима и покретима из једног рејона у други, ломећи и уништавајући веће и мање групације нападачеве војске изненадним ударцима својих груписаних јединица уз истовремено ангажовање широких слојева народа окупиране територије у партизанском, територијалном, свенародном рату политички и организацијски добро припремљеном.

Изгледа да еволуција теорије и праксе класичних, фронталних ратова, с једне, и народних, револуционарних ратова у виду партизанских дејстава, с друге стране, иде не само у правцу њиховог приближавања и допуњавања у квантитативном смислу него и у правцу обједињавања теорије фронталних, класичних ратова са теоријом партизанског рата у јединствену доктрину из које могу проizaћи организацијски, стратeгиски, оперативни и тактички принципи, довољно прецизни, широки и еластични, — што ће будућа ратна пракса и захтевати.

Гледано из те перспективе, искуство партизанског рата уопште и нашег Ослободилачког рата посебно — како на пољу организације борбених јединица, организације командовања, васпитања војске и народа у целини, начина управљања борбеним јединицама на бојишту и ангажовања широких народних слојева у одбрани своје земље у сукобу са надмоћнијим противником, — има изванредан значај, јер многе његове тековине важе не само за евентуални будући рат између малих, економски неразвијених земаља и великих развијених, него и за рат између великих сила, онакав какав оне планирају.

НАША ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА И АРМИЈА

Напори које нека земља врши у циљу организације и одржавања армије резултат су одређене политике. Та политика условљена је низом врло различитих фактора. Снага којом ти фактори делују на формирање политике није константна и мења се зависно од објективних услова у којима ови фактори делују. Међу тим факторима економски фактор је, свакако, један од најважнијих, а његов је утицај, такође, најодређенији.

Откад су земље почеле стварати армију, као посебну организацију, са задатком да се спрема за рат, економски фактор је испољавао знатан утицај на могућност стварања и одржавања армије. Развитак производних снага и нова техничка достигнућа створила су нове могућности у производњи ратних средстава и опреме армије. Међутим, могућности за појевтињење ратних средстава и опреме нису се тако стварале. Напротив, ново оружје и опрема, узето у целини, било је по правилу скупле од онога које је потискивано. У жељи да се има што јача и боље наоружана армија, наоружање армије у одређеном периоду претстављало је, такође по правилу, израз највећих производних могућности и техничких достигнућа тога времена. Та чињеница и непрекидна утакмица на том плану захтевају велика материјална средства за одржавање и опрему армије, која битно, а врло често и одлучујуће, делују на економику сваке земље. Зато организација и опрема армије зависе у првом реду од економских предуслова. У свим случајевима кад поједине земље и народи нису били свесни ове чињенице или су је занемаривали, долазило је до супротности, тј. до тога да трошкови за одржавање и опрему армије који нису били у сразмери са економским могућностима слабе и угрожавају економику земље, а самим тим и њену одбранбену способност.

У условима кад читав народ треба припремити за рат и када су техничка достигнућа у опреми и наоружању армије достигла изванредне могућности, одлучујућа улога економског фактора је све очигледнија. У данашњим условима, више него икад досад, истиче се чињеница да само економски снажне и развијене земље могу имати модерну и добро опремљену армију.

Са тим су морали рачунати и наши народи кад су после успешно завршеног Народноослободилачког рата приступили реорганизацији и опреми своје армије. Пред њима се поставио у то време као најважнији задатак да се земља извуче из економске заосталости и да се створе темељи за изградњу социјалистичког друштвеног уређења. Извршење

таквог задатка, у постојећим међународним условима, у којима наша земља има одређено место и улогу, није се могло замислити без постојања снажне армије, способне да заштити такву изградњу. То значи да се поред задатака изградње основа социјалистичког преображаја земље постављао и задатак одржавања и опреме армије. Ова два задатка морали смо решавати упоредо. Тешкоће задатка нису биле само у томе што је ова два задатка требало решавати упоредо, него још више у томе, што их је требало решити за врло кратко време и што је мноштво требало почети испочетка.

Бивша Југославија била је типично заостала земља са полуколонијалним карактером привреде и врло ниским нивоом производних снага. Преко 75% њеног становништва живело је на селу, а једва 5% свих запослених радило је у индустрији. Са таквим нивоом производних снага и материјалним условима, какве је давала ратом опустошена привреда, требало је прићи изградњи основа социјалистичког друштвеног уређења и уједно одржавати и опремати снажну армију. Зато су се морале сасредити све снаге на изградњи оних грана привреде чија изградња обезбеђује развитак индустрије и привреде у целини, тј. на изградњи енергетике и базичне индустрије. Међутим, таквом изградњом само се делимично обезбеђивала и материјална база за јачање Армије. Наша Армија изашла је из рата са огромним ратним искуством, са руководећим кадром највиших ратних и моралних квалитета, али доста слабо и разнородно наоружана. Већину наоружања претстављало је оружје отето од непријатеља, предратне или ратне производње, пореклом од свих ратујућих земаља европског ратишта и мањим делом добивеног од Савезника. Одржавање таквог наоружања и снабдевање муницијом било је скоро немогуће у време кад је највећи део стручног техничког кадра требало искористити у привреди ради неодложних привредних задатака. Поред тога, такво наоружање није дозвољавало организовано сређивање и борбену спремност Армије до оног нивоа који је омогућавао њен дух и ниво њеног борачког и командног састава. То значи, да је требало обезбедити материјалну базу за преоружање и модерну опрему Армије, а то је практично значило — изградити индустрију способну да производи модерно наоружање и опрему. Пошто производња савремених ратних средстава и опреме укључује у себе све гране индустрије, а с обзиром на неразвијеност наше индустрије у целини, морало се радити на врло широком фронту. Нормално је да се индустрија ратних средстава и опреме или, како је ми обично називамо, војна индустрија, изграђује у виду посебних војних погона при већ изграђеним фабрикама сличне гране производње или да се одређени капацитети појединих привредних грана преоријентишу на војну производњу. Ми тим путем нисмо могли ићи, јер нисмо имали развијене одговарајуће индустријске гране, него смо морали ићи економски најтежим путем, тј. подизати сасвим нове војне фабрике, па и оне далеко више аутархичног карактера него што се иначе подижу. Морали смо, дакле, подизати капацитете који по својој структури нису чисто војни — за изградњу опреме за инду-

стрију, за ковачнице, ливнице и сл. Поред тога, постављен је задатак да се изграде капацитети који ће омогућити да се Армија преоруџа и опреми у врло кратком периоду. Очигледно је да су овако крупни задаци, као што су изградња енергетске и базичне индустрије и изградња индустрије за производњу ратних средстава и опреме, захтевали концентрацију главних снага и средстава и подређивање развитака осталих привредних грана решењу ова два основна задатка.

О величини напора које је требало извршити говори чињеница да су издаци на инвестиције у привреди и одржавање Армије у току десетогодишњег периода наше изградње износили просечно преко 45% националног дохотка. Такви напори у то време нису били познати ни код знатно развијених земаља на Западу, код којих су се ти трошкови кретали око 30% од националног дохотка. Само уз такве напоре било је могуће да се у релативно врло кратком року од једне деценије једна привредно тешко заостала земља извуче на ниво средње развијених земаља и да се изгради не само солидна материјална база за привредни развитака на најширој основи, него и веома солидна материјална база за одржавање и опрему Армије. Само неколико података биће довољно да илуструје слику нашег привредног развитака у поменутом периоду. Ако се ниво индустријске производње у 1939 години обележи са 100, онда ниво производње постигнут у августу 1956 године износи 259, што значи да се индустријска производња повећала за више од 2,5 пута. Производња средстава за рад порасла је за то време преко 10 пута: материјала за репродукцију скоро 2,5 пута, а потрошне робе преко 2 пута. Највећи напредак остварен је код оних грана привреде које су од нарочитог значаја за даљи привредни развитака земље и за јачање материјалне базе Армије. Ови подаци узети су не рачунајући бродоградњу и војну индустрију, које данас претстављају две наше врло развијене индустријске гране, способне не само да обезбеде потребе Армије него и да знатан део (а бродоградња и највећи део) својих капацитета ставе у службу наше привреде. То је једна страна напора које ја наша привреда учинила у циљу јачања економске снаге земље и подизања њених одбранбених способности.

Од огромног значаја за наш привредни развитака било је то што је наша економска политика ишла за тим да систем привредних односа прилагоди стању привреде и нивоу производних снага и да омогући њихов несметан развитака. У периоду непосредно после рата, када је требало организовати и покренути на рад ратом уништеноу и раздробљену привреду и омогућити максималну концентрацију средстава за најважније задатке, систем централизованог привредног руковођења је то најефикасније обезбеђивао. Једино таквим системом било је могуће организационо средити и повезати привредна предузећа и приступити планској производњи. Такав систем у том периоду највише је одговарао интересима Армије, јер је обезбеђивао најбрже и најефикасније стварање материјалне базе Армије, а истовремено и најбржу мобилизацију материјалних снага за евентуалне потребе Армије. С обзиром на међународни положај Југославије после рата, а

нарочито после 1948 године, та чињеница је била од највећег значаја за одбранбену способност земље.

Међутим, такав систем, и поред истакнутих предности у ондашњим условима, није обезбеђивао за дужи период најбоље могућности развитка производних снага. Све већом концентрацијом привредне власти и привредних послова у министарствима, која су се бавила и најситнијим пословима, гушена је иницијатива предузећа и локалних привредних органа, а централизованим прописивањем платног и нормног система нису могли да буду довољно стимулирани непосредни произвођачи. Слично је било и на селу. Систем обавезног откупа у време обнове привреде и у условима наглог пораста градског становништва најефикасније је обезбеђивао могућност прибављања средстава исхране и неопходних вишкова за извоз. Међутим, такав систем носи у себи велике слабости како у погледу дестимулативног деловања на повећање пољопривредне производње, тако и на тржиште. Снага наше економске политике огледа се баш у томе што је у време кад су слабости административног система превагнеле и постале кочница даљег развоја привредних снага прешла на изградњу новог система, који је отклањао дотадашње најизразитије слабости и омогућавао пуну иницијативу привредних предузећа, установа и најширих народних маса с једне, и стимулирао оне елементе у привреди без којих се не може замислити модерна и економична производња (квалитет, асортиман, итд.), и без којих би подизање нивоа производних снага на виши степен ишло далеко спорије, с друге стране.

Функционисање новог привредног система пада баш у време кад су били изграђени индустријски основи за производњу ратних материјалних средстава. Таква производња захтева модерну технологију. За њену производњу, како смо раније истакли, користе се најновија достигнућа науке и технике. Ова достигнућа су резултат постигнутог нивоа производних снага, тј. привредног развитка у целини, а не једне или низа привредних грана. То значи да наша индустрија није могла приступити производњи значајнијих ратних средстава без одређеног нивоа читаве наше индустрије. Ту, у првом реду, треба имати у виду индустрију опреме и разну другу помоћну индустрију, од чијих производних могућности и квалитета умногоме зависи квалитет основних производа. Развитак баш таквих привредних грана, којима се обезбеђује квалитетни пораст индустрије, ишао би далеко спорије и теже без дејства новог привредног система. Без деловања закона вредности на тржишту не би било могуће знати праву вредност ратних материјалних средстава које производимо, па према томе ни висину издатака за Армију, а без тих основних елемената, разуме се, не би се могла водити успешна борба за њихово смањење и економичнију употребу. Кратко речено, без елемената које је нови привредни систем унео у нашу привреду и чијој је изградњи допринео, раније истакнути значајни развитак главних привредних грана не би ни издалека обезбеђивао данашњи ниво наше привреде у целини.

Захваљујући постигнутому нивоу наше привреде, индустрија је у могућности да на широкој основи и све више производи и добрим де-

лом задовољи потребе земље у индустриској роби. Такав ниво истовремено обезбеђује производњу средстава класичног наоружања и ствара могућности да се учине први кораци на припреми производње модерних ратних средстава. И зато, и наш привредни развитак потврђује да је за успешни привредни развој једне земље потребно обезбедити складан развитак свих грана привреде уопште. Такав развитак чини економику земље и саму земљу најснажнијом и независном.

Југославија је, на пример, једна од земаља која је добила економску и војну помоћ. Та је помоћ, као што је познато, знатно користила нашој земљи и прима се без икаквих политичких услова. Но, сама та чињеница не би била довољна да се спрече и извесна негативна дејства која такве помоћи могу имати и које се очитују у неким земљама које такву помоћ примају, нарочито у усмеравању привредног развитака у правцу који нема економску основу у земљи, као и у стварању фондова потрошне робе изнад економских могућности земље, што доводи економику земље у зависност или јој ствара тешкоће у часу када се та помоћ осетно смањи или обустави. Југославија је, у својој изградњи, пре свега, рачунала на своје сопствене снаге и своја средства, а помоћ коју добија користи само као допунска средства. Тиме је, укључујући добијену помоћ у своје привредне планове, обезбедила да та помоћ користи развиту производних снага и јача економику земље у целини. Само тако примана помоћ могла је користити нашем привредном развоју. Слично је и са војном помоћи, јер се појављују незгоде око набавке резервних делова, тако да је и то скоро довољно да добијено оружје и опрема постану неупотребљиви убрзо после престанка испоруке тих делова. Наши напори да сами, сопственим снагама, изградимо војну индустрију омогућују да се у великој мери избегну и такви евентуални негативни аспекти војне помоћи. Што смо успели да тако брзо овладамо оружјем које смо добили из помоћи или купили, можемо захвалити, у првом реду, баш томе што је наш технички ниво био сасвим близу или на нивоу наоружања и опреме коју смо добили. При томе није толико важно да ли смо ми одређене врсте наоружања производили, колико то да је наш технички ниво такав да га ми можемо производити. Таквом политиком је обезбеђено да помоћ коју смо добили помогне да боље и брже наоружамо и опремимо своју Армију.

Складнији развитак појединих привредних грана и читаве привреде има такође велики значај за њену припрему за ратну производњу. Некомплетно изграђене индустријске гране у земљи зависе од увоза. Без обзира колико у одређеним ситуацијама таква изградња може бити економски оправдана, то чини односну индустрију економски слабом, јер њена производња може често зависити и од других неекономских фактора. У мирно време таква слабост може претстављати тешкоће, а у време рата нерешив проблем, тако да се реални капацитети такве индустрије за ратне потребе морају свести на ниво који омогућава комплетирање производа, рачунајући искључиво на могућности сопствене индустрије. При томе, разуме се, имамо у виду

оне крајње, највеће тешкоће у случају онемогућавања увоза из земаља на које је дотада односна индустрија била упућена. Тако би се, на пример, капацитет производње аутомобила морао практично свести на капацитет производње аутомобилских гума, без обзира на то колики су остали капацитети, или, на пример, капацитет читаве моторне индустрије на капацитет производње заптивача, итд. Те тешкоће и слабости би долазиле још више до изражаја у условима када би привредне гране биле неравномерно развијене, а нарочито ако се такве привредне гране непотпуно допуњују. Нека земља може имати врло развијену прерађивачку индустрију, а да су ипак њене привредне могућности у рату врло мале, ако истовремено нема и развијену сировинску базу и базичну индустрију, јер је снабдевање индустрије сировинама и полуфабрикатима у време рата претстављало и досад велике тешкоће, а оне ће у новим условима сигурно бити још веће.

У том светлу јасно се истиче значај наше оријентације на развијање и оних привредних грана које у одређеној ситуацији не морају имати пуно економско оправдање. Но, ми нисмо тежили да развијемо аутархичну привреду по сваку цену, него смо користили постојећа привредна богатства земље и чињеницу да наша земља располаже великим бројем тзв. стратeгиских сировина. Економски фактор није играо одлучујућу улогу ни у одабирању места изградње великог броја индустријских предузећа. Познато је, на пример, да су неки врло значајни индустријски капацитети изграђени у привредно најнеразвијенијим крајевима земље, далеко од градова и саобраћајних центара, што је знатно поскупило њихову изградњу и условило и друге слабости са којима се још увек боре нека од тих предузећа. Међутим, таква изградња може се оправдати не само са становишта одбране земље, него и снажним преображајем који је извршен у тим крајевима изградњом индустријских предузећа.

Било је речи само о једној страни деловања наше економике на Армију — преко стварања њене материјалне базе. Друга страна тога деловања налази израза у друштвеном и политичком животу земље и снажно се одражава на Армију. Наша Армија, која је стварана у Народноослободилачком рату и Народној револуцији, под руководством радничке класе на челу са Комунистичком партијом, животно је заинтересована за учвршћење нове народне власти. Национализација, аграрна реформа и друге мере које су имале за циљ подруштљавање средстава за производњу нашле су снажног одраза и у Армији. Потпуно је разумљиво што је у снажном стваралачком полету народних маса у периоду обнове и изградње са одушевљењем, у најразноврснијим формама и врло ефикасно учествовала и Армија. Такав радни елан народа и Армије објашњава се чињеницом што су они у овим мерама видели гаранцију за обезбеђење своје народне власти и изградње социјализма, али само поменуте мере, тј. подруштљавање средстава за производњу и узимање командних позиција у привреди, као што је познато, нису довољне да обезбеде несметани развитак социјалистичке демократије. За развитак социјалистичке демократије,

када је извршено подруштвљавање средстава за производњу, потребно је обезбедити и одговарајуће организационе форме које ће осигурати непосредно учешће радничке класе и најширих народних маса у привредном, друштвеном и политичком животу земље. Новим привредним системом и осталим привредним, друштвеним и политичким мерама које су имале за циљ децентрализацију и демократизацију нашег друштвеног и политичког живота нађене су одговарајуће форме такве организације и отворен пут за њихово јачање и даљи снажан развитак.

За наше народе, па и за Армију, значај тих мера био је у томе што су оне дале перспективу развитака социјализма, силно учврстиле јединство радничке класе и народа и мобилисале их на даље напоре за изградњу таквог друштва. Од не мањег је значаја и то што се таквим условима стварају могућности сваком појединцу да испољи своју иницијативу и своје стваралачке могућности — да дође до изражаја пуна вредност човека. А баш такав човек — иницијативан, смео, спреман да се сретне са свакиим непријатељем и под свим условима и треба нашој Армији.

У постојећим међународним односима наша Армија претставља неопходну компоненту социјалистичког развитака земље. При томе сви они елементи који јачају социјалистички развитак земље утичу позитивно на развитак Армије. Исто тако, јачање Армије, како смо истакли, до степена који одређују наше материјалне могућности, може само позитивно утицати на наш социјалистички развитак. Данас је широко позната чињеница да је међународни углед Југославије и њен утицај далеко изнад њених економских моћи. Такав углед она је постигла спроводећи прогресивну и принципијелну политику, која је одговарала како тежњама интереса њених народа, тако и општим тежњама народа у свегу за обезбеђење конструктивне сарадње и очување мира. Постојање снажне Армије био је један од најважнијих фактора те политике и њеног међународног утицаја. И баш зато, у време кад се по свим линијама улажу напори да се створе што веће могућности подизања друштвеног стандарда, та чењеница се има у виду. Наша привреда је тек на нивоу који омогућава производњу класичног наоружања. Поред модерног наоружања, савремена армија захтева све већу механизацију и моторизацију, за чију су производњу у земљи тек сада створени пуни услови. Најзад, како смо истакли, ми смо учинили прве кораке на припреми производње неких најсавременијих ратних средстава. Све то захтева нове напоре на даљем подизању нивоа производних снага и знатна материјална средства. То значи да се у даљој привредној изградњи, поред осталог, не смеју запоставити оне привредне гране које обезбеђују такав развитак. Наша економска политика у читавом нашем послератном развитаку ишла је за тим да се јачају они елементи који највише доприносе развитаку и јачању социјалистичких друштвених односа, а баш такав развитак највише одговара интересима наше Армије.

ВОЈНИ ДОПРИНОС ЈУГОСЛАВИЈЕ ПОБЕДИ НАД ФАШИЗМОМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Народноослободилачки рат 1941—1945 године захватио је читаву територију Југославије, ујединио све њене народе у борби за национално ослобођење и створио услове за слободно и самостално одлучивање о даљем друштвеном уређењу и развоју. Због свог ослободилачког и револуционарног карактера, он је испољавао утицај не само на подручју војних операција зараћених страна, већ се одражавао и на политичким збивањима у свету, тако да је постао значајан војни и политички фактор у току Другог светског рата.

Да би још више побољшао стратегиску и политичку ситуацију сила Осовине на Балкану, Хитлер је у пролеће 1941 настојао да и Југославију увуче у Тројни пакт (коме су већ биле пришле Мађарска, Румунија и Бугарска), да би и на тај начин олакшао и убрзао слом Грчке, у којој је италијанска агресија већ трпела пораз за поразом. И заиста, 25 марта 1941 буржоаска југословенска Влада Цветковић — Мачек потписује споразум о приступању Југославије Тројном пакту.

Међутим, тај споразум је био кратког века. Већ после непуна два дана, 27 марта, народи Југославије одбацују пакт. Њихова парола: „Боље рат, него пакт“ недвојсмислено је говорила о њиховој решености да бране своју слободу и независност. Непрекидним радом на развијању и јачању свести о опасности и последицама фашистичке агресије, још од појаве фашизма на светској позорници, Комунистичка партија је постизала све већи и већи утицај у народу. Зато је Влада Цветковић — Мачек била оборена, тако да је тај чин имао судбоносних последица за даљи ток догађаја и за судбину Југославије и њених народа.

27 марта, тј. истога дана када је оборена Влада Цветковић — Мачек, Хитлер је потписао „Инструкцију 25“ за напад на Југославију, а већ 6 априла, без објаве рата, Немци и Италијани извршили су напад на Југославију, ангажујући веома јаке снаге — око 56 дивизија.

За 12 дана бивша југословенска војска била је разбијена и 17 априла потписана је њена безусловна капитулација. Брзина слома изненадила је и саме агресоре. Међутим, овако брз слом настао је услед дотадашње политике владајуће буржоазије која је и бившу југословенску војску онеспособила за пружање отпора агресорима. После капитулације ниједна формација те војске није наставила да се бори.

Силе Осовине почеле су да заводе „нови поредак“ и у Југославији, која је била искомадана и подељена између Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. У њеним смањеним границама створане су квислиншке државе са основним циљем да се створи антагонизам између њених народа и да се Југославија више никада не обнови као њихова заједница.

Брза и лака победа у априлском рату 1941 повратила је престиж сила Осовине, који је — иако за кратко време — био озбиљно пољуљан догађајима од 27 марта. Под руководством Комунистичке партије већ у јулу исте године отпочео је свенародни рат против окупатора у ситуацији у којој је многима у Европи изгледало да је све изгубљено и сваки отпор узалудан.

Догађаји од 27 марта присиљили су Хитлера да за пет недеља одгоди извршење плана „Барбароса“, тј. напад на СССР,¹⁾ јер је знатан део немачких снага, које су биле предвиђене за тај напад, био послат у Југославију. Губитак тих 38 дана негативно се одразио на немачке операције на територији Совјетског савеза. То је, можда, имало и судбоносан утицај и на крајњи исход рата. Међутим, 27 март је имао одрза, како ће се касније видети, и на развој операција у Африци; он је, уствари, први допринос наших народа савезничкој ствари.

Устанак у Југославији 1941 помрсио је планове сила Осовине у односу на Југославију и Балкан. Већ првих месеци борбе настали су озбиљни поремећаји на целом окупираном подручју. Привредни живот био је паралисан, а у појединим деловима Југославије (у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини) створане су слободне територије на којима је успостављена нова народна власт. Благодаречи правилној војно-политичкој линији Комунистичке партије, устанак у Југославији се све више распламсавао, тако да су окупатори, још у 1941 години, били присиљени да изводе крупне операције (у којима ангажују и до 80.000 војника). О тим операцијама они не обавештавају јавност, јер је у питању престиж њихових армија које су дотада олако побробиле Европу и незадрживо наступале према Истоку. Али зато документи из тога времена веома убедљиво говоре колико је ово ново ратиште задавало бриге силама Осовине:

„Позиције партизана у шумама су такве да их је такорећи немогуће погодити у срце. Не помаже ни појачана пропаганда која говори о томе да большевизма иде на фронту рђаво. Добијам утисак да ни вести о капитулацији Русије не би довеле до капитулације ових бандита који су живели као ђаволи. Осим тога, њихова организација је изврсна. Она би могла бити класичан пример најбоље тајне организације. Многи би од њих могли да уче, па чак и Пољаци, који су доста вешти у таквој борби.“ (Из извештаја Харолда Турнера, политичког саветника при штабу команданта Србије.)²⁾

¹⁾ *Proces des grands criminels de guerre, Nürnberg, 1947, 28, 23* (документа на немачком).

²⁾ Тито, *Реферат на V конгресу КПЈ. V конгрес КПЈ. Стенографске белешке*, Београд, 1949, 57.

Последице устанка у Југославији брзо су се осетиле и у суседним земљама. Народи тих земаља примили су нашу борбу са симпатијама. Под њеним утицајем долази до ослободилачких покрета у Албанији и Грчкој, што још у већој мери компликује положај сила Осовине на Балкану.

Крајем 1941, против Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, који су бројали око 80.000 бораца, окупатори и квислинзи ангажују 575.000 војника. Југославија је већ тада постала новоратно подручје, непризнати „други фронт“, које веже знатне снаге сила Осовине и присиљава их да довлаче и нове трупе било из других окупираних земаља, било са већ постојећих фронтова.³⁾

Устанак у Југославији је донекле приморао Бугарску и Мађарску да од делимичне мобилизације постепено прелазе на општу мобилизацију својих оружаних снага да би новоформиране јединице упутили делом на Источни фронт (мађарске трупе), у Југославију и Грчку или их ангажовале у властитим земљама за одржавање „мирног стања“. Другим речима, устанак у Југославији онемогућио је да се сателитске армије у већем броју ангажују на фронтима или у другим окупираним земљама и да тиме олакшају положај немачких и италијанских армија, или да послуже као стратемиска резерва, у којој се оскудевало у првој години рата.

Пошто је увидело значај наше борбе и њен утицај на суседне земље, руководство СССР-а је предложило Врховном штабу НОПОЈ-а да позове поробљене народе Европе да и они крену нашим путем. Иако је Врховни штаб прихватио ову понуду и саставио проглас тим народима, ипак до његовог објављивања — и поред обавезе СССР-а да то учини — није дошло из разлога који су данас познати.⁴⁾

Пораз италијанских трупа у Источној и Северној Африци, крајем 1940 године и почетком 1941 године, омели су планове сила Осовине у овом делу света, тако да је Хитлер био принуђен да опет спасава свог савезника.⁵⁾ Зато је у фебруару 1941 у Африку упутио Ромелов Афрички корпус који је до априла исте године избио на египатску границу, али је тамо остао све до новембра пошто није имао довољно материјалних и људских резерви за продужење офанзиве.⁶⁾

Ангажујући против Југославије преко 20 дивизија, италијанска Врховна команда је рачунала да ће главнину ових снага, по окончању рата, моћи пребацити на афричко ратиште, али је и тај план пропao због устанка у Југославији, тако да су те дивизије не само остале на југословенском ратишту, него су у августу 1941 појачане новим контингентима који су стигли из Италије. У време застоја операција у Северној Африци, британске снаге биле су у веома тешкој ситуацији. Ситуација би свакако била тежа да је Италија у то време могла

³⁾ Из Француске је у септембру 1941 пребачена 342, а са Источног фронта 113 дивизија.

⁴⁾ В. Дедијер, *Ј. Б. Тито. Прилози за биографију*, Београд, 1953, стр. 346.

⁵⁾ *La guerra in Africa orientale*, Roma, прилог 1, 2 и 3.

⁶⁾ Lidel Hart, *The Rommel papers*, London, 1953, стр. 98.

да са југословенског ратишта одвоји и у Африку упути неколико својих дивизија. Не тврдимо да британске снаге не би коначно извојевале победу, али би то учиниле под знатно тежим условима и касније, а то су две веома важне ствари у рату. Ангажовање Ромеловог корпуса у Африци претставља за немачку Врховну команду почетак стварања једног новог фронта, тј. још веће развлачење немачких снага, а тиме и њихово слабљење у целини.

Упоређивање односа снага на афричком и југословенском ратишту у томе периоду још убедљивије илуструје наш допринос. Против 8 британске армије (пет пешадиских дивизија, 2 пешадиске и 3 оклопне бригаде) силе Осовине су имале свега 14 дивизија (од којих три немачке), док су у исто време према Југославији имале 24 дивизије, поред знатног броја квислиншких формација (усташа, домобрана, четника и других снага које је окупатор убрзано стварао и наоружавао). Међутим, и поред несумњивих резултата које је Народноослободилачки покрет у Југославији постигао у првој години рата, у светској јавности се мало знало о борби наших народа. Штавише, постигнути успеси приписивани су четницима Драже Михаиловића који су не само величани као „национални хероји“ преко савезничких радиостаница, него су добијали од Савезника и знатну материјалну помоћ.

У 1942 години улога нашега ратишта још је више порасла. У овој години Врховни штаб је предузео низ војно-политичких мера у циљу даљег разгарања ослободилачког рата. После формирања 1 пролетерске бригаде у читавој Југославији врше се припреме и отпочиње стварање нових бригада. Овај прелаз на квалитетно нову организацију оружаних снага, мада постепен, био је пресудан за даљи успешан развој рата и револуције у Југославији. За разлику од партизанских одреда, као територијалних војних организација, бригаде више нису биле везане за одређену територију, већ су као покретне јединице употребљаване за решавање разних задатака тактичког, оперативног, па и стратемиског карактера. Развој догађаја у току 1942 године потпуно је доказао правилност одлуке Врховног штаба о формирању бригада.

У јек у тзв. Треће непријатељске офанзиве Врховни штаб је са групом бригада извршио историски марш у Западну Босну. Последице овога марша биле су огромне. Иако је устанак у Западној Босни и Хрватској био у порасту, он је доласком пролетерских бригада са Врховним штабом добио још већи замах и проширио се на нове области. Нагли прилив нових бораца у постојеће партизанске јединице, као и формирање нових одреда и бригада, омогућује Врховном штабу да пређе на виши степен организације оружаних снага које су израсле у току револуције. Ствара се Народноослободилачка војска Југославије која, поред партизанских одреда, има дивизије и корпусе.

У другој половини 1942 године јединице Народноослободилачке војске у западним деловима Југославије стварају пространу ослобођену територију од Купе до Неретве и од реке Босне до Јадранског

Мора. Непријатељу су нанети тешки губици, а власт тзв. Независне Државе Хрватске престала је да постоји на њеном већем делу. На овој територији 26 новембра 1942 одржано је Прво заседање АВНОЈ-а, на коме почиње обликовање нове државе која се ствара у току рата, државе коју Немци, не без разлога, називају „Титовом државом“.

Народноослободилачка војска и партизански одреди већ крајем 1942 броје око 150.000 бораца (2 корпуса са 9 дивизија, 36 бригада, 70 самосталних батаљона и 79 партизанских одреда). Иако тај број не изгледа велики, он ипак има далеко веће значење кад се посматрају услови у којима је војска стварана, кад се узму у обзир револуционарни карактер те војске и њена стратегија и тактика.

Крајем 1942 снаге сила Осовине почињу да трпе велики пораз и на Источном фронту и на афричком ратишту (окружавање Паулусове групације код Стаљинграда и пораз италијанско-немачких снага у бици код Ел Аламејна). До тога је, поред осталог, дошло и због тога што ни Немци ни Италијани нису имали стратегиских и оперативних резерви да би на време могли паралисати ударе противника и избећи катастрофу. Док су ове године на југословенском ратишту укупно имали око 800.000 војника (34 окупаторске дивизије и остале квислиншке формације), дотле је у исто време на афричком ратишту било 8 италијанских и 5 немачких дивизија, а на Источном фронту 240 дивизија (од којих 179 немачких). Штавише, Народноослободилачка војска и партизански одреди су у овој години наносили све јаче ударце окупаторима и приморавали их да довлаче нове снаге на југословенско ратиште, иако су осећали велики недостатак резерви на осталим фронтима.

Предвиђајући слом у Африци и припремајући се за одбрану „тврђаве Европе“, немачка Врховна команда је дошла до закључка да би се англо-америчке армије, највероватније, могле искрцати на Балкану. Зато наше ратиште у таквој ситуацији добија посебан значај, јер би, постојањем НОВ и ПОЈ, свака успешна одбрана Балкана била илузорна.⁷⁾

Први порази условили су и различита гледања сила Осовине на исход рата. Док Немци, верујући у могућност победе, продужавају упорну борбу на свим ратиштима, очекујући да ће доћи до раскида антихитлеровске коалиције, дотле Италија тражи излаз из ситуације да би избегла катастрофу која се приближава. Немци то знају и предузимају низ мера да би их у томе спречили — стављају италијанске снаге у Грчку под своју команду и „привољевају“ их да узму учешћа у тзв. Четвртој офанзиви против НОВ и ПОЈ. Поред тога, постављају задатак бугарској и мађарској Влади да обезбеде одговарајуће контингенте трупа за одбрану Балкана, што су оне и прихватиле.⁸⁾ Да би ослободили што већи број немачких трупа за борбу против НОВЈ, бугарске снаге 7 јануара 1943 године окупирају још неке делове Ср-

⁷⁾ Кладарин Ђ., *Слом IV и V офанзиве*, Загреб, 1954, 39.

⁸⁾ Кладарин Ђ., н. д., стр. 217—219 и 41.

бије, а 3 јула исте године скоро целу Србију, сем Мачве, Поцерине, Тамнаве и Рађевине, као и ширег рејона Београда.

За разлику од ранијих офанзива, ове операције против НОВЈ, а посебно оне у тзв. Петој офанзиви, праћене су бучном фашистичком пропагандом о „окружавању и уништавању Титових банди“. Тиме је, уствари, омогућено да у светску јавност продере истина о томе ко води борбу у Југославији и о димензијама те борбе. А када су се ове офанзиве завршиле као и претходне, и када је НОВ појачала своје ударе, немачка Врховна команда је отворено признала крах своје стратегије и тактике у борби са партизанима Југославије.⁹⁾

За време савезничког искрцавања на Сицилији, у јулу 1943, Италијани и Немци су за одбрану овога острва имали свега 11 дивизија. А како су италијанске снаге већ биле растројене и потпуно деморалисане, и пошто Немци нису имали довољно снага да спрече наступање савезничких армија, капитулација Италије је постала неизбежна. НОВ и ПОЈ су својом борбом олакшавали Савезницима постизање овога циља, јер су у то време везали за себе 38 окупаторских дивизија (од којих 15 италијанских и 13 немачких). У моменту капитулације наше снаге разоружале су 11 италијанских дивизија, и поред тога што су Немци покушали да их спрече.

Лишена свог главног савезника, Немачка је присиљена да упућује нове снаге не само за образовање новог фронта у Италији, него и у Југославију и друге балканске земље да би извршила окупацију оних територија које су Италијани напустили и да би продужила борбу против ослободилачких покрета. На Балкану је настала нова ситуација — пораст и све снажнији полет ослободилачке борбе, знатно повећање ефектива Народноослободилачке војске, који достижу 300.000 војника наоружаних заплењеним италијанским наоружањем, и све јачи њени удари по непријатељу.

Услед победа НОВ и ПОЈ у току 1943 Савезници су изменили свој став и однос, јер су још у току тзв. Пете офанзиве први савезнички официри за везу стигли у Врховни штаб, а у септембру исте године и прва званична савезничка војна мисија. Члан мисије Фриц Маклин, објашњава успостављање те везе на следећи начин:

„Досада је сва подршка коју смо могли пружити Југословенима ишла само Михаиловићу. Међутим, сада се почело сумњати у разборитост такве политике. Мој задатак састојао се у томе да на самом месту проценим релативну вредност партизанског доприноса напорима Савезника и да установим како им се најбоље може помоћи да би повећали тај допринос.“¹⁰⁾

И даље:

„Г. Черчил рече: „То што смо данас сазнали (пад Мусолинијеве владе — прим. пишчева) чини ваш задатак још важнијим. Немачке позиције у Италији се руше. Због тога их морамо још јаче притиснути с оне стране Јадранског Мора (подвукао М. Х.). Морате кренути без одлагања.“¹¹⁾

⁹⁾ С. Одић, *Десант на Дрвар*, „Тридесет дана“, мај 1951, стр. 3.

¹⁰⁾ Фр. Маклин, *Рат на Балкану*, Загреб, 1953, 280—81.

¹¹⁾ Исто, 282.

Међутим, притисак на окупаторске снаге у Југославији од почетка устанка био је јак и све је више растао. У ово време јединице НОВ и ПОЈ водиле су жестоке бојеве са немачким снагама које су тежиле да изврше поседување јадранске обале, која је била, после капитулације Италије, отворена за инвазију. Шеф савезничке мисије Ф. Маклин могао се уверити да су у питању замашне операције чврсто организоване и добро руковођене војске која за себе веже бројне немачке јединице.

Дотада извојеване победе у борби против окупатора и домаћих издајника омогућиле су да се 29 новембра 1943, на Другом заседању АВНОЈ-а, донесу одлуке од далекосежног значаја за даљу борбу наших народа и за њихову будућност. О томе друг Тито пише следеће:

„Формирање Националног комитета народног ослобођења Југославије, који је на основу одлука Другог заседања АВНОЈ-а имао права Владе и његово признање најпре од западних савезника, а касније и од СССР-а, као фактора о коме се мора водити рачуна, претстављало је за нас крупан политички успех и имало је огроман значај за даљи ток развика у правцу стварања нове Југославије.“¹²⁾

Борба наших народа и успеси које је НОП постигао били су сами по себи довољно снажан фактор за потстицај прогресивних снага у суседним земљама да поведу борбу против окупатора и да својим народима извојују национално и социјално ослобођење. Међутим, руководство устанка у Југославији није се ограничило само на томе, већ је од почетка устанка несебично пружало војничку и политичку, а у границама могућности, и материјалну помоћ прогресивним снагама суседних земаља. На нашој територији су формиран и наоружани бугарски партизански батаљони и бригаде (батаљон „Христо Ботев“ формиран је 19 децембра 1943 на планини Кожуфу, батаљон „Раковски“ (В. Левски) — априла следеће године на Осогову, 1 и 2 софиска бригада у Црној Трави и бригада „Георги Димитров“ у Јабланици маја 1944) који су одиграли крупну улогу у развоју партизанске борбе у Бугарској. Наше јединице су добијале задатак да дејствују у пограничном подручју, тако да су веома често садејствовале бугарским партизанским јединицама у борби против заједничког непријатеља. Ослобођене територије у Србији и Македонији служиле су као база за снабдевање бугарских партизана, који су одатле вршили упаде у Бугарску. Поред сарадње и преношења искустава ослободилачким снагама у Италији још од првих дана устанка, нарочити значај за развика отпора у Италији имале су борбе словеначких јединица које су се развијале у приграничној зони између Италије и Југославије. Осим тога, после капитулације Италије, од разоружаних италијанских јединица образовали смо две дивизије и пет батаљона, као и неке антифашистичке јединице од припадника југословенских националних мањина. Исто тако, пружали смо помоћ не само њима, него и свима нашим суседима, а та је помоћ била искрена и несебична.

¹²⁾ Тито, н. д. 173.

У првој половини 1944 године, када су се савезничке армије, после пробоја немачког фронта у Италији, поново зауставиле пред Болоњом, пред тзв. „Готском линијом“, Немци су улагали нове напоре да би се обрачунали са Народноослободилачком војском и покретом. Иако су и раније покушавали да униште руководство устанка, они су и ове године у највећој тајности извршили опсежне припреме како би постигли тај циљ, јер су рачунали да ће — ако им тај потхват успе — лакше разбити НОВЈ. И заиста, 25 маја 1944, на рођендан маршала Тита, бацили су батаљон „елитних“ падобранских трупа на Дрвар, док су ка овом месту концентрично наступале бројне немачке тенковске, моторизоване и пешадијске јединице, са циљем да тамо униште Врховни штаб. Међутим, 1 пролетерски, 5 и 8 ударни корпус НОВ онемогућили су остварење тога плана.

У јуну 1944 англо-америчке армије искрцале су се у Француској, Други фронт био је отворен. У то време немачка Врховна команда је имала: у Данској 6 дивизија и 2 бригаде; у Норвешкој — 11 дивизија; у Финској — 10 дивизија; на Источном фронту — 164 дивизије и 2 бригаде; на Балкану — 25 дивизија; у Италији — 25 дивизија; у Француској, Белгији и Холандији — 61 дивизију и 1 пук; у резерви Врховне команде — 8 дивизија и 5 бригада, тј. свега: 310 дивизија, 5 бригада и 1 пук. Поред тога, на њеној страни су биле и сателитске снаге: Финске — 15 дивизија и 9 бригада; Румуније — 20 дивизија и 5 бригада; Мађарске — 16 дивизија и 3 бригаде; Бугарске — 11 дивизија и Италије (Мусолинијева социјална република) 4 дивизије, тј. свега 66 дивизија и 18 бригада, тако да је против Савезника укупно стојало 376 дивизија, 26 бригада и 1 пук,¹³⁾ не рачунајући квислиншке формације у Југославији (ушаше, домобрани, четници итд., којих је само у тзв. НДХ било око 170.000 војника — 16 дивизија и неколико бригада).

За време савезничког искрцавања у Француској, половина напред наведених немачких снага на Балкану била је у Југославији, а друга половина у Грчкој и делом у Албанији. Међутим, до краја 1944 године број немачких дивизија у Југославији се попео на 24, јер је у августу исте године отпочело повлачење немачких снага из Грчке, које су остале на нашем ратишту. Од 11 бугарских дивизија, 9 је било у Југославији, као и 6 непотпуних мађарских дивизија.

Пошто су Немци погрешно проценили и место искрцавања и јачину савезничких снага у Француској, Савезници су били у могућности да преброде кризу која је настала после искрцавања и да наставе наступање кроз Француску, тим пре што Немци нису располагали довољним резервама да их одбаце у море. И у овој ситуацији наши народи су дали свој допринос. Немачки историчар В. Герлиц, мада настоји да умањи нашу улогу, ипак каже:

¹³⁾ G. A. Harrison, *Cross Chanel Attack*, Washington, 1951 (на основу немачке ситуационе карте од 6 јуна 1944). Прилог Г, 471.

„Партизански рат на Балкану претворио се на крају у четврти велики фронт који је одвлачио 600.000 немачких војника од места великих решења“.¹⁴)

У другој половини 1944 догађаји се развијају великом брзином. Совјетска армија се приближавала границама Југославије, Мађарске, Чехословачке и Немачке, док су англо-америчке армије наступале према Сигфридовој линији и Рајни. Други светски рат улазио је у завршну фазу. Хитлер је наредио да немачка Група армија „Е“ (јачине око 350.000 војника) напусти Грчку, али је било неизвесно где ће се ангажовати. Природан и најкраћи правац повлачења ове групације на север водио је Вардарско-моравском долином. Зато је Врховни штаб у овој ситуацији пренео тежиште дејства НОВЈ у Србију. Координирајући њена дејства са акцијама савезничког ваздухопловства нападнут је цео саобраћајни систем у Југославији, а посебно у Македонији, Србији и Словенији, са циљем да се успори повлачење ове групације на север. Када су се јединице НОВЈ спојиле са Совјетском армијом у рејону Младеновца, у октобру 1944, отступница Немаца долином Мораве ка Београду била је коначно пресечена и Група армија „Е“ набачена на слабије комуникативну територију Западне Србије, Црне Горе и Босне, где је била изложена непрекидним нападима наших снага. Не само да је успорено повлачење ове групе, него је она везана на нашој територији, тако да се није могла ангажовати било у Италији било против III украјинског фронта.

Крајем 1944 године наше снаге коначно ослобађају већи део Југославије, повезују свој фронт са савезничким фронтovima у Италији и Мађарској и у исто време врше припреме за коначно ослобођење земље.

У завршном периоду Другог светског рата улога Југословенске армије је веома значајна. Њени ефективи износе око 800.000 бораца, наоружаних добијеним и запленим наоружањем, и формираних у четири армије, 52 дивизије (од којих 40 у саставу армија), 107 партизанских одреда и 24 самостална батаљона. Она добија задатак да самостално изврши коначно ослобођење наше земље, укључујући и оне делове југословенске етничке територије који су били под Италијом. Преузимајући на себе ту улогу Југословенска армија је, везујући читаву Групу армија „Е“ за свој фронт (према нашој Четвртој армији био је ангажован 97 немачки корпус, који је, као резерва немачких снага у Италији, био дислоциран у Истри), олакшавала англо-америчким армијама пробој „Готске линије“ и коначно сламање немачких снага у Италији. Она је 15 маја 1945 присилила Групу армија „Е“ да положи оружје, избила на наше етничке границе и тиме часно извршила своју улогу у оквиру осталих савезничких армија.

Напори које су уложили наши народи за своје ослобођење били су огромни. Преко 1 милион и 706 хиљада жртва (од којих 305.000

¹⁴) W. Gerlitz, *Der zweite Weltkrieg*, Stuttgart, 1951, II, 123.

палих бораца) претстављају цену у крви коју смо платили за своју слободу и општу савезничку ствар. Наш допринос се огледа и у томе што су наше снаге у току читавог рата знатно слабиле привредни потенцијал сила Осовине и на тај начин доприносиле њиховом бржем поразу. Борбом наших народа онемогућена је експлоатација природног и привредног богатства наше земље. Том борбом је онемогућавана и наплата окупационих трошкова, који су у Југославији, у поређењу са осталим окупираним земљама, били најмање наплаћени (света 3,7 долара по глави становника, док је Француска за те трошкове плаћала 267, Норвешка 510 долара, итд.). Очигледно је да је Балкан претстављао веома важну сировинску базу Немачке и Италије и да су оне поклањале велику пажњу њеном искоришћавању и очувању. Међутим, интензивна борба југословенских народа онемогућила је и једно и друго у суседним балканским земљама.

Најзад, допринос Југославије и њених народа савезничкој ствари и победи над фашизмом треба ценити и по оном великом моралном ефекту који је њихова борба испољавала чак и у оно време када је такорећи читава Европа била покорена и када је антихитлеровска коалиција преживљавала највећу кризу. Иако се није налазила на главном ратишту на коме се решавала судбина човечанства, Југославија је, почев од 27 марта 1941 па све до завршетка рата, својом беспштедном борбом у почетку ублажавала тешку кризу, а касније све више и више доприносила успостављању равнотеже у односу снага и постизању надмоћности на савезничкој страни, тако да се њен допринос коначној победи мора респектовати.

ПУНИША ПЕРОВИЋ

УЛОГА ШТАМПЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Када се говори о нашем Народноослободилачком рату, обично се — прије свега — мисли на оружане акције, на фронтове и војне јединице, на офанзиве и противофанзиве, на крв и рушевине. Испушта се из вида да је наш ослободилачки рат, због свог револуционарног карактера, претстављао врло снажан облик четворогодишње борбе у којој је, поред оружане акције, морало да дође до снажног изражаја и политичко-организациона акција свјесних фактора револуције. И уколико су материјални услови и претпоставке за оружане акције били неповољнији, утолико је требало направити више напора у правцу рјешавања политичких проблема, у правцу развијања револуционарне енергије народних маса и њеног усмјеравања за рјешавање општих, па и војних задатака рата и револуције. Отуда су историчари нашег рата и револуције, бавећи се приказивањем појединих фаза и аспеката чисто ратних операција, дужни да се са не мање решпекта односе и према другој страни наше револуције, према оној огромној политичко-организационој и културно-васпитној дјелатности која се водила под руководством Комунистичке партије Југославије. У тој дјелатности значајно мјесто заузима и штампа, као и сва друга публицистичко-издавачка активност у току рата.

Није намјера овога чланка да прикаже обим и многостраност ове активности, већ само да укаже на неке моменте којима се руководило при одређивању њеног карактера и облика њеног спровођења.

Карактер политичко-пропагандне активности одређивала је, прво, околност да рат који смо започели 1941 године није био рат у обичном смислу, један од оних многобројних ратова између држава какве је историја запамтила. То је био ослободилачки, револуционарни рат, са јасно израженим демократским карактером, са тенденцијама које су наговјештавале структуралну измјену друштва и друштвених односа, и то на принципима научног социјализма.

Друга околност састојала се у томе што је рат вођен у изузетно тешким материјалним и политичким условима, од којих треба посебно истаћи, прије свега, раскомаданост земље и њену окупацију од стране бројно и технички надмоћнијег непријатеља, затим националну завађеност, — као тешко наслеђе прошлости, — оперативну изолованост и непостојање директног наслона на било којег ратног савезника, итд. Такве околности изискивале су максимум духовних

и физичких напора да би се издржало у борби и на крају постигла надмоћ и пobjеда над непријатељем.

Треће произилази из прве двије околности: основни облици борби, нарочито у првој фази, развијали су се у облику партизанског ратовања, које је тражило највећу гipкост у самој тактици операција, али, исто тако, и активну подршку народа у условима када су окупатор и његови помоћници били присутни свуда, што се није могло остварити без посебног прилажења политичким питањима и одређене активности у разјашњавању циљева борбе.

Четврто — то је руководећа улога Комунистичке партије, партије руковођене учењем марксизма-лењинизма, једине свјесне и организоване снаге која је била у стању да покрене и организује народне масе и да их поведе у борбу. Такав карактер и положај Комунистичке партије у ослободилачком покрету и ударио је печат цјелокупној политичко-пропагандној активности у току рата како у погледу њеног суштинског карактера, тако и у погледу њених форми.

Овдје треба подвући да је Народноослободилачки рат народа Југославије уствари наставак предратне револуционарне борбе која се одвијала под руководством Комунистичке партије. Партија је у предратном времену радила илегално, али, у условима политичког врења и револуционарне активности радничке класе и широких народних маса она је знала не само да се повеже са тим масама, да стане на њихово чело, него и да изгради и свој стил идејно-политичке активности, да изгради свој политичко-пропагандни апарат и одговарајући искусан и прекаљен кадар радника и организатора.

То значи да је КПЈ ступила у ослободилачки рат са знатним традицијама и богатим искуством политичке борбе, са изграђеним кадром револуционара, без чега би био немогућ онај огромни политичко-организациони и пропагандно-просветни рад који је претстављао битни услов пobjеде.

Још на почетку народноослободилачке борбе руководство Комунистичке партије, које је сада постало и руководство устанка, поклонило је пажњу организацији информације и пропаганде и стварању одговарајућих органа. Тако је већ крајем августа 1941, ускоро после почетка оружане борбе, *изашао* први број *Билтена* Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда, тог првог штампаног органа устаничког покрета. Отада па све до краја рата одвија се једна посебна, богата и занимљива историја рашћења, развика и разграњавања наше ослободилачке штампе и издавачке дјелатности, без које се не може упознати и у цјелини схватити општа историја наше Револуције.

У „Борби“, органу КПЈ, која се, после дужег прекида за вријеме монархо-фашистичке диктатуре, поново појавила средином октобра 1941 у ослобођеном Ужицу, друг Тито је први формулисао задатке „Борбе“, а тиме и друге наше штампе у новој ратној ситуацији. Он је писао:

„У овој херојској борби коју данас воде наши народи, „Борба“ треба да буде она спона која ће повезивати све народне снаге у један

јединствени народноослободилачки фронт. „Борба“ треба да буде организатор свих народних снага за постигнуће једног великог циља — немилосрдне борбе против окупатора, његовог протјеривања из наше напаћене отаџбине, за постигнуће пуне слободе наших народа у својој ослобођеној отаџбини“.

На тај начин писана ријеч постаје нераздвојни пратилац оружане акције, а и једно и друго потчињено општем циљу: националном ослобођењу земље и друштвеном преображају наших народа. Ови циљеви, формулисани још на почетку ослободилачког рата, тражили су посебно прилажење проблемима устанка, еластичност тактике и строго вођење рачуна о сложеним политичким условима под којима се водила борба. Не испуштајући из вида основне циљеве борбе, акценат се морао ударити на национални карактер рата и на тој основи стварати један широк народноослободилачки фронт који би могао обухватити све патриотске слојеве становништва.

Отуда и одговарајући карактер наше ослободилачке штампе. Иако су организатори свих ових издавачких дјелатности, такорећи без изузетка, били комунисти, они су свагда настојали да карактер те дјелатности буде подређен непосредним циљевима — националном ослобођењу испод окупаторског јарма и стварању услова за бољи живот наших народа.

Руководство народноослободилачке борбе, будући свјесно значаја такве врсте активности као што је писана ријеч, побринуло се да се организује издавање листова и других публикација на читавој територији Југославије. По примјеру „Борбе“, која је одиграла посебну улогу у нашем ослободилачком рату, појавили су се и многи други листови у појединим крајевима и земљама Југославије, као, на примјер, „Вјесник“ и „Напријед“ у Хрватској, „Словенски порочевалец“ и „Људска правда“ у Словенији, „Глас Народноослободилачког фронта“ и „Слободна Војводина“ у Србији, „Народна борба“ у Црној Гори итд., који су, иако су се издавали под најтежим околностима, постали нераздвојни пратиоци и инспиратори наше тешке ослободилачке борбе, и то од њеног почетка па све до њене задње фазе.

Оно што карактерише нашу штампу у току рата, то је њена неуништивост. Она је излазила илегално, и на окупираној као и на ослобођеној територији. Своје листове су имале војне јединице у покрету, као и теренски партизански одреди. Дешавало се да непријатељ открије илегалну штампарију и уништи редакцију, али, захваљујући партиској организацији, лист се појављивао поново. Понекад је непријатељска офанзива прекидала излажење листа на ослобођеној територији, те је изгледало као да је тиме дефинитивно онемогућена његова улога, али се он, попут феникса, поново појављивао, на другом мјесту и под повољнијим околностима, и својим патриотским гласом позивао у борбу, храбрио осветнике да истрају до коначне побједе.

То све није било лако. Недостајала је, прије свега, материјална база. Ријетко се долазило до штампарије; папира, боје и другог ма-

теријала није било. Све је требало узети од непријатеља. И било је управо дирљиво како су наше војне јединице, освајајући неко мјесто, град и слично, од свега плијена највише цијенили штампарски материјал и прва њихова брига била је да се тај материјал склони и сачува.

Захваљујући томе, захваљујући вољи и свјесном напору руководећих кадрова, наша штампа се стално одржавала у току рата, а у свакој следећој фази борбе она је постајала јача, солиднија и утицајнија.

Било би немогуће овдје набројати шта је све издато у току рата (за то би била потребна читава књига), навести поименично свако од тих многобројних издања. Та је активност била свестрана и многобројна. Почевши од Врховног штаба и Централног комитета, па преко националних централних комитета, до окружних, реских и мјесних партиских организација, до разних штабова и локалних оперативних руководстава — сви су имали своје „технике“ и сви су се трудили да дођу до свога листа или сличног органа ослободилачке борбе.

Та издавачка дјелатност и по својим врстама била је многу струка. Поред листова, мјесечних, недељних, дневних, поред разних билтена, саопштења и обавезних „вијести“, штампане су многобројне књиге и брошуре, које претстављају живе свједоке једне интензивне и квалитетне идеолошко-политичке активности у најтежим данима ослободилачког рата. Кад би се све то што је издато у току рата сабрало на једном мјесту, то би претстављало читаву једну библиотеку. Посебан вид пропагандне активности претставља издавање многобројних летака, прогласа, апела и сл. који су одиграли значајну улогу у покретању маса и њиховом ангажовању у борби.

Треба овдје посебно истаћи и активности које су у том погледу показале војне јединице. Такорећи сви штабови батаљона па и чета, штабови бригада, дивизија и корпуса имали су своје батаљонске, бригадне итд. листове. Чак су издавани и војни листови, листови пратећих чета, комора, болница итд. Ти су листови најчешће били израђени примитивним техничким средствима у форми свеске, „депних новина“ и сл., али и као такви они су били огледало не само војно-политичке ситуације у којој су излазили него и огледало моралног лика и свјесне воље наших бораца за једним вишим духовним животом, за сопственим културним и политичким уздицањем. У тим листовима објављивани су, поред чланака који су говорили о општој војној и политичкој ситуацији, о акцијама јединице и сл., и прилози књижевног карактера (репортаже, пјесме, приче), које су саставили сами борци, сажимајући у њима своје вреле мисли и узбуђења. Разумљиво је да су у другој фази рата, када смо већ имали велике ослобођене територије и јачу материјалну базу, листове појединих мањих јединица почели да замјењују нови, добро уређивани и технички боље опремљени листови који су сада служили за веће војне јединице и њихове дјелове.

Сваки онај који је преживео перипетије наше ратне драме добро зна какву је улогу одиграла штампа у буђењу свијести, у отварању перспектива, у развијању борбене енергије наших бораца и народних маса. Сви наши борци знају са каквим су се нестрпљењем на фронту ишчекивали, на примјер, „Борба“ и други листови, како је радо читан сваки њихов редак, јер су они говорили о успјесима као и о тешкоћама, о напорној борби, али и о сигурној побједи, о свему ономе што је највише окупирано мисли и вољу наших бораца. Читајући штампу скупно и појединачно, за време логоровања или на фронту, између двије битке, наши борци су се повезивали у мислима са свима онима који су се у овом тешком али величанственом рату подигли да униште фашистичку тиранију и да извојују један бољи свијет. Они су на тај начин стицали самопоуздање које је убрзавало општу побједу.

Пролазећи уздуж и попреко широм наше земље, наши су борци, надахнути идејама и схватањима на које им је указала Комунистичка партија, били носиоци тих идеја, њихови најефикаснији пропагатори, не само речју него и дјелом. Наши су борци подизали дух отпора, ширили идеју братства и јединства наших народа, указивали на пут за ослобођење испод јарма завојевача, мобилисали масе за борбу и коначно ослобођење.

У свему томе важну улогу одиграла је и наша ратна штампа, која је као вјерни друг пратила све наше борце, све наше ратне јединице по свима путевима и кроз све фазе наше ослободилачке борбе.

Генерал-потпуковник **БОЖО ЛАЗАРЕВИЋ**

НАШЕ ВАЗДУХОПЛОВСТВО У НАРОДНООСЛОБОДИ- ЛАЧКОМ РАТУ

I

Да би се боље учили рад и улога нашег ваздухопловства у току Народноослободилачког рата, неопходно је дати кратак пресек стања ваздухопловства предратне Југославије. Ово је потребно не само ради тога да би се видело какви су били наша ваздухопловна традиција, ниво техничке и летачке изграђености кадра и борбени елан бившег ваздухопловства у току немачког напада априла 1941, него и зато да се виде штетне последице тадашње тактике, формације, дислокације и командовања, као и издаја и безглавост највиших старешина у време када је требало испољити највећу присебност и оданост домовини и народу.

Ако се пође од чињенице да су први летови авионом извршени 1909 године на територији Србије, тј. само 6 година после првог успешног моторног лета у историји, и чињенице да је у Србији већ 1909 године формирана балонска јединица, онда се може рећи да наше традиције потичу од првих почетака стварања ваздухопловства, тим пре што смо први употребили авион као борбено средство у рату.¹⁾

Српско ваздухопловство је узело видног учешћа и у Првом светском рату, — као борбени део ондашње армије, — а и бивша Југославија је поклањала велику пажњу његовом развоју. Школе и школовање кадра између два светска рата, као и наоружање ваздухопловних јединица, били су на нивоу осталих модерних ваздухопловстава. Према томе, наше ваздухопловно искуство, по техничкој култури, искуству летења и борбеној примени, стари су скоро толико колико је стар авион и његова опрема.

У априлу 1941 када смо били нападнути са свих страна, ваздухопловство предратне Југославије требало је да оправда и своје постојање и материјалне жртве које су радни људи и сав наш народ давали да би оно било што боље опремљено. Када се разматра бивша војска у целини, обично се даје уопштена карактеристика да је већи део старешина био капитулантски расположен, да су били петоколо-

¹⁾ 7 марта 1913 године у операцијама опсаде турске војске у Скадру несретним случајем погинуо је пилот Петровић као прва жртва авијације у рату уопште.

наши и томе слично. О издаји и капитулантству тадашњег државног и највишег војног руководства не треба говорити, јер су то априлски догађаји јасно показали. То је заиста тамно поглавље наше историје. Међутим, било би погрешно уопштавати и приписивати издају и капитулантство свима старешинама, поготово већини млађих официра и подофицира ваздухопловства бивше Југославије. Јер, хероизам појединих летача, индивидуална и колективна корисна иницијатива и огромне жртве у борби априлских дана 1941 то недвосмислено доказују. За потврду ових констатација морам се послужити примерима. У борбама са непријатељском авијацијом и сувоземним трупама, које су оперисале против Југославије од 6 до 12 априла, погинуло је 65 официра и подофицира — летача. То су свакако велики губици, с обзиром на ондашње веома мало бројно стање активних летача и на учешће ваздухопловних јединица у борбама.²⁾

Нажалост, неки пукови нису учествовали у операцијама због издаје њихових старешина, тако да су за цело време остали пасивни или су уништени на земљи. Поред тога, неке ескадриле осталих пукова нису могле полетети због расквашеног терена, те су и оне остале скоро пасивне за цело време. Очигледно је да губитак 65 летача претставља веома велики проценат оних који су активно учествовали у борби. За 6 дана рата било је 45 случајева појединачних или групних акција у циљу напада на непријатељске формације. То су већином били пилоти-ловци, који су нападали непријатељске бомбардерске групе или водили борбу са њиховим ловцима. Ти напади су се обично завршавали обарањем једног, два, па и три непријатељска авиона. На крају су и сами били оборени или су се враћали оштећени — а пилоти тешко рањени. Ове акције су вршене на личну иницијативу виших старешина или појединаца. За то време 59 пута су бомбардовани територија непријатеља и његове трупе, које су биле продрле на нашу територију. Бомбардерске групе имале су највише 12, а било је и таквих које су бројале само 3 авиона. С друге стране, извршавање задатака бомбардовања војних објеката и трупа на територији Аустрије, Мађарске, Бугарске и Албаније било је скопчано са великим опасностима, тим пре што је непријатељ располагао веома јаком ловачком авијацијом и противавионском артиљеријом, и што наши бомбардери нису имали ловачке заштите. Но, иако се многе формације (или само авиони) нису враћале са задатка, ипак су ваздухопловци и даље летели и нападали непријатеља. Борбени задаци вршени су без одобрења Команде ратног ваздухопловства, пошто са њом још од 7 априла није било никакве везе. Командант и његов штаб гледали су како да спасу главе у општем хаосу који је настао. Главни је било да припреме што више авиона за срамно бекство из земље заједно са кра-

²⁾ Тада је бивше ваздухопловство имало осам борбених пукова, наоружаних модерним ловачким и бомбардерским авионима, тј. укупно 284 авиона. Пук је имао око 30 активних пилота — за оно време ипак довољан број, ако се узму у обзир и недоучени пилоти и они који су летели на застарелим типовима авиона.

љем и владом. Међутим, сјајни примери многих летача у ратним епизодама априлске катастрофе бивше Југославије говоре о масовном родољубљу, борбеном елану и љубави према домовини, нарочито млађих официра и подофицира. Ту је било неколико виших старешина који су се на челу својих пукова и група тукли са непријатељем и гинули заједно са својим летачима.

Ваздухопловне јединице бивше војске биле су попуњене разним типовима авиона произведених у земљи или у иностранству (у Немачкој, Енглеској, Француској и Италији). Такав конгломерат разних типова авиона и опреме, без обзира на њихов квалитет, веома рђаво се одражавао на експлоатацију, опслуживање и овладавање авионом као борбеним средством. Систем веза свих врста био је врло слаб. Већ од другог дана рата Команда ваздухопловства није имала никакве везе са већином јединица. Веза између авиона и земље и између авиона у ваздуху није постојала, иако је било могућности за то. Због тога није чудо што је настало расуло. А пошто није било обавештајних података о непријатељу у ваздуху и на земљи, није се могао одређивати ни објекат дејства. Због тога је долазило до сусрета са читавим ваздухопловним дивизијама, чак и тамо где се рачунало да нема авиона или да су мале снаге. Ни о метеоролошким подацима нико није водио рачуна, тако да су посаде изненада наишле на маглу, облаке, кишу, олују, и то у време када скоро ниједна од њих није била обучена за инструментално летење. Иако се и пре избијања сукоба знало да су неки виши команданти капитулантски настројени или да припадају петој колони, ипак се нико није нашао да их уклони са одговорних дужности. Напротив, они су, чим је земља нападнута, прилазили непријатељу, пасивизирали јединице или губили главе не знајући шта да раде, те није ни чудо што се одмах првих дана десио онакав хаос.

Ратни аеродроми нису могли да обезбеде несметан рад јединице на њима. Многи су били толико расквашени да авиони нису могли ни полетати ни слетати, а нису били заштићени ни противавионским средствима. По елаборатима разних комисија које су предлагале да се ово стање поправи ништа се није урадило. Поред тога, није било простудираних планова и упута за употребу ваздухопловства у рату. Мало је било оних који су били сигурни за какве је задатке намењена његова јединица. О тактици употребе ваздухопловства такође се мало знало. Начини извршења борбених задатака од стране посаде говоре о отсуству свих оних радњи, података и припрема које условљавају извршења задатка. Наиме, пре полетања бомбардерских и ловачких група на задатке није било речи о објекту дејства, убојним средствима, о обради летења до циља, о маневру на маршрути и у рејону циља, о повратку на аеродром и ловачкој заштити. Због тога је и разумљиво што су наше посаде биле жртве непријатељске ловачке авијације и противавионске одбране. С друге стране, о неком садејству између авијације и сувоземних трупа није се озбиљно ни говорило ни писало. Веза и организација садејства између авијације и противавионске од-

бране није ни постојала, тако да је на већину наших авиона сопствена противавионска одбрана отварала ватру (било је случајева да су авиони долазили оштећени, а летачи рањени од погодака сопствене противавионске артиљерије).

После капитулације технички и летачки материјал, уколико није био уништен, пао је у руке окупаторима. Претежан део официра и подофицира (збуњени и без политичке оријентације) отеран је у заробљеничке логоре. Мали број је, као посада авиона (којима су краљ, Влада и више војне старешине побегли из земље) доспео на Средњи Исток. Неки су пришли окупатору и домаћим квислиншким организацијама, а веома је мали број оних који су се одазвали позиву Комунистичке партије да би се борили за слободу и независност своје земље. Тако је ваздухопловство предратне Југославије нестало заједно са осталим деловима ондашње армије.

Све до краја 1944 године нисмо били у могућности да створимо сопствено ваздухопловство које би ефикасно помагало извођење операција, не само зато што од бившег ваздухопловства нисмо наследили никакав материјал, већ и зато што нисмо располагали материјалном базом за стварање и обнављање технички тако сложеног рода војске. Зато су наше снаге биле принуђене да се боре без учешћа и помоћи ваздухопловства скоро пуне три године. Његов недостатак је болно осећао сваки наш борац, јер су непријатељски авиони често ометали рад наших јединица, које су при томе биле беспомоћне услед недостатка противавионског оруђа и сопствене авијације.

II

Ваздухопловство Народноослободилачке војске почиње своју историју 21 маја 1942 године, када су другови Фрањо Клуз и Руди Чајевац прелетели из бивше Павелићеве Хрватске на ослобођену територију и ставили се на расположење нашим јединицама.³⁾

Долетање Клуза и Чајевца на ослобођену територију, као и њихове акције, имало је велики политички значај. Пошто смо тада имали велику слободну територију и успехе на свим секторима, добар

³⁾ Они су долетели на старим примитивним апаратима типа „Потез“ и „Бреге“, и убрзо после тога вршили разне задатке (извиђање, бомбардовање, разношење и бацање пропагандног материјала, итд.). Иако те акције наших првих авијатичара нису толико важне по ефекту дејства, оне су ипак биле од великог политичког и моралног значаја. Већ 2 јуна 1942, у операцијама око Бањалуке, наши авиони митраљирају непријатељске трупе на положајима и авионе на аеродрому. Том приликом је Чајевац, тешко рањен, извршио самоубиство да не би пао непријатељу у руке. 12 јуна 1942 Фрањо Клуз напада митраљезима и бомбама непријатељски гарнизон у Костајници. Од 15 јуна до 14 јула 1942 са својим авионом (који је носио црвену петокраку звезду) садејствује нашим јединицама у акцијама на Козари, Санском Мосту и другим, бомбардујући бомбама израђеним у нашој радионици у Подгумчу. Ове бомбе су биле тешке 2 кг, а бацање су из руке, јер се нису могле закачити за авионске носаче бомби. 15 јула 1942 Немци су успели да пронађу и овај авион и да га униште на земљи.

број Павелићевих ваздухопловаца почео се колебасти. Илегални радници и јединице на терену почели су одржавати тешњи контакт са хрватским авијатичарима и придобијати их за Народноослободилачки покрет. Не само да смо на време откривали поједине акције квислиншког ваздухопловства, него су и појединци почели прелетати на ослобођену територију.⁴⁾

III

У то време капитулирала је Италија, а немачке снаге отступале су на широком фронту пред совјетским армијама. Наша слободна територија је знатно проширена, а фронт Народноослободилачке војске, која је већ бројала више од 300.000 људи, повезао се преко Јадрана са савезничким фронтом у Италији. У таквој ситуацији Врховни штаб је 14 октобра 1943 издао наредбу о формирању I ваздухопловне базе са седиштем у Ливну и наредио свим јединицама да све ваздухопловне стручњаке упуте у базе на територији Западне Босне. Осим тога, упућен је позив свим авијатичарима у емиграцији и онима који се нису компромитовали у квислиншким армијама да се јаве Врховном штабу ради организовања наше нове авијације.⁵⁾

21 децембра 1943, по наређењу Врховног штаба, људство Ваздухопловне базе кренуло је на острво Вис, где је стигло 4 јануара 1944, одакле је после два дана пребачено у Италију. (Успут му се

⁴⁾ 29 октобра 1943 спустио се један школски авион са посадом на аеродром код Бугојна, а 13 новембра исте године један бомбардер типа „Дорнијер“ са посадом на аеродром код Ливна. Ове авионе преузели су наши авијатичари, сакупљени из борацких јединица у Прву ваздухопловну базу. Школски авион пребачен је 4 новембра 1943 из Бугојна у Ливно, где је отпочела тренажа летачког састава. За пет дана 15 пилота је направило по један кратак лет. Пошто се даља тренажа, због недостатка горива, није могла наставити, авион је из Ливна пребачен на аеродром код Гламоча; тамо је камуфлиран и чуван све до 6 децембра 1943 када су га наши авијатичари уништили да не би пао Немцима у руке (када су ови продирали ка Гламочу). Бомбардерски авион је по наређењу Врховног штаба чуван на Ливанском Пољу, одакле је 27 новембра прелетео на аеродром код Гламоча да би превезао нашу делегацију за Вари, али је истог дана откривен и уништен бомбама немачких бомбардера. Том приликом трагично је завршио свој живот друг Иво Јола Рибар и још 4 друга који су били погођени баш у моменту када су се spremали да одлете са важном мисијом у Велику Британију.

⁵⁾ Прва база служила је као сабиралиште авијатичара из ближих јединица. Убрзо се у Ливну сакупило око 200 пилота, извиђача, механичара, везиста, са којима је почела теориска настава помоћу средстава импровизованих на брзу руку. Одмах су почели да раде курсеви: технички, за везу и штурмански, а са пилотима и практични летови, све док је трајало горива за школски авион ФЛ-3, односно до његовог уништења. У борбама са немачким тенковима, који су 6 децембра 1943 продрли у Ливно, погинуло је 23 авијатичара бранећи град заједно са другим јединицама. После пада Ливна база се преселила у село Секеровци, а потом у Гламоч. Они авијатичари који су се сакупили из јединица са територија удаљених од Западне Босне чекали су тамо пошто са Савезницима још није била постигнута потпуна сагласност за њихово школовање. Тако су те групе остале на својим местима све до марта 1944.

придружила и група авијатичара из Словеније.) Тамо, у селу Каравињо, близу Бриндизија, база је попуњена нашим авијатичарима који су се налазили по разним логорима и оним друговима из оперативних јединица који су одвојено прешли у Италију, тако да је сада бројала око 250 људи. У оквиру базе формиран је Штаб ваздухопловних школа (са пилотским, извиђачким и техничким курсом, као и курсом за везу).

29 марта 1944, према споразуму између Врховног штаба и Владе Велике Британије о помоћи у ваздухопловном материјалу за формирање две ескадриле и за школовање нашег људства у њиховим школама на Средњем Истоку, Прва ваздухопловна база је 20 априла 1944 пребачена из Италије на аеродром код села Бенине близу Бенгазија. На позив Врховног штаба за попуњу редова младог југословенског ваздухопловства, 1 јануара 1944, група официра и подофицира бивше југословенске војске⁶⁾ определила се за Народноослободилачки покрет, а касније се тај број све више повећавао.⁷⁾ На аеродрому код Бенгазија брзо се сакупило 250 опредељених авијатичара са свим спољним обележјима војника наше Армије (крој униформе, ознаке чинова, петокраке на капи), а око 1.300 нелетача размештено је по разним базама у околини града Алжира, где су се обучавали као специјалисти за разне послове у ваздухопловству.⁸⁾

Према поменутом Уговору између Врховног штаба и Владе Велике Британије, 22 априла 1944 формирана је Прва ескадрила „Спитфајера“ (попуњена људством и материјалним средствима), а 1 јула 1944 почело је формирање и Друге ескадриле (наоружане авионима типа „Харикен“).

При извођењу обуке наших првих летачких јединица наилазило се на велике тешкоће — већина летача без тренаже морала је

⁶⁾ После слома у априлу 1941, 220 официра, подофицира и војника ваздухопловства бивше југословенске војске прешло је авионима и бродовима у Северну Африку, где им је енглеска команда за Средњи Исток омогућила формирање борбених јединица. Њима су се постепено придруживали добровољци — авијатичари југословенског порекла са свих континената, као и авијатичари из Истре и Словеначког приморја, који су се дотада налазили у италијанској армији у Либији и Киренајки. Међутим, то тзв. „краљевско ваздухопловство“ са својим командним саставом, уместо вршења борбених задатака, водило је бесомучну пропаганду против Народноослободилачког покрета и слало материјалну помоћ Дражи Михаиловићу. Такав став разочарао је младе официре, подофицире и војнике, тако да су једва дочекали позив за ступање у ваздухопловство НО војске.

⁷⁾ Док су енглеске војне власти и команде омогућавале сваком појединцу да се слободно опредељује, било да је припадао бившем југословенском ваздухопловству или бившем италијанском, дотле су избегличка Влада и војне старешине чинили све да их одврате. Чак су претили, терорисали и затварали оне који су се отворено изјашњавали, али су те мере само убрзавале правилно одлучивање и потенцирале одушевљење за успех наше Армије у ослобођењу земље.

⁸⁾ Већину од њих заробили су Савезници као припаднике италијанске армије у Северној Африци, пошто су родом били из Истре и Словеначког Приморја.

напрезати и умне и физичке снаге, а и незнање енглеског језика у свакодневном практичном раду и администрацији отежавало је савлађивање материјала и разумевање инструктора. На једној страни постојала је тежња да се брже заврши школовање, да би се наше ескадриле што пре појавиле на фронту, а на другој страни, врло обиман програм изискивао је дуго времена и систематски рад за његово савлађивање. И заиста, даноноћним упорним радом, неவிђеним еланом и залагањем сваког појединца програм је савладан и ескадриле у рекордном времену оспособљене за борбена дејства, да је рат летача и помоћног особља у ескадрилама, као и слушалаца механичарских, штурманских, оружарских и других курсева на територији Египта и Алжира изазивао дивљење. Људство наше Прве ваздухопловне базе које је прешло у Италију, за све време школовања у Африци служило је за пример другима и преносило своје искуство на остале (јер су његово језгро сачињавали борци из прослављених пролетерских и ударних бригада). Поред стручне наставе, и политичко-просветни рад се одвијао по истим формама и методама као и у домовини.⁹⁾

Пошто је од 28 априла до 15 јула 1944 савладала целокупан програм теориске, летачке и све елементе борбене обуке, Прва ескадрила је прелетела из Бенгазија на аеродром „Кане“ близу Термолија у Италији, где јој се придружила и Друга ескадрила, која се борбено оспособила нешто касније (од 18 јула до 11 септембра) на аеродромима у Киренајки и Египту. Ту су обе наше ескадриле укључене у састав енглеских ваздухопловних снага Balkan Air force (BAF) и њима потчињене у оперативном и дисциплинском погледу, јер у то време још нису на територији Југославије били створени потребни услови за живот и рад летачких јединица. Међутим, оне су могле учествовати само у операцијама наше Армије и само над нашом територијом.¹⁰⁾

18 августа 1944 над нашом територијом су се појавили модерни авиони са ознаком црвене петокраке звезде. Тога дана наше ескадриле извршавају прве борбене задатке, који су се успешно низали све до завршетка рата.¹¹⁾ Радост наших бораца била је огромна, јер су еска-

⁹⁾ Одмах су отворене читаонице и библиотеке. Редовно су се одржавали партиски састанци и стално су давале дневне информације. Примани су нови кандидати и чланови у Комунистичку партију. Читана је сва светска штампа. Редовно су добијана обавештења из земље. Од плата су плаћали стан, храну и штампу, а остало су давали у фондове за помоћ становништву и армији у земљи. Комунисти су служили за пример, васпитавали људе и умешно организовали живот и рад у јединицама и школама.

¹⁰⁾ Прва ескадрила је 25 августа 1944 истурила једно одељење на острво Вис, као стални детањман, где је у целини прешла 31 јануара 1945, а 12 априла исте године на аеродром Шкабрња близу Задра. И Друга ескадрила је прелазила на Вис, да би и она почетком априла прешла на аеродром Шкабрња. Тако су ове ескадриле са аеродрома на територији Италије и Југославије вршиле све борбене задатке.

¹¹⁾ Од 18 августа 1944 до 9 маја 1945 наше ескадриле су извршиле 2.280 борбених летова, бациле 5.350 комада бомби и ракетних зрна и испалиле 362.163 митраљеских и топовских зрна. По визуелно осмотреним резултатима дејства на објекте и документима на фотоснимцима оне су оштећиле или уништиле 320

дриле садејствовале нашим јединицама на територији Црне Горе, Западне Босне, Херцеговине, Лике, Баније, Кордуна и Истре. (Због места базирања ескадрила — у Италији — оне нису могле дејствовати у другим деловима наше земље.)

Пошто су оперативно и дисциплински биле везане за енглеске ваздухопловне снаге, наши летачи нису могли испољавати пуну иницијативу, а и сами задаци су извршавани по плану енглеске команде, без пуног учешћа руководства ескадриле. Због тога је долазило и до некоординираног дејства између авијације и копнених снага — код којих није било авијациског претставника, тако да се нису могли давати захтеви ескадрилама, нити ма чиме показивати циљеви авионима. Борбена дејства ескадрила вршена су у условима потпуне ваздушне надмоћности, јер је непријатељ био тако слаб да је избегавао сваки сусрет са нашим групама. (Ниједан од погинулих пилота није оборен у ваздушној борби, већ од противавионске непријатељске одбране.) Велика удаљеност база од линије фронта негативно је утицала на ефикасност наших ескадрила, јер је далеки лет до циљева замарао пилоте, отежавао проналажење циљева и смањивао тачност погађања. Обради циља није се могла посветити пуна пажња, јер је остатак над циљем био ограничен и услед јаке одбране и због ограничене количине горива. Ношење допунских резервоара ишло је на рачун количине убојних средстава, тако да је и то утицало на ефикасност дејства.

Због околности под којима су живеле и радиле наше ескадриле, штабови копнених снага нису стекли неко веће искуство у употреби авијације, нити у организацији садејства између авијације и копнених снага. Напори ескадрила више су се испољавали у оперативном него у тактичком, више у посредном, него у непосредном дејству — у односу на копнене снаге. Због тога се и садејство више одражавало на збивања у склопу целе армије, а мање у склопу одређених оперативних и тактичких јединица.

IV

Када је и територија СССР-а постала доступна за школовање наших авијатичара, тамо су од групе ваздухопловаца директно пребачених транспортним авионима и од авијатичара и омладинаца, који су преко мора, Северне Африке и Средњег Истока такође пребачени у СССР, формирана два комплетна пука.¹²⁾

моторних возила, 200 коњских запрега, 34 локомотиве, 26 пловних објеката и много зграда у којима су била смештена командна места и центри везе. За време њихових борбених акција погинуло је 11 одличних пилота, тако да је тај губитак веома тежак, иако бројно не изгледа велики.

¹²⁾ Школовање наших ваздухопловаца почело је септембра 1944. У школи у Грозном ваздухопловци су прелазили теорну и практичну наставу јуришног авиона ИЛ-2, у школи у Краснодару — ловачког авиона ЈАК-3, а у школи у Енгелсу — авиона Пе-2. Поред тога, наши авијатичари су обучавани и у Москви, и то за разне специјалности и више оперативне штабне послове. Програм у школама обухватао је опслуживање, експлоатацију, руковођење и борбену

Напори нашег државног и партиског руководства у стварању што јачег ваздухопловства крунисани су потпуним успехом тек онда када се постигао споразум са совјетском Владом о стварној материјалној помоћи за формирање јединица на нашој територији.¹³⁾

Војно-политичка ситуација у то време омогућавала је практично остварење споразума, јер је већ била створена и физичка веза између наше и Совјетске армије. Поред тога, велики део наше земље био је ослобођен, тако да смо имали доста места за базирање ваздухопловних јединица, а било је омогућено и снабдевање горивом, мазином, резервним деловима и убојним средствима, и обезбеђен довољан број стручњака за попуњу ваздухопловних јединица.

У таквим околностима Врховни штаб је 29 октобра 1944 формирао Команду и Штаб ваздухопловства. Прилив ваздухопловаца из оперативних јединица и са терена у сабиралишта у Панчеву и Земуну био је веома велики (нарочито после ослобођења Србије, Македоније и Војводине). 11 новембра 1944 образована је комисија, са седиштем у Новом Саду, са циљем да сакупља, прима, прегледа и распоређује ваздухопловце, водећи рачуна о њиховој политичкој оријентацији и оданости борби.

28 новембра 1944 у Новом Саду образовани су курсеви за: мотористе, оружаре, фотографе, стрелце, минере и друге специјалисте, и формирана два школска центра за преобуку pilota¹⁴⁾ (у Земуну за преобуку на авиону ИЛ-2 и у Руми за преобуку на авиону ЈАК). Наређењем Врховног штаба од 29 децембра 1944 формиран су Команда и Штаб групе ваздухопловних дивизија, команде и штабови: 42 јуришне дивизије, 11 ловачке дивизије и 9 обласне ваздухопловне базе. (Свака ваздухопловна дивизија имала је по три комплетна пука,

примену јуришног, односно ловачког пука. За то су образовани разни курсеви (пилотски, механичарски, штабни, позадински и курс везе). Кроз теориски део сваке специјалности, а потом кроз индивидуалну и скупну праксу, наши ваздухопловци су оспособљени да самостално лете, врше борбене задатке и да руководе јединицама јуришних и ловачких пукова. Међутим, због огромног програма, разноврсности и сложености елемената потребних за руковођење и борбену примену пука наилазило се на велике тешкоће, тим пре што је и време било кратко и што је стручна основа великог дела авијатичара била доста слаба, тако да ове јединице нису могле узети учешћа у операцијама. Због тога се јуришни пук, који је завршио школовање крајем марта 1945, вратио у домовину 22 јуна, док се ловачки пук, који је завршио школовање нешто касније, вратио 14 септембра 1945.

¹³⁾ Према том уговору, октобра 1944, совјетска Влада нам је ставила на расположење летачки и технички материјал за формирање две ваздухопловне дивизије, као и целокупан материјал за формирање јединица и установа за снабдевање и опслуживање летачких јединица.

¹⁴⁾ Бивши југословенски ваздухопловци-летачи и помоћно особље — сакупљени из оперативних копнених јединица и са терена, нису могли ни оперативно ни технички одмах да приме тако модеран и за њих непознат материјал. Осим тога, у ваздухопловство су се примали такви омладинци који раније са њим нису имали никакве везе, тако да се морало почињати испочетка. Због тога је Врховни штаб одлучио да се образују школски центри (са совјетским инструкторима) и да се формирају команде и штабови који ће упоредо радити и обучавати се са совјетским.

а обласна база по један батаљон за опслуживање сваког пука и два батаљона у резерви, док је Група ваздухопловних дивизија обједињавала команду над свим јединицама.¹⁵⁾

Дислокација јединица Групе ваздухопловних дивизија зависила је од стања на фронтovima и захтева копнених снага, као и од места и броја расположивих летишта, која су омогућавала рад летачких јединица. Команде и штабови 42 јуришне дивизије и 9 обласне базе остали су у Новом Саду, а Команда и Штаб 11 ловачке дивизије у Руми. Пукови су се налазили у Новом Саду, Руми, Лаћарку и селу Кленак. На једном аеродрому су базирали обично један ловачки и један јуришни пук.

У току припрема за офанзиву I, II и III армије, марта и априла 1945, дислокација ваздухопловних јединица је нешто измењена. Команда и Штаб 42 ваздухопловне дивизије премештени су у с. Пригревица, а 11 ваздухопловне дивизије у с. Бачки Брестовац, док је 9 обласна база остала на старом месту. Пукови су се налазили на аеродромима: Сомбор, Бачки Брестовац и Кленак. За време извођења офанзиве наших армија Команда и Штаб 11 ловачке дивизије, са једним јуришним и једним ловачким пуком, пребазирана је на аеродроме у околини Печуја. Пребазирање ваздухопловних јединица у рату је врло сложен посао, нарочито кад непријатељ отступа, јер су захтеви копнених снага тада потенцирани.

Јединице Групе ваздухопловних дивизија почеле су да извршавају прве борбене задатке 17 јануара 1945, у време када је обука нашег кадра била на таквом степену, да смо могли преузети материјал и самостално руководити операцијама и учествовати у њима. Међутим, све док сви наши пилоти нису преобучени, они су летели упоредо са совјетским летачима, тако да интензитет борбених дејстава није слабио. Ако се има у виду да је школовање ваздухопловаца почело 28 новембра 1944 и да су већ 17 јануара 1945 извршавали борбене задатке, онда се тек може схватити како су наши људи за тако рекордно кратко време савладали и најкомпљикованију технику.¹⁶⁾

Група ваздухопловних дивизија тесно је повезивала своја дејства са операцијама наше I, II и III армије. Она није била оперативно потчињена копненим армијама, већ је дејствовала по плану Генералштаба, који јој је, на тражење команди армија, одређивао задатке. А

¹⁵⁾ Рад на курсевима је био практичан, а борбена обука је извођена на фронту. Летачи су после савлађивања технике пилотирања одмах слати на фронт, тако да је непријатељска територија служила као полигон за гађање и бомбардовање. Тако се од 28 новембра 1944 до 15 јануара 1945 године оспособио гро летача и помоћног особља за извршавање борбених задатака на фронту.

¹⁶⁾ Од 17 јануара 1945 (када су наше посаде почеле вршити борбене задатке) до завршетка Другог светског рата јединице — Групе ваздухопловних дивизија извршиле су 1.445 борбених летова. За то време оштетиле су или уништиле: 17 топова, 368 моторних возила, 445 кола са коњском вучом, 19 вагона, 10 понтона, 5 локомотива, 6 тенкова; изазвале 180 пожара и 17 експлозија; убиле 2.429 непријатељских официра и војника и за то време изгубиле 7 летача и 21 авион.

ради што ефикаснијег ангажовања ваздухопловних јединица и што успешнијег командовања, на командном месту сваке армије налазили су се ваздухопловни официри за везу са радиостаницама, а на главним правцима напада I и III армије — и официри за навођење.

Јединице Групе ваздухопловних дивизија дејствовале су у време када није било непријатељске авијације (или када је била потпуно неактивна), тако да није требало трошити снаге за добијање ваздушне надмоћности. Због тога су и наше ловачке јединице могле дејствовати и по циљевима на земљи. Међутим, у њиховом раду је било и тешкоћа.¹⁷⁾

У току нападних операција наших армија није се могао остварити планирани аеродромски маневар, тј. пребазирање ваздухопловних јединица на аеродроме у рејону Славонског Брода, Дарувара и Копривнице, затим у рејону Загреба, услед подводних терена, општењених аеродрома од стране непријатеља и услед слабих и општењених сухопутних и железничких комуникација. Зато су се неке наше ваздухопловне јединице морале пребацити на аеродроме у рејону Печуја, тако да ни копнене јединице нису биле потпомогнуте онако ефикасно као што би то биле да су се аеродроми налазили ближе.

У периоду припрема I, II и III армије, од јануара до почетка велике офанзиве 12 априла 1945, Команда Групе ваздухопловних дивизија, према директиви Генералштаба, вршила је разне задатке: извиђање; дејство по комуникацијама у тактичкој и оперативној дубини непријатеља; дејство по мостовима и прелазима и борбене задатке у претходној авијацијској припреми. Свакодневна извиђања ловачких и јуришних авиона (који су били специјално одређени за извиђање или су га узгред вршили у току извршења главног задатка) вршена су за рачун копнених и ваздухопловних јединица и за рачун Генералштаба. Од 25 марта до 5 априла фотографисана је тактичка дубина непријатеља пред фронтом наших армија и направљена фотоцелина у размери 1:8.000, на којој се јасно видела фортификациска организација главног одбранбеног појаса и распоред његових снага и средстава. Од 20 марта до 1 априла детаљно су извиђене комуникације: Осиек — Копривница — Нашице — Брод; Винковци — Брод; Сарајево — Травник, и фотографисане важне тачке у оперативној дубини: Нашице, Копривница, Винковци, Брод. Да би ометала извлачење непријатеља преко Источне Босне, као и довлачење нових снага и потреба за живот и борбу, наша авијација је непрекидно тукла железничке и сухопутне комуникације, тако да је непријатељ био принуђен да врши саобраћај искључиво ноћу.¹⁸⁾

¹⁷⁾ Честе магле, кише и уопште неповољне метеоролошке прилике знатно су ометале рад ваздухопловства. Снабдевање горивом, муницијом, мазивом, резервним деловима било је јако отежано, јер се довозило из СССР-а, већином Дунавом који је био миниран. Поред тога, у врло важном периоду од 21—30 априла наше јединице нису дејствовале зато што није било горива.

¹⁸⁾ 31 јануара 1945, приликом бомбардовања непријатељске моторизоване колоне на комуникацији Нова Касаба — Дрињача, уништено је 20 теретних аутомобила. 8 априла, на комуникацији Нашице — Осиек, 17 ловачких и ју-

Наша авијација је неколико пута рушила мост код Брчког, као и мостове код Нордске Скеле и Велишћа. Од 6 марта 1945, када су јединице Групе ваздухопловних јединица успеле да сруше понтонске мостове на Драви, непријатељ у току целе операције више није успео да их дању постави.

Од јануара до почетка офанзиве наших армија авијација је тукла све отпорне тачке и насељена места која су била од војничког значаја за непријатеља. У току фебруара бомбардовани су Зворник, Јања, Бијељина, Власеница и Дрињача.¹⁹⁾

Пре преласка у одлучну офанзиву 11 априла 1945, јединице 42 јуришне дивизије извршиле су претходну авијациску припрему, тукла особито важне циљеве на главним правцима напада I и II армије, као што су отпорне тачке: Осиејек, Петријевци, Валпово, Доњи Михаљац, Нашице, Сотин, Товарник, Вуковац и Винковци.

У исто време (9 априла 1945) када су наше армије добиле директиву за офанзиву,²⁰⁾ и Команда Групе ваздухопловних дивизија добила је директиву Генералштаба ЈА за пуну подршку напада копнених снага. Док је наша авијација успешно подржавала јединице I и III армије, дотле њена помоћ јединицама II армије није могла да буде тако ефикасна због веће удаљености ваздухопловних јединица, а и због тога што је терен на правцу дејства II армије био непогодан за дејство авијације. Међутим, одмах после извршене офанзиве копнених снага и пробоја тактичке дубине, Група ваздухопловних дивизија се нашла у деликатној ситуацији. Армије су брзо и у стопу гониле деморалисаног непријатеља, удаљавајући се од база авијације, тако да се ни аеродромски маневар није могао остварити онако како је био предвиђен. Па ипак, без обзира на тешкоће пребазирања и материјалног снабдевања, нарочито горивом и мазивом, јединице Групе ваздухопловних дивизија су веома успешно садејствовале са јединицама I и III армије, нарочито у току 12, 13, 14 и 15 априла, јер су групе јуришних и ловачких авиона на време и прецизно тукле све оне циљеве који су ометали успешно напредовање копнених снага. Садејство из-

ришних авиона уништило је и оштетило 4 теретна аутомобила, 15 кола са коњском запрегом, 2 железничка вагона и убило 64 непријатељска војника. 10 априла две ескадриле јуришних авиона извршиле су напад на саобраћајна средства и железничке станице у Гуњи, Босанском и Славонском Броду и том приликом изазвале 15 пожара и 4 експлозије и оштетиле 15 вагона и 1 локомотиву.

¹⁹⁾ Приликом тих напада уништено је 72 моторна возила, 50 тенкова, 12 вагона, 3 локомотиве; изазван је већи број пожара и експлозија и убијено 300 непријатељских војника. 6 априла 1945 тукло је 29 ловачких и јуришних авиона живу силу и технику непријатеља у рејонима Делеговци, Нијемци, Врбања, Гуња, Добој. Резултат — уништено 10 камиона, 6 железничких вагона, 12 кола са коњском запрегом, 2 локомотиве, а изазвано 5 пожара и убијено 70 непријатељских војника.

²⁰⁾ I армија правцем Винковци — Загреб — Зидани Мост; II армија правцем Бањалука — Карловац — Љубљана и III армија правцем Копривница — Враждин — Марибор.

међу авијације и артиљерије такође је било беспрекорно, било да су тукли по заједничким или различитим циљевима.²¹⁾

Од 12 априла 1945 године до завршетка рата јединице Групе ваздухопловних дивизија вршиле су: извиђање непријатеља,²²⁾ непосредну авијацијску припрему напада,²³⁾ подршку напада пешадије и тенкова,²⁴⁾ тукле окруженог непријатеља²⁵⁾ и непријатеља који отступала.

За све време гоњења непријатеља наша авијација је играла прворазредну улогу. Она је садејствовала гонећим колонама и само-

²¹⁾ Писмене захвалности команди и штабовима I и III армије, Команди и Штабу Групе ваздухопловних дивизија за помоћ, коју је авијација пружила њиховим јединицама за време форсирања Драве и Дунава и пробоја Сремског фронта, као и у току гоњења непријатеља, поред осталих фактора, довољно потврђују залагање и пожртвовање летачког и техничког особља и допринос нашег ваздухопловства у коначном обрачуну са непријатељем.

²²⁾ Извиђање је вршено визуелно и фотографисањем. Оперативно извиђање за рачун Генералштаба, команди и штабова армија и Групе ваздухопловних дивизија вршено је до линије Марибор, Цеље, Љубљана, а тактичко извиђање на дубини до 50 км од линије фронта. Поред извиђања вршено је и непрекидно осматрање бојишта. 12 априла, при пробоју Сремског фронта од стране I, 21 и 48 дивизије, јуришне и ловачке групе уз своје борбене задатке вршиле су и осматрање бојишта, тако да су јединице ових дивизија одмах обавештаване о ситуацији пред њиховим фронтима. 17 априла извршено је извиђање отпорних тачака у Подравској Слатини, Вировитици, Такову, Плетерници, Славонској Пожеги, Славонском Броду и Дервенти. 25 априла, приликом фотографисања аеродрома у околини Загреба, на аеродромима Боронгај, Плесо, Лучко, Света Недеља, откривено је око 25 непријатељских авиона разних типова.

²³⁾ Од 12 априла до 14 маја 1945 непосредна авијацијска припрема је често вршена при заузећу ових насељених места која су била утврђена и брњена јаким снагама, са задатком да се непосредно пред напад неутралишу или униште они циљеви који су били пресудни за њихово заузимање. Када је, на пример, 13 априла 48 дивизија I армије подишла Винковцима, групе јуришних авиона су непосредно пред напад ове дивизије извршиле кратак авијацијски удар на фортификациске објекте који су штитили град, тако да су 48 дивизија и делови 21 дивизије ускоро после тога заузели Винковце. Или, 20 априла 1945 две ескадриле јуришних авиона бомбардовале су објекте у Славонском Броду и тиме знатно олакшале 5, 6 и 17 дивизији да истог дана заузму град.

²⁴⁾ Непосредна авијацијска подршка напада пешадије и тенкова по унапред разрађеном плану дошла је највише до изражаја 12 априла на главним правцима напада I и III армије. У зору 12 априла, после кратке артиљеријске припреме, 1, 21 и 48 дивизија и 1 тенковска бригада пробиле су Сремски фронт на делу Бановина, Средњи Потез, док су групе јуришних и ловачких авиона, почев од предњег краја главног одбранбеног појаса па до линије Сотин, Чаковци, по позиву са командног места I армије, а по унапред достављеној скици циљева, подржавале напад 1 и 21 дивизије и тенковске бригаде, дејствујући по отпорним тачкама, батеријама, рововима и свим препрекама које су ометале њихово брзо напредовање. Оне су исто тако у току 12 априла, према унапред разрађеном плану и скици циљева, по позиву са командног места III армије, потпомогле напад 16, 36 и 51 дивизије, које су ноћу 11/12 априла форсирале Драву на сектору Гат — Јосиповац. Тако је у рану зору извршено бомбардовање из ваздуха отпорних тачака: Норд, Велишће, Петријевци, Валпово, Јосиповац, Адолфовац, Бизовац и Чепин, а у току дана свих циљева који су били на путу ових дивизија.

²⁵⁾ 20 и 21 априла 1945 две ескадриле јуришних авиона бомбардовале су окруженог непријатеља у Славонској Пожеги и знатно потпомогле 42 и 48 дивизији у његовој ликвидацији.

стално тукла отступајућег непријатеља свим расположивим снагама; бомбардовала је и митраљирала раскрснице, укрцне и искрцне станице, мостове, прелазе преко река и отступајуће колоне на сухопутним комуникацијама.²⁶⁾

Борбена делатност Групе ваздухопловних дивизија трајала је све до 27 маја 1945, јер су две четничко-усташке групације, помешане са остацима окупаторских јединица, пружале отпор и после завршетка рата. У ликвидацији једне групације, која се налазила на територији: Фоча, Калиновик, Улог, Шћепан-Поље и др., као и у Источној Босни у рејонима: Влашке Мале, Оцака, Босанског Шамца, Босанског Свилаја — учествовале су и јединице Групе ваздухопловних дивизија.²⁷⁾

*

У погледу борбене употребе Групе ваздухопловних дивизија у садејству са операцијама I, II и III армије треба истаћи да је наше ваздухопловство својим дејствима знатно допринело бржем и успешнијем извршавању задатака копнених јединица. Оно је наносило велике губитке непријатељу и смањивало губитке сопствених трупа. Поред материјалног дејства, наше ваздухопловство имало је и веома јак моралан утицај на копнене трупе, тим пре што су наши јуришници испред самих бораца у првим линијама уништавали непријатељске топове, тенкове и разне друге ватрене тачке. Важно је напоменути и то да су се копнене и ваздухопловне јединице навикле и научиле да сарађују и да се заједнички боре. Наше копнене јединице дотада нису знале како се може одржавати веза са авионима у ваздуху, како треба тражити њихову помоћ, како их треба наводити на циљеве, како треба заједно са њима тући исте циљеве, итд. Наши летачи такође нису имали искуства у садејству са копненим јединицама, а то су и једни и други научили баш онда када су јединице Групе ваздухопловних дивизија дошле до изражаја — у завршним операцијама ЈА. Поред тога, више команде и штабови наших копнених јединица научили су да правилно употребљавају авијацију и да цене њене напоре (као врло важног фактора у решавању сваког борбеног задатка, и то баш у ратним условима).

Борбена употреба Групе ваздухопловних дивизија имала је посебан значај за наше летаче и техничко особље, за ваздухопловне команде и штабове, као и за даљи развој нашег ваздухопловства. У релативно кратком периоду наше техничко особље научило је не само да правилно рукује и одржава поверени му материјал, него и да на-

²⁶⁾ 18 априла 1945 наше јуришне и ловачке јединице тукле су непријатељске отступајуће колоне и транспортна средства на комуникацијама: Туропоље — Славонски Брод — Ватрина — Плетерница и тиме олакшавале дејство 5 и 6 дивизије на тим правцима. Исто тако, наша авијација је 17 априла омогућила 16, 36 и 51 дивизији да слома читав отпор код Капеле, Грудњака и к 104, и да наставе гоњење.

²⁷⁾ Оне су у тим операцијама извршиле 130 борбених летова; оштетиле или уништиле 98 камиона, 179 кола са коњском запрегом; изазвале 102 пожара и 4 експлозије; убиле 1.318 непријатељских војника и официра.

порно и брзо ради и да задовољава потребе које је изискивала ситуација. Летачко особље стицало је из дана у дан борбено искуство и учило се на самом фронту — тамо где се могло највише научити.

Команде и штабови ваздухопловних јединица, који дотада нису имали никаквог искуства у борбеној употреби авијације, научили су да правилно дају предлоге командама копнених јединица за употребу авијације, да правилно цене копнену и ваздухопловну ситуацију и да припремају јединице за борбена дејства. Они су схватили улогу и значај пребазирања, као и значај и тешкоће материјалног снабдевања за време рата. То значи да је наше ваздухопловство у целини изашло из рата са добрим борбеним искуствима, која су послужила као основа за стварање и развој ратног ваздухопловства социјалистичке Југославије.

Наше ваздухопловне јединице, стваране за време рата, нису имале никаквог материјалног наслеђа од ваздухопловства предратне Југославије. Оне су дело наше Армије, рођене у огњу и крви, као што су рођене и јединице копнене војске. Но, без обзира на велике тешкоће око њиховог стварања за време рата, оне су одиграле огромну улогу у операцијама наших оружаних снага. 3.732 борбена лета, које су извршили наши пилоти за време којих је убијено на хиљаде непријатељских војника, уништено на стотине: камиона, кола, на десетине тенкова, вагона, локомотива, пловних објеката и изазвано много експлозија и пожара, јасно говоре о доприносу ваздухопловних јединица у победи над окупатором и његовим слугама и њиховом уделу у ослобођењу земље. Може се рећи да је од почетка дејства нашег ваздухопловства у потпуности искључено дејство непријатељске авијације. То речито говори колико су наше копнене јединице, поред материјалног ефекта, добиле у моралу, борбеном елану и сигурности да им више не прети никаква опасност од непријатељске авијације. Садејство нашег ваздухопловства са копненим снагама нарочито је дошло до изражаја у завршним операцијама и коначном ослобођењу земље. Тако су стечена драгоцене искуства на заједничком раду у боју, операцији и рату у целини. Поред тога, команде и штабови копнених и ваздухопловних јединица су се на ратној пракси уверили да се само заједничким снагама свих родова и видова оружане силе може извојевати победа.

Вице-адмирал **ЈОСИП ЧЕРНИ**

НАША РАТНА МОРНАРИЦА У НАРОДНООСЛОБОДИ- ЛАЧКОМ РАТУ

Безусловном капитулацијом оружаних снага бивше Југославије наши су народи остали голоруки и на мору. Италија је запленила сва пловна средства бивше Југословенске ратне морнарице, изузев разарача „Загреб“ (уништен експлозијом муницијских комора у Тиватском Заливу 17 априла 1941), неколико малих обалских ратних бродова (уништени у Новоградском мору средином априла 1941), једне подморнице, два торпедна чамца и извиђачке хидроескадриле (17 априла 1941 отишли из Боке за острво Крит, а затим у Александрију где су се придружили снагама британске Средоземне флоте као остатак краљевске морнарице).

У свом развоју у току Народноослободилачког рата Ратна морнарица је прошла кроз три различита периода како у погледу начина дејства њених снага, тако и у погледу форме њихове организације. Први период протеже се од почетка оружаних борби партизана у земљи до капитулације Италије 8 септембра 1943 године; други — до формирања Штаба морнарице НОВ и ПОЈ, а трећи — до победоносног свршетка рата 9 маја 1945 године.

I

Партизанско ратовање, као основна форма народног устанка, имало је своје специфичне облике на Приморју, а поготово на мору. Оно се морало прилагодити војно-географској средини и сопственим средствима ратовања, непријатељским снагама и његовим поступцима, као и осталим условима борбе на мору уопште.

После окупације Југославије и Грчке Јадранско Море је постало део позадне просторије Италије и Немачке у односу на медитеранско ратиште. Њиме су ишле поморске комуникације за пребацивање рудача из Грчке и приморског дела Југославије за Средњу Европу, за превоз потреба за снабдевање окупационих снага Италије у обалском појасу Јадрана и за извлачење производа обалског појаса Југославије у Италију. Ове комуникације тада нису биле непосредно угрожене, јер се на њима још нису испољавала дејства британских поморских и ваздухопловних снага. Релативно редак промет већих

трговачких бродова и веома ретка појава појединачних савезничких подморница у Јадрану нису изискивали организацију систематске противподморничке одбране поморских комуникација. Ни опасност од савезничких морских мина није била значајна, с обзиром на војно-географске и хидрографске услове. Зато су италијанске поморске снаге само повремено вршиле противминско извиђање пописним миноловцима, и то на делу дуж обалске комуникације од Дубровника према Боки Которској и даље према албанским лукама.

С обзиром на општу ситуацију у Средоземном Мору, обале Јадрана биле су уређене само за одбрану од диверзантских десаната, а поједине важније луке и од препада са стране мора. Италијанске поморске снаге биле су концентрисане у лукама јужног Тиренског, Јонског и Егејског Мора, остављајући у Јадрану само мале обалске ратне и помоћне бродове са задатком да контролишу обалске воде.

Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије је у свом првом билтену од 10 априла 1941 године — у циљу ослобођења народа Југославије од окупатора и борбе против домаћих издајника — поставио партизанским одредима следеће главне задатке: уништавање фашистичких одреда, нарочито официра, гестаповца и црних кошуља и њихових домаћих агената, народних издајца и провокатора; рушење комуникација и свих објеката који су служили или могли да буду од користи фашистичким освајачима; онемогућавање окупатору да нашу земљу експлоатише као базу за своје снабдевање било у ком виду; одбрана насеља од фашистичких зулума; потстицање и развијање отпора народних маса дизањем свенародног устанка. У духу ових директива развијало се и партизанско ратовање у нашем обалном подручју и на мору.

После извршених основних припрема и прикупљања најнужнијег оружја, оружана борба у Макарском приморју отпочела је 23 јануара 1942 устанком у Градцу, где је сутрадан, не знајући да се ово место већ налази у рукама партизана, допловила моторна једрењача „Меркур“ са око 90 тона хране за окупаторску војску. Брод је без отпора заробљен, а потом под оружјаном пратњом упућен за луку Плоче ради искрцавања и бункерисања хране. Тај датум означава почетак оружане борбе на мору, којој је следио низ диверзантских поморских десаната на полуоток Пељешац и оток Хвар, у циљу уништења окупаторских финансиских и жандармериских станица. Међутим, формирање Првог морнаричког одреда, по одлуци Врховног штаба од 10 септембра 1942 (Дан Морнарице), и Секције за Ратну морнарицу 18 децембра 1942 претстављају веома значајне датуме у њеном развоју.

Полазна база главних дејстава на мору биле су мале луке на подножју Биокова, на коме је дејствовала најпре партизанска чета а затим батаљон „Јосип Јурчевић“ (формиран 6 јуна 1942 на основу Наредбе бр. 6 Команде IV оперативне зоне), који су својом слободном

територијом у том подручју обезбеђивали операциску основицу партизанских поморских јединица.

Од значајних акција у току 1942 године треба поменути поотапање багера на ушћу Неретве; ноћу 4/5 маја, заробљавање моторне једрењаче „Мира“, 23 маја, пред луком Подгора, заробљавање и поотапање пароброда „Вис“ у луци Живогише, 20 јула, и ослобађање ухапшеника са о. Иж на моторном броду „Софија“ у водама пометног отока.

Поред тога, партизанске групе помораца са Приморја и отока одржавале су живу и непрекидну везу преко мора између отока Средње и Јужне Далмације и појединих тачака на обали, у циљу покретања и непрекидног ширења устанка, прикупљања и пребацивања са отока на копно нових бораца, путника, наоружања, муниције, експлозива и хране.

Према томе, наше партизанско ратовање на мору од самог почетка огледало се у нападима на непријатељске поморске комуникације, с једне, и у одбрани сопствених комуникација, с друге стране, прилагођавајући се средствима и ситуацији. Не само да су наша дејства на мору у току 1942 доказала да је партизанско ратовање у условима народног устанка могуће и на мору, него је крајем ове године изгледало да су сазрели услови за остварење чвршће организације јединица на мору у циљу њиховог даљег уздицања. У таквој ситуацији је Врховни штаб 18 децембра 1942 наредио да се при Штабу IV операциске зоне Хрватске формира Секција за Ратну морнарицу, као орган штаба зоне.

31 децембра 1942 у Макарском приморју заробљено је 6 моторних једрењача са храном и материјалом. Пошто се ови, делом оштећени бродови, нису могли склонити у сигурну луку и поправити, враћени су својим власницима, изузев два брода који су, под именом „Партизан I“ и „Пионир“, задржани и наоружани са по једним тешким митраљезом, док је њихова посада располагала пушкама и бомбама. Ова група наоружаних бродова дејствовала је између Макарске и слива Неретве, и тиме знатно ометала непријатељски саобраћај. Услед дејства наших поморских јединица непријатељ је био приморан да организује конвоје трговачких бродова под непосредном заштитом ратних бродова. За осигурање саобраћаја он је привукао две торпиларке, два помоћна патролна брода, преко 10 патролних чамаца, већи број наоружаних помоћних бродова (тзв. „противпартизанских бродова“) и авијацију.

Но, и поред мера које је непријатељ предузео за заштиту својих поморских комуникација, напади су и даље успешно вршени и запленивани непријатељски бродови са храном и другим материјалом. Иако је непријатељска авијација успела да пронађе и потопи оба наша наоружана брода, ипак су неуморни и неустрашиви партизани успели да пронађу и наоружају подесне рибарске чамце и да са њима наставе нападе на непријатељски поморски промет.

Због слабих веза између Штаба IV оперативне зоне и поморских партизанских јединица у Јужној Далмацији, утицај Секције за Ратну морнарицу на операције на мору није се могао испољавати. Поред тога се и ситуација на копну знатно изменила после непријатељске офанзиве у току јануара 1943 године и напада на подручје Биокова, у вези са његовом тзв. Петом офанзивом у мају и јуну исте године. Тада су наше јединице биле потиснуте на острва, тако да су дејствовале само-стално према ситуацији на мору и потребама борбе на Приморју.

После искрцавања Савезника на Сицилију (10 јула 1943) и прекинутих операција на југу Италије олабавила је италијанска контрола поморских комуникација у далматинским обалским водама. Партизанске поморске јединице су користиле смањење тог притиска за повећање броја борбених пловних средстава на мору опремањем и наоружањем рибарских чамаца, а то је било потребно како у циљу даљег ширења борбе на мору, тако и због све веће потребе за превозом нових бораца за попуно јединица НОВ и ПОЈ.

На осталим секторима нашег Јадранског Приморја, у овом периоду, није долазило до борбених дејстава на мору, већ је вршено само пребацивање бораца и рањеника, као и дотурање хране и потреба између копна и острва у циљу повезивања народног устанка. Наши поморци су формирали приморску чету, која је нападала непријатељски промет у шибенским водама, и организовали групу за вађење мина из мора у циљу добивања експлозива који су затим упућивали на копно ради израде ручних бомби и употребе за рушење комуникација.

II

После капитулације Италије (9 септембра 1943, у часу искрцавања савезничких снага у Салерну, на западној обали Јужне Италије) и разоружања 12 италијанских дивизија које су биле окупирале поморску зону Југославије, као и повлачења италијанских ратних бродова из наших вода у Италију и Трст, скоро цело Јадранско Приморје са отоцима било је ослобођено. У општем народном устанку, у јесен 1943, велик број наших бораца — помораца ступио је под оружје. Наша средства за борбу на мору нагло су се повећала запленом знатног броја малих пловних средстава и њиховим претварањем у помоћне ратне бродове монтирањем заплених непријатељских топова и митраљеза и појачавањем њихове живљавости у борби приручним средствима.

Ослобођена обала и слободне луке омогућиле су успостављање база за наоружане бродове и њихово материјално-техничко збрињавање. Стога су одмах по капитулацији Италије на ослобођеном Приморју формиран штабови морнарице: 9 септембра за подручје Хрватског Приморја и Истре, са седиштем у Цриквеници, под непосредном командом Главног штаба Хрватске; 10 дана касније за подручје

Средње и Јужне Далмације и њених отока јужно од Рогознице, најпре под командом IV оперативне зоне, а доцније под командом 8 корпуса, са седиштем у Подгори, а од 29 септембра у Хвару, и 25 септембра за подручје Северне Далмације од о. Премуда закључно до р. Крке, са седиштем у Биограду на Мору, под непосредном командом Книнског сектора (доцније 19 дивизије). Ови морнарички штабови имали су углавном задатак: да организују и врше транспортовање заплењеног ратног материјала са острва на копно или обратно, да пребацију нове групе бораца са отока у јединице на обалском подручју, да евакуишу интернирце из логора које су Италијани били успоставили на појединим отоцима, да прикупљају пловна средства за извршење превожења и да организују одбрану отока и обале копна од евентуалног искрцавања непријатеља.

Команда морнарице Хрватског Приморја и Истре и једна бригада 13 хрватске дивизије извршиле су 22 септембра 1943 поморски десант на о. Лошињ који је био ослобођен после тродневних жестоких борби. Оточки одред Команде морнарице Северне Далмације успешно је одбио два напада Немаца на с. Преко у циљу заузимања о. Угљена. Поред тога, ова Команда је дигла морске мине које је била положила бивша југословенска морнарица и поставила је нове минске препреке. Команда морнарице Средње Далмације сасредила је своје снаге најпре за евакуацију наоружања и материјала из привремено ослобођеног Сплита на отоке Средње Далмације, а уочи напуштања Сплита, 27 септембра, потопила је све пловне објекте у тој луци које није могла да евакуише због недостатка стручног кадра. Затим је пришла организацији противдесантне одбране отока да би спречила напад Немаца који су свим силама настојали да што пре овладају отоцима ради обезбеђења дужобалске комуникације из Северног Јадрана за Грчку. Њихови покушаји да се из Дубровника искрцају на отоке Шипан и Мљет били су успешно одбијени.

Крајем септембра 1943 Штаб 4 оперативне зоне упутио је па-добраном једну делегацију у Бари са задатком да успостави везу са Савезницима у Јужној Италији¹⁾ и да уз њихову помоћ организује снабдевање наших снага и евакуацију рањеника и збега из Далмације у Јужну Италију.

III

Рад команди морнарице за Хрватско Приморје и Истру, за Северну Далмацију и за Средњу и Јужну Далмацију није био обједињен ни усклађен. На општем, јединственом поморском ратишту Јадранског Мора оне су дејствовале самостално, према ситуацији на поједином подручју и према локалним потребама. Веза између појединих

¹⁾ 22/23 септембра 1943 године делови енглеске 8 армије искрцали су се на источној обали Јужне Италије и на отсеку Бари, 27 септембра, заузели напуштене аеродроме код Фође, а 30 септембра избили на реку Биферно.

штабова није постојала. Зато је Врховни штаб својом наредбом од 18 октобра 1943 именовано Штаб морнарице НОВ и ПОЈ (с тим да организује остале помоћне службе и да у оперативном и организационом погледу буде потчињен Штабу 8 корпуса), са задатком да обједини поједине команде морнарице и да организује јединствену ратну морнарицу; да се активно бори против окупатора и његових домаћих слугу у циљу њиховог уништења и ослобођења земље; да брани острва и да обезбеди поморске комуникације у нашем обалном мору и нашим унутрашњим водама, првенствено између луке Подгоре и о. Биса за оперативне потребе НОВЈ, за њено снабдевање из савезничких база у Јужној Италији, као и за евакуацију рањеника са копна на отоке, односно у Јужну Италију.

Новоформирани Штаб морнарице, који је 26 октобра 1943 почео да дејствује (са седиштем у луци Хвар), приступио је одмах организацији самог штаба, а затим организацији поморских обалских сектора у циљу лакшег командовања и управљања свим расположивим средствима на мору. С обзиром на велику дужину обале и недостатак средстава за везу, Југословенско приморје подељено је у шест поморских обалских сектора. При тој подели тежило се да величина и границе сектора одговарају војно-географским условима, да су довољно јаки за самостално дејство и да команде сектора могу да испољавају свој утицај на додељеном простору.

У току новембра 1943 најпре је успостављена веза са северним далматинским острвима, а затим са Хрватским Приморјем. После учвршћења везе са Јужним далматинским приморјем и његовим отоцима, формиран су штабови 2, 3, 4 и 5 поморског обалског сектора, док се формирање 1 и 6 поморског обалског сектора није могло остварити због њихове удаљености и спорости наших пловних средстава (тако да се није могла успоставити веза), и због тога што тамо није било слободне територије на обали.

Сваки поморски обалски сектор имао је у свом саставу:

— једну до три флотиле наоружаних бродова и патролних чамаца (број флотила зависио је од оперативних потреба);

— оточки партизански батаљон;

— батерије обалске артиљерије (према развоју обалске артиљерије на односном сектору);

— мински одред (одред поморске инжињерије);

— јединице службе везе и осматрања;

— транспортни одред;

— лучке капетаније и лучка заступства, и

— бродоградилница и радионице. Тако је крајем јануара 1944 у саставу Ратне морнарице НОВЈ било укупно 17 наоружаних бродова (моторни рибарски бродови и моторне једрењаче) и 75 патролних чамаца (моторне рибарице, рибарски и моторни чамци), неколико малих пароброда, око стотину моторних једрењача и једрењача без мотора, као и већи број рибарица и моторних и рибарских чамаца.

У току октобра 1943 Немци су вршили најжешће нападе у зони Словеначког и Хрватског Приморја и Далмације, са циљем да потисну наше снаге од обале и из обалног подручја и да пресеку њихове прекоморске везе са западним Савезницима. С друге стране, они су морали да обезбеде своју поморску комуникацију из великих лука Северног Јадрана за Албанију и Грчку, која је за њих била веома важна не само ради снабдевања њихових окупационих снага у тим земљама, него и због непоузданости и угрожености сувоземних путева кроз нашу земљу услед дејства наших копнених снага. Да би обезбедили превласт на мору и тиме осигурали источну јадранску поморску комуникацију, Немци су у Јадрану ангажовали следеће поморске снаге: једну стару крстарицу, 13 разарача и торпиларки разних типова, 9 ескортних бродова (корвета), 12 топовњача, 3 средње и 14 малих подморница, 10 миноловаца и минополагача и релативно велик број торпедних чамаца, десантних јуришних чамаца, десантних тенконосаца претворених у топовњаче, наоружаних бродова на пару и моторних једрењача. Поред тога, они су располагали и авијацијом која је базирала на аеродромима у Фурланији и код Мостара. И заиста, они су после упорних борби од 10 новембра 1943 до 19 јануара 1944 овладали обалом Хрватског Приморја и Северне Далмације, као и острвима, изузев острва: Дуги Оток, Корнат, Вис и Ластово. Наиме, наша морнарица је у току 16 и 17 новембра била принуђена да под веома тешким метеоролошким условима евакуише са отсека Подгора — Градац на отоке Средње Далмације јединице 26 дивизије (1 и 11 бригаду и дивизиске делове, 9 бригаду из састава 20 дивизије, Мосорски, Имотски, Макарско-биоковски и Неретвански партизански одред) и око 13.000 избеглица, док се 12. бригада ове дивизије већ налазила на о. Хвару. У тој ситуацији Штаб 8 корпуса је 18 новембра наредио да се формира Оперативни штаб за одбрану отока Средње Далмације, у чији су састав ушли штабови 26 дивизије и Ратне морнарице. Пред крај новембра и у првој половини децембра Ратна морнарица је пребацила са отока на копно 9. бригаду (на отсек Рогозница — Винишће) и све партизанске одреде (на њихова ранија подручја).

Пошто су Немци још 10 новембра заузели отоке Мали и Велики Брвеник, а после жестоких борби од 22 до 25 децембра и о. Корчулу, то је Оперативни штаб 29 децембра 1943 донео одлуку да се евакуишу о. Шолта и о. Брач, да се о. Хвар брани slabим снагама и да се тежиште одбране пребаца на оток Вис, тако да је 31 децембра била завршена прегрупација снага, с тим што су Команда ратне морнарице и Команда 26 дивизије организовале своја командна места на о. Вису. Међутим, Немци су 9 јануара 1944 заузели о. Мљет, 12 јануара о. Шолту, 13 јануара о. Брач и 19 јануара о. Хвар, те су се команде поморских обалских сектора са својим јединицама повукле на слободне отоке (2 ПОС на северни део Дугог Отока, 3 ПОС на јужни део Дугог отока и на о. Корнат, 4 ПОС на о. Вис и 5 ПОС на о. Ластово). На тај начин, комуникација је спајала наше снаге у централном делу

земље од Ливна преко Подгоре, јужно од Макарске и о. Виса са базама Савезника у Јужној Италији, а била је прекинута у обалској зони, на делу Подгоре до Ливна. У међувремену се о. Вис брзо претворио у базу за снабдевање наших јединица које су дејствовале у обалској зони. Зато су уместо главне комуникације преко Подгоре почели дејствовати канали за дотур и евакуацију правцима: о. Вис — о. Ластово — о. Јакљан — Дубровачко приморје; о. Вис — Макарско приморје; о. Вис — о. Дрвеник — Рогозница; о. Вис — о. Жирје — подручје Вранског Језера; о. Вис — о. Дуги Оток — о. Олиб — о. Крк — Хрватско Приморје.

Значај о. Виса, као основне базе и полазне тачке свих тих веза, нагло је порастао. Поставило се питање његове упорне одбране, противно начелима партизанског ратовања и покретне војне, тим пре што је непријатељ био правилно оценио његову улогу и извршио озбиљне припреме да га у току марта и априла 1944 заузме снагама своје војске, морнарице и авијације.

Како при формирању Првог морнаричког одреда у јеку тзв. Четврте офанзиве, тако и по питању држања о. Виса, који је био озбиљно угрожен, Врховни штаб је потпуно правилно проценио војно-поморску ситуацију. Наиме, радило се о томе да се из покретних оперативних снага из унутрашњости земље издвоји једна дивизија и држи на отоку у одбрани да би се обезбедио не само овај оток, него и сигурна база Ратној морнарици која је била неопходна за материјално-техничко обезбеђење оперативне делатности морнарице на нашој обали, јер је било јасно да се она, без такве базе, не би могла одржати као вид регуларне оружане силе. И више од тога. Држање Виса било је неопходни услов за општи, даљи развој и учвршћење морнарице. Њене јединице су тада оперисале на подручју од јужних далматинских отока па до о. Крка на северу. Оне су биле истуриле своје извиђачке органе све до Истре и у залеђе Ријеке, па преко Шибеника, Далматинског Загорја и Биокова до Неретве и Дубровника.

Врховни штаб је 20 јануара 1944 донео одлуку да се о. Вис упорно брани, с тим што је тај задатак поверио 26 дивизији, која је доцније ојачана 3 поморском бригадом. Тиме је био обезбеђен главни ослонац операциске основице наше Ратне морнарице на линији о. Ластово— о. Вис — о. Жирје — о. Корнат — о. Дуги Оток, са које је она не само дејствовала на дужобалску комуникацију непријатеља и обезбеђивала сопствене канале за дотур и евакуацију према унутрашњости земље, него и нападала на непријатељске посадне јединице на отоцима у циљу њиховог уништења.

У одбрани Виса јединице наше морнарице учествовале су истурањем патрола у циљу благовременог откривања непријатељских дејстава, непосредном одбраном лука Виса и Комиже. Оне су, почев од 19 фебруара, садејствовале нападним дејствима 26 дивизије на отоке Средње Далмације у циљу уништења тамошњих непријатељских посадних снага. Та дејства су постепено нарасла од мањих на о.

Хвару, ноћу 19/20 фебруара и 22—25 марта, до већих на о. Мљету и о. Корчули, од 19—25 априла, на о. Шолти, од 9—11 маја, и на о. Брачу, од 31 маја до 5 јуна 1944, — у којима су учествовале и савезничке јединице са о. Виса. 25 маја заузет је и Пелагруж, најистуренији оток Далмације. У току септембра и у првој половини октобра јединице морнарице биле су веома активне и на подручју Северне Далмације и Кварнерића, нападајући и уништавајући непријатељске гарнизоне на о. Пагу, о. Крку и о. Цресу.

Почетком септембра 1944 Команда ратне морнарице приступила је припремама за организацију Првог поморског обалског сектора који је обухватао углавном обалу Словеначког Приморја са Трстом. Језгро Штаба тог отсека пребачено је у с. Локве на Словеначком Приморју (где се налазио Штаб 9 корпуса) и тамо се 25 септембра формирало као Морнаричка група при 9 корпусу. 1 новембра формирана је Морнаричка чета, а 28 јануара 1945 Одред морнаричке пешадије 1 поморског обалског сектора, који је дејствовао у саставу 30 дивизије 9 корпуса. Задатак 1 ПОС је био да дејствује у правцу обале Словеначког Приморја и Трста, да прикупља све податке у вези са луком и лучким постројењима Трста и да се припрема за брзо овладавање и обезбеђење тих постројења када отпочну борбе за сам град.

16 октобра упућено је са о. Виса преко Барија у Главни штаб за Србију језгро Штаба Речне ратне флотиле, са задатком да обједини и организује снаге Ратне морнарице на нашим пловним рекама, да садејствује копненим снагама у њиховим операцијама и да организује и успостави саобраћај на пловним рекама. Ово језгро је 28 октобра стигло у Главни штаб за Србију који је 2 новембра од њега формирао Команду речне пловидбе.

Крајем септембра и почетком октобра 1944 јединице ратне морнарице вршиле су превозење јединица 26 дивизије са о. Виса на подручје Јужне Далмације (Пељешац, Неум, Клек), на о. Брач и у рејон Сплита и Шибеника, у циљу ослобођења Јужне и Средње Далмације. Пешадиске јединице у саставу морнарице учествовале су са јединицама 26 дивизије у ослобођењу отока и вршиле сталне акције са задатком уништења непријатељских снага на њиховом подручју.

Јединице 10 херцеговачке бригаде ослободиле су Сплит 26 октобра, а 27 Херцегови и обале Боке Которске до с. Ђеновића и тиме створиле услове за организацију 6 поморског обалског сектора који је почео да дејствује 6 новембра 1944 године.

31 октобра 1944, када се Штаб морнарице преместио са о. Виса у Сплит, у саставу наше ратне морнарице налазило се: 6 наоружаних бродова, 60 патролних чамаца, 12 пароброда, 216 моторних једрењача, 15 једрењача без мотора, 50 моторних лента и чама и 12 специјалних бродова.

Обезбеђење и држање о. Виса, као базе за ратну морнарицу, омогућило је прикупљање и уздизање драгоцених кадрова трговачке

морнарице и бродограђевне индустрије, који су нам били неопходно потребни у току рата. О замашности промета морем у времену од капитулације Италије 9 септембра 1943 до ослобођења Далмације 26 октобра 1944 — говоре бројке. У том раздобљу пребачено је 90.000 бораца, 11.600 рањеника и 110.000 путника и избеглица. У малим бродоградилштима на нашим отоцима извучено је на копно око 60 моторних једрењача ради поправке на бродском телу и на моторима. Из мора је извађено, поправљено и поново увршћено у саобраћај 40 моторних једрењака. У нашим базама у Јужној Италији, које смо тамо организовали, наши радници су извукли на копно и поправили 113 бродова, а поново је оспособљено за пловидбу укупно 146 бродова.

После ослобођења далматинске обале са острвима и Црногорског Приморја са Боком Которском наша Ратна морнарица добила је нове задатке: да изврши концентрацију свих снага и средстава за борбу на мору у правцу Хрватског Приморја и Истре ради даљег тучења непријатеља и коначног ослобођења земље; да обезбеђује наше отоке и обале на Јадрану од било ког дејства са стране мора; да врши оперативно превозење јединица НОВ, нарочито јединица 8 корпуса; да организује и обезбеђује поморске комуникације дуж наше обале ради снабдевања војске и народа и да обнови индустрију и техничка постројења на обали са циљем да што пре послуже потребама вођења рата и живота становништва.

У току новембра и децембра 1944 и од јануара до априла 1945 јединице наше Ратне морнарице извршиле су низ акција на Паг, Раб и Иловик у циљу уништења непријатељских посадних снага.²⁾ Оне су од 30 јануара до 6 фебруара 1945 из подручја Задар — Шибеник пребациле главнину 26 дивизије на подручје Макарског приморја ради њеног учешћа у Мостарској операцији. Том приликом транспортовано је морем 11.000 бораца, 800 коња, 55 кола и 870 тона муниције и ратног материјала. Оне су, исто тако, по завршетку Мостарске операције, од 24 фебруара до 4 марта са отсека Макарског приморја пребациле

²⁾ 8 новембра формиран је Кварнерски одред морнаричке пешадије (у чији је састав ушло два батаљона морнаричке пешадије из Другог и по један батаљон из Трећег и Четвртог поморског обалског сектора), са задатком да врши препаде на непријатељске гарнизоне на отоцима Кварнера и Хрватског Приморја, као и на о. Паг, у циљу њиховог уништења, и да учврсти одбрану острва истурених према непријатељу (о. Премуда, о. Силба, о. Олиб, о. Ист). 9 фебруара 1945 формиран је и Кварнерски поморски одред (у чији су састав ушли: 1 флотила наоружаних бродова, 2, 3 и 4 флотила патролних чамаца и 5 флотила помоћних бродова), са задатком да одржава повољан оперативни режим у водама Кварнерића и Северне Далмације, да се бори са непријатељским лаким поморским снагама у циљу њиховог уништења и да у садејству са јединицама Кварнерског одреда морнаричке пешадије врши оперативна и снабдевачка превозења за рачун јединица Народноослободилачке војске.

Поморски обалски сектори организовали су противдесантну одбрану отока и обале на тај начин што су поставили обалске батерије од заплењених артиљеријских оружја, што су развили службу обалског осматрања и јављања и обезбедили обалски руб распоредом јединица морнаричке пешадије.

снаге 26 дивизије на отсек Задар, и то око 17.000 бораца, 1.700 коња, 230 кола и 1.565 тона муниције и ратног материјала.

Ослобођена обала са њеним лукама, боља и бројнија средства за везу, знатно појачан пловни парк, а пре свега све обимнији и одговорнији задаци ратне морнарице на мору и на обали изискивали су извесну реорганизацију њене територијалне поделе. Тако је наше Приморје од Тршћанског Залива до Бојане подељено на Поморску команду Северног Јадрана (која је обухватила морско подручје и обалу од границе према Италији до закључно о. Пага и о. Лошиња), Поморску команду Средњег Јадрана (која је обухватила морско подручје и обалу до Корчуланског и Неретљанског Канала (закључно са с. Градац) и Поморску команду Јужног Јадрана до границе са Албанијом.

У састав поморских команди (које су формиране 16 марта 1945) ушло је: по три поморске обалске команде, флотила наоружаних бродова, флотила патролних чамаца, одред миноловаца, служба обалског осматрања и јављања, јединице обалске артиљерије, јединице морнаричке пешадије, лучке извршне власти, јединице поморског саобраћаја и бродоградилшта и радионице.

У току Тршћанске операције наша Ратна морнарица је садејствовала на приморском крилу IV армије. Поред осигуравања њеног левог бока, она је учествовала и у поморским десантима на о. Паг и на отоке Хрватског Приморја и Кварнера, све до десанта 9 дивизије на источну обалу Истре, вршећи оперативна и снабдевачка превожења морем за рачун јединица армије. Обезбеђујући поморске комуникације, она је у знатној мери олакшала веома брзо и победоносно наступање IV армије са простора Карлобаг — Бихаћ — Книн ка северозападу до Трста и р. Соче.

Кварнерски одред морнаричке пешадије је 3 маја ослободио Пулу и том приликом заробио око 2.000 немачких официра и војника, док је 5 маја патролни чамац ПЧ-8 допловио у ослобођени Трст.

Од новембра 1943 године до завршетка рата пловне јединице наше Ратне морнарице извршиле су 43 самосталне акције на мору. Оне су учествовале и у 17 здружених операција са јединицама 26 дивизије и IV армије, вршећи при томе и своје сталне задатке — заштити сопствених поморских комуникација и транспорта морем, одржавање везе између јединица и организација НОП на острвима и обалном појасу од Истре до Дубровника и обезбеђење ослобођене територије.

У току Народноослободилачког рата наша Ратна морнарица је потопила 7 непријатељских ратних и 12 транспортних бродова и пловних објеката, запленила 20 непријатељских ратних и наоружаних бродова и 37 моторних транспортних пловних објеката, 202 топа и минобачача, 16.939 комада лаког пешадиског наоружања, 25 рефлектора, 30 радио-станица и 135 бачава експлозива, убила 627 и заробила 3.189 непријатељских официра и војника, из мора извадила око 200

морских мина и више од 20 тона експлозива доставила диверзантским групама које су дејствовале на отоцима и у обалном појасу. Њен транспортни део пароброда (7 реморкера, 270 моторних једрењача, 15 једрењача без мотора и 16 специјалних бродова), поред учествовања у здруженим операцијама и оперативном превозењу за рачун 26 дивизије, 8 корпуса и IV армије, у току рата пребацио је са Приморја и отока на о. Вис око 16.000 рањеника и 35.000 избеглица, око 800.000 путника — бораца и припадника НОП-а са копна на отоке и обратно, и око 250.000 тона хране и материјала за потребе армије и народа.

Упоредо са поморским саобраћајем уређивана је лучка и прометна служба. Систематски рушене и потопљеним пловним објектима затрпане луке делом су рашчишћене, тако да је за поморски саобраћај оспособљено више од 4 км оперативне обале, са дужином од 4—7 метара у главним лукама.

Пошто су потребе саобраћаја изискивале интензивно одржавање и стално повећавање пловног парка, Ратна морнарица је оспособила за рад и покренула 12 бродоградилница са више од 3.000 радника, док је једна екипа од 200 људи (од којих 60 ронилаца са 25 ронилачких чамаца) подигла из мора 68 од близу 400 потопљених пловних објеката на нашој обали.

У циљу што брже обнове земље и нормализовања живота, наша Ратна морнарица је учествовала и у радовима за потребе војно-позадинских и народних власти, тј. на оспособљавању или оправци електро-енергетске мреже Задра, Сплита, Корчуле, Дубровника и Боке Которске, електричних централа у Сињу, Имотском, Трпњу и Велој Луци и танкова за течна горива у Солину и Дубровнику, на поправци железничких мостова преко Јадра код Солина, преко Чиколе код Дрниша и Крке код Книна и на пребацивању железничких локомотива са тендерима из Дубровника и Сплита и из Сплита за Солин.

Команда речне ратне флотиле, поред борбених и оперативних задатака на Сави, организовала је Дирекцију речне пловидбе и Управу речног саобраћаја и на тај начин омогућила експлоатацију речне артерије наше земље за транспортовање хране, горива и материјала за потребе армије и становништва.

IV

Из ових кратких сухопарних хронолошких података о развоју наше Ратне морнарице, о њеним борбама и организациским облицима, може се видети да се она рађала из малих партизанских група и јединица помораца и рибара. Док су се у почетку 1943 године у њеном саставу налазили само наоружан рибарски брод „Партизан“ и наоружан моторни рибарски чамац „Пиониер“, дотле су њене снаге у току рата — кроз борбе и акције — постепено расле, трпеле губитке, опо-

рављале се и даље нарастале, благодарећи оспособљавању за борбу на мору расположивих пловних објеката, заплени непријатељских бродова и наоружања, као и мобилизацији и опремању ослобођених пловних објеката. Тако су се у њеном саставу на крају рата, априла 1945, налазиле следеће пловне снаге:

— флотила наоружаних бродова (9 наоружаних рибарских бродова и једрењача);

— флотила већих патролних чамаца (11 наоружаних рибарских и моторних чамаца);

— девет флотила малих патролних чамаца (51 мали наоружани рибарски или моторни чамац) и

— транспортна флота од 165 мобилисаних бродова за транспортне потребе.

Копнене снаге за осигурање острва и обалног руба које су се налазиле у саставу морнарице имале су: девет батаљона морнаричке пешадије (1.493 борца) и 44 батерије од 47 до 190 мм и 1.418 бораца.

На пловним рекама, у саставу Речне ратне флотиле, налазили су се: Дунавска флотила (4 патролна чамца), Савска флотила (3 патролна чамца, 5 наоружаних моторних чамаца и 4 јуришна чамца) и Транспортна флотила (5 путничких пароброда, 7 парних реморкера, 13 моторних бродова, 35 моторних шлепова, 83 шлепа без мотора, 10 шлепова — танкера, 2 моторне дереглије и 65 дрварица), тј. свега 1.047 бораца и 2.248 лађара и намештеника.

Рађање наше Ратне морнарице у пламену општенародног устанка, њен пораст и оформљавање кроз борбу, акције и рад у току рата имају огроман значај како за њено стварање као вида оружане силе наших народа, тако и за њено унутрашње морално-политичко учвршћење — за формирање прекаљених, искусних и проверених кадрова, за монолитност њених редова, за развој свести о јединству свих наших снага које плоче морем и стоје на бранику морских граница наше домовине.

Преко мора, путем морнарице, материјализована је углавном веза између Врховне команде и западних Савезника и дотурана материјална помоћ како у циљу што ефикасније заједничке борбе против фашистичких освајача, тако и за живот и рад становништва. Преко мора је евакуисано на хиљаде рањеника чији су живот и здравље на тај начин најцелисходније сачувани. На хиљаде избеглица склонило се под њеном заштитом преко мора испод фашистичког зулума.

У операцијама 26 дивизије и 8 корпуса за ослобођење Далмације, као и у победоносном походу IV армије на Трст, наша Ратна морнарица је не само омогућила овим јединицама да веома успешно

маневрују преко мора, — да изврше промену правца удара својим главним снагама и да обиђу приморско крило непријатељских снага, — него је путем поморских комуникација осигурала и њихово снабдевање муницијом, храном и техником, као и попуњавање новим младим борцима.

Иако рат на мору не обилује блиставим операцијама, окружењем и уништењем крупних непријатељских групација и заузимањем широких просторија, ипак понекад заблесне нека акција или операција, краткотрајно и пресудно за једног од учесника. Рат на мору углавном је упорна и ванредно напорна даноноћна борба се елементом у који се уплићу дејства непријатеља, борба за одржавање превласти на подручју извођења операција и у сопственом обалном мору, која обезбеђује сигурност сопствених морских граница. Кроз заједничка дејства већ у току рата копнена војска и ваздухопловство научили су да признају и цене тај такоређи невидљиви, скромни али зато не мање мукотрпни и неопходни рад. С друге стране, ратујући заједно са копненом војском и ваздухопловством, наша Ратна морнарица је упознала карактер и суштину борбе на копну и у ваздуху, и схватила шта се од ње тражи да би резултати заједничког дејства били што бољи и шта они могу да учине да би њена сопствена дејства била што успешнија. Зато је нужно да се та искуства и у мирно доба негују и даље развијају кроз разне заједничке вежбе ради учвршћивања јединства оружаних снага и да се, поред тога, сваки од њених елемената понаособ што више усавшава да би у заједничком раду могао дати што већи допринос.

Обухватајући својом организацијом трговачку морнарицу, поморски саобраћај, службу спасавања на мору и бродограђевну индустрију, наша Ратна морнарица је и њихова стремљења целисходно укључила у опште народне напоре ослободилачког рата. У току рата је исковано јединство свих наших помораца и људи везаних за море и поморску привреду. Најоданији и морално-политички највреднији поморски кадрови у земљи и са бродова у иностранству ушли су у редове морнарице, тако да су већ пред крај рата ударени темељи нашем бродарству, поморском саобраћају и бродограђевној индустрији. Њихов развој и задаци убрзо су тражили да се одвоје и осамостале, али су као заједничко благо остали јединство створено у заједничком ратном напору као и свест о значају мора за наше народе како у току рата, тако и за стварање и одржавање њихових благостања у току мира.

Проширење општенародног устанка на море и стварање наше Ратне морнарице у току рата свакако је појачало борбу против фашистичких освајача, јер је унело још једну компоненту у општи ратни напор. Овде је нарочито карактеристично то што смо почели са веома скромним средствима и што смо, и поред тога, постизали велике успехе. О томе речито говоре многе акције и операције, о којима је већ било речи. Ти успеси су утолико значајнији што су постизани у

тако неповољним условима и у време када су наши непријатељи још били веома јаки на мору, копну и у ваздуху, и у време када смо такође били сами. Поставља се питање: чиме се могу објаснити такви успеси? Пре свега, треба истаћи огромну улогу нашег човека, његову тежњу за слободом, његову упорност и огромне напоре, његове радне навике и искуства, као и способност и умешност у импровизацијама да и скромна поморска средства целисходно искористи. Томе треба додати и наше поморске традиције и љубав према мору, нарочито приморског становништва. Ту, свакако, треба истаћи и смисао за организацију коју је испољио и наш морнарички кадар како у току рата, тако и у послератном периоду. То очигледно показује велики садашњи напредак и развој наше Ратне морнарице. А да би успеси били још већи, поред коришћења ратног искуства у изградњи и даљем развоју Ратне морнарице, нужно је да имамо и снажну поморску привреду, јер је она темељ снажне ратне морнарице, извор њених материјалних и људских резерви.

ИНЖИЊЕРИЈА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Развојни пут инжињерије у току Народноослободилачког рата ишао је паралелно и у складу са развојем осталих родова наше Армије. Они исти специфични услови, који су утицали на квантитативне и квалитативне промене у Народноослободилачкој војсци и њено прерастање у Југословенску армију при крају рата, одражавали су се и на развоју инжињерије. Нека искуства из тог времена, нарочито велика способност у импровизацијама и коришћењу мјесних средстава, учешћу читавих тактичких јединица (батаљона, одреда, бригада) у извршавању инжињеријских задатака (када је то било потребно), у коришћењу цивилног становништва при извршењу оних инжињеријских задатака за које снаге и средства јединице нису били довољни, и данас су веома актуелна, да би их обавезно требало прочити и користити у мирнодопској припреми не само инжињерије, већ и осталих родова војске.

Још код првих партизанских одреда, у самом почетку устанка 1941, појавила се потреба за извршавањем извјесних инжињеријских задатака — у првом реду диверзија и рушења. У тој почетној фази Народноослободилачког рата није било посебних инжињеријских јединица, већ се у оквиру већине партизанских одреда вршила обука извјесног броја бораца за извршење ових специјалних задатака. Тако су извјесни партизански одреди у почетку формирали „минерска одјељења“ или „минерске водове“, чији су борци, поред учешћа у свакодневним борбама у оквиру одреда, вршили рушења и диверзије када је то било потребно. Међутим, било је одреда у којима је целокупно људство било оспособљено и за вођење борбе (као пјешадија) и за диверзије.

Оне су имале задатак да врше инжињеријско обезбјеђење борбених дејстава ових јединица и у нападу и у одбрани. У другој половини 1944 године свака дивизија I, II и III, а касније и IV армије имала је у свом саставу инжињеријски батаљон (јачине 250—400 људи¹) од три чете (пионирске, минерске и понтоњирске), маскирни вод и вод за извиђање. Стрелачка бригада имала је инжињеријску

¹) Формације појединих инжињеријских јединица разликовале су се и по броју и по опреми. Њихова величина и структура одређивала се у складу са задацима које су им постављале одговарајуће тактичке и оперативне јединице.

чету од три вода — пионирског, минерског и понтонирског. Инжињеријске јединице самосталних корпуса (на пример, VI и IX словеначког корпуса) биле су упола бројно слабије од инжињеријских јединица корпуса у саставу армија. Благодареви таквом развоју, инжињерија је у току завршних операција наших крупних јединица (армија и корпуса) била у стању да извршава све задатке инжињеријског обезбјеђења (нарочито минирање, разминирање, рушење, форсирање река и др.).

Упоредо са стварањем инжињеријских јединица требало је оспособљавати и њихов командни кадар, да би оне са мање напора и више успјеха могле да правилно и на вријеме извршавају постављене задатке. То се постизало (као и код осталих родова војске) образовањем посебних официрских курсева (при Врховном штабу, при Главном штабу Хрватске, при IV хрватском корпусу и др.), на којима су се, поред осталих предмета, изучавали: пољска фортификација, изградња мостова, оправка путева, прелаз преко река, рушење, итд., док је за диверзантске јединице на територији Главног штаба Хрватске био образован посебан курс, како за командни тако и за борачки састав ових јединица.

Сем ових курсева били су израђени разни приручници за инжињеријске старјешине у појединим јединицама и штабовима, у којима су се могли наћи подаци о начинима рушења, утврђивања, минирања, разминирања, рапчишћавања, о изради прелазних средстава од приручног материјала, итд. (Упутство за минере, Инжињеријска настава, Мине и минска поља и др.)

Овдје нећу излагати развој инжињеријских јединица с обзиром на поједине фазе ратних дејстава почев од 1941 (јер то у овом случају није ни битно), већ ћу се задржати само на појединим врстама инжињеријских радова, мјера и дејстава примјењиваних у току рата, поткрепљујући то и конкретним примјерима.

Рушење, минирање и разминирање

Још од првих дана устанка, појединци, мање групе и одјељења из састава партизанских одреда, а касније и дијелови инжињеријских јединица, вршили су рушења важних непријатељских објеката (мостова, тунела, жељезничких постројења, вијадуката, и сл.), слагалишта, возног парка, центара везе, путева и др., да би у завршним операцијама 1944/45 довољно обучене инжињеријске јединице успјешно вршиле не само запречавање минама на правцима кретања непријатељских тенкова и техничких средстава уопште, већ и разминирање непријатељских минских препрека на правцима наступања наших јединица, тј. да би вршиле све задатке — почев од појединачног рушења до планског запречавања и разминирања. У потврду овога, довољно је напоменути да су наше инжињеријске јединице, благодареви стеченом искуству у току рата, од 1944 до средине 1946 го-

дине пронашле и дезактивирале преко 1,500.000 комада пт и пп мина најразличитијих типова (њемачких, мађарских, италијанских, руских, енглеских и америчких).

Иако су се диверзантска дејства плански спроводила скоро на читавој окупираној територији, ипак су најбољи резултати били постигнути на територији Главног штаба Хрватске, на којој је крајем 1941 оформљено неколико диверзантских одјељења, док су пред крај рата постојала три диверзантска одреда, сваки од по три батаљона, и више самосталних мањих јединица. Ови одреди су успјели да скоро потпуно паралишу непријатељски жељезнички саобраћај не само на том сектору, него се њихово дејство протезало до Фрушке Горе, па чак и до Блатног Језера у Мађарској и до Истре. При томе су ове јединице дејствовале већином самостално, према директивама Главног штаба Хрватске. Њихови задаци су се првенствено састојали у ефикасном рушењу саобраћајних објеката и чворова, са циљем да се у што већој мјери отежа брзо пребацивање непријатељских снага и средстава с једног сектора (фронта) на други, како непријатељ у одлучним тактичким и оперативним дејствима не би успјео да оствари бројну надмоћност у толикој мјери да предвиђена дејства успјешно спроведе, с једне, и да се примора непријатељ да расипа своје снаге (поред осталог) и на осигуравање комуникација и објеката на њима, с друге стране. И заиста, ове наше јединице су у том погледу постигле велике резултате, јер је велики број њемачких, италијанских, бугарских, мађарских и домобранских јединица био издвојен ради чувања важнијих саобраћајних објеката и центара, тако да оне највећим дјелом нијесу биле у стању да учествују у борби против наших оперативних јединица.

Оформљавањем инжињеријских јединица у саставу бригада, дивизија и корпуса у знатној мјери су се проширили рејони запречавања. Поред рушења комуникација и објеката на њима, приступило се и запречавању земљишних отсјека на којима су извођена борбена дејства, првенствено на правцима који су били најповољнији за кретање непријатељских тенковских и моторизованих колона, тако да су се и инжињеријске јединице и њихов командни састав брзо оспособили за постављање мина и борбу са непријатељским тенковима.

Пошто у току Народноослободилачког рата нијесмо имали фабрика из којих би се наше снаге снабђевале оружјем и муницијом, оне су биле принуђене да се наоружавају и снабђевају потребним средствима отимањем од непријатеља, тако да је непријатељ био главни извор за снабђевање и наоружање и наших инжињеријских јединица. Тако је на примјер, снабђевање јединица пт и пп минама најчешће вршено на тај начин што су мине најприје вађене из непријатељских минских поља, а затим постављане на правцима угроженим од непријатељских тенкова.²⁾

²⁾ Експлозив за рушење добијао се вађењем из неексплодираних авионских бомби, артиљерских граната, морских мина или из заузетих непријатељских складишта.

Пошто се у прво вријеме није располагало већим количинама ових средстава, расположива средства су рационално коришћена, тако да су инжењерци — чим би престала потреба за минским пољима на извјесном правцу — скидали mine и постављали их на другом мјесту или их држали у резерви. То значи да се маневром минама надокнађивао њихов недостатак, а благовременом израдом минских поља гарантовао успјех. А како су наше јединице лакше долазиле до експлозива за рушење, оне су недостатак мина допуњавале и рушењима. Тако су наше снаге почетком Четврте непријатељске офанзиве 1943, водећи заштитничке борбе, својим умјешним рушењима и запречавањима знатно успоравале надирање непријатеља правцем преко Дрvara. Исте године, приликом њемачког напада на ослобођени Сплит, поред миновања прилаза, били су порушени сви мостови на путевима који воде ка Сплиту са копнене стране, тако да Њемци за 9 дана (од 12 до 21 септембра), колико је напад трајао, нијесу успјели да га заузму, у чему је и запречавање одиграло важну улогу.

Колико су се наше јединице усавршиле у миновању, рушењу и разминовању (минских поља, скидању експлозива са мостова и делова путева које је непријатељ миновао при повлачењу и сл.), нарочито инжењеријске јединице I и IV армије (почев од армиске инжењеријске бригаде до инжењеријских чета стрељачких бригада), у операцијама на Сремском фронту, за Крбавско Поље, Бихаћ и Госпић, може се видјети из неколико слиједећих примјера:

— 1 батаљон инжењеријске бригаде IV армије је у току априла 1945 рашчистио комуникације: Госпић — Карлобаг, Обровац — Сењ — Доње Јелење — Свети Матеј, Билајско Ново Село — Госпић, разминовао аеродром на Гробничком Пољу и са моста код Карлобага скинуо експлозив прије но што су Њемци успјели да га поруше, док је минерска чета истог батаљона од 17—21 априла 1945 миновала главни пут Карловац — Огулин и све прилазе и путеве који воде у рејон Слуња, од којих је један дио био у непосредној близини непријатеља. Сличне задатке у то исто вријеме вршили су 2 батаљон ове бригаде и дивизијска инжењерија, а слична ситуација, у инжењеријском смислу, била је и код јединица на Сремском фронту, гдје је непријатељ у великој мјери користио минско-експлозивне препреке.

Особености запречавања у Народноослободилачком рату углавном се карактеришу: у почетку, појединачним рушењима (са циљем да се непријатељу нанесе што више губитака у материјалним средствима и техници и да се присили на предузимање специјалних мјера за заштиту својих транспорта и технике), а касније, довођењем у склад тактичких и оперативних дејстава са примјеном запречавања и диверзантским дејствима у позадини непријатеља (са циљем да се уноси неред и пометња и онемогући правилно функционисање снабдјевања непријатеља и његове позадине, нарочито у периоду када се у саставу наших регуларних јединица оформљавају и одговарајуће инжењеријске јединице) и, најзад, маневровањем са минско-експло-

живним средствима према ситуацији и материјално-техничким могућностима (у циљу штедње и ублажавања недостатка ових средстава). Инжињерија је оваквим начинима рада успјевала да релативно скромним средствима наноси значајне губитке непријатељској живој сили и техници и да рушењем комуникација омета и успорава покрете и дејство непријатељских оклопних и моторизованих јединица.

Прелаз преко ријека

Наше јединице су у току читавог рата савлађивале веће или мање рјечне препреке, а неке од њих (Дрина, Неретва, Лим, Ибар, Врбас, Босна) прелажене су и по неколико пута, било у офанзивним било у дефанзивним операцијама, а врло често и под јаким притиском непријатељских надмоћнијих снага. У завршним операцијама, благодарећи успјешном форсирању Дунава, Саве и Драве, наше оперативне групације су могле тако брзо да избаце непријатеља изван наших граница и да одржавају сигурну везу са својом позадином.

У току рата, све до 1943, па чак и 1944, наше јединице нијесу располагале формацијским техничким средствима за прелаз, нити специјално обученим људством за такве задатке (понтонирима), тако да је у припреми прелаза учествовао већи дио људства јединица које су вршиле прелаз, користећи првенствено приручна средства и заплијењени материјал. Тек 1943 године, код неких јединица су образоване понтонирске чете које су користиле трофејни материјал и имале главни задатак да обезбјеђују прелаз преко ријека (напримјер код IV хрватског корпуса и др.).

У тактичком и оперативном смислу прелази преко рјечних препрека у току рата карактерисали су се тиме што су обично вршени из покрета и ноћу и уз најширу примјену приручног материјала; што је избор мјеста прелаза вршен у највећој тајности; што су припреме и само извршење прелаза трајале врло кратко вријеме, тако да је у највише случајева постизано потпуно изненађење непријатеља, и што је на изабраним мјестима прелаза, поред изненађења, постизана и потребна надмоћност у снагама и средствима, тако да је био омогућен не само успјешан прелаз преко ријеке него и вођење борбе на оној страни обали и одбацивање непријатељских снага.

Карактеристика форсирања ријека у техничком смислу огледа се у томе што је прелаз вршен највећим дијелом превожњем јединица чамцима, сплавовима, скелама, „летећим“ мостовима и мостовима израђеним од приручног материјала, а врло ријетко помоћу формацијских инжињеријских средстава. Приликом форсирања Дрине на отсјеку између Шћепан Поља и Брода, 1943 године, Друга пролетерска дивизија је претежно користила приручни материјал који је нађен на лицу мјеста (јер су наше снаге још 1942 године биле порушиле гвоздени мост код Брода, а четници viseћи мост који су подигли

Италијани). Наиме, благодарећи брзој изради сплавова и скела за по 10 бораца са опремом, у року од 6 часова пребачена су два батаљона 2 далматинске бригаде, који су одбацили четничке снаге и заузели мостобран, док су за 36 часова били пребачени сви борацки дјелови дивизије са брдском артиљеријом. Тек после тога био је израђен мост на пловним потпорама, који је омогућио прелаз осталих дјелова дивизије, нарочито хаубица које су биле пребачене и растављене.

Пошто је о прелазу Неретве за вријеме IV непријатељске офанзиве досада довољно писано, овдје ћу изнијети неке податке о форсирању Дрине код Устиколине од стране Прве пролетерске бригаде. После детаљно извршених припрема и израде сплавова од материјала нађеног на лицу мјеста, дјелови ове бригаде, који су били одређени за заузимање мостобрана, отпочели су пребацавање ноћу 7/8 априла 1943 године. Иако је форсирање вршено под најјачом ватром Италијана и четника са супротне обале, прелаз је успјешно извршен, тако да је бригада, после заузимања мостобрана и пребацавања осталих дјелова, прешла у општи напад. Она је у том нападу разбила непријатеља у рејону Крчино Брдо, с. Мавуљ, с. Грнетичи, Хусићи, Гувниште и Слатина и затворила правце који воде од Чајничка, Фоче и Горажда. Овдје би се могао навести још низ сличних примјера, у којима су наше јединице показале много умјешности приликом форсирања како у тактичком, тако и у техничком смислу.

У завршним операцијама 1944/45 инжињеријске јединице IV армије су упоредо са наступањем вршиле оправку дјелимично порушених мостова или изграђивале нове на мјесто потпуно порушених. Тако су изграђени мостови преко Ријечине код с. Доње Јелење, преко Зрмање код Обровца, код с. Клад, у Цриквеници, код с. Бадањ, код с. Повежица и др. мјеста, тако да је и то у знатној мјери допринијело брзом и успјешном наступању ове армије.

Инжињеријске јединице III армије, које су у овом времену имале задатак да омогуће прелаз преко озбиљних препрека, као што су Драва и Дунав и њихове притоке, биле су оспособљене да израђују понтонске паркове од материјала израђеног на лицу мјеста и да подижу мостове и скеле од тог материјала. Инжињеријске јединице I и II армије су такође олакшавале наступање осталих јединица, благодарећи својим успјешним интервенцијама при прелазу ријека. С друге стране, инжињерија наших армија успјешно је ојачавала постојеће мостове за носивост до 40 тона, да би омогућила прелаз тенкова, који су се налазили у саставу скоро свих армија.

Искуства из преласка ријека у току Народноослободилачког рата показују: да је наш руководећи састав био у стању да у одговарајућим тактичким и оперативним условима правилно оцијени ситуацију и да доноси одговарајућу одлуку о мјесту и начину форсирања ријека, имајући у виду расположива средства, врсту рјечне препреке и јачину непријатеља на оној страни обале; да су наше јединице (не само инжињеријске) биле у стању да за одговарајуће вријеме

прикупе или израде потребна материјално-техничка средства на лицу мјеста и да изврше све потребне припреме за извршење прелаза (уређење прилаза, израда скела и сплавова, припрема материјала за изградњу мостова, обука у веслању, и др.); да се недостатак у припремама и самом извршењу прелаза огледа у томе, што прелаз није вршен на широком фронту и на више мјеста, како би се непријатељска пажња одвојила од мјеста прелаза главних снага, мада је то често било условљено тактичко-оперативном ситуацијом и недостатком материјално-техничких средстава (као при прелазу Неретве у IV офанзиви и сл.) и, најзад, да је долазила до изражаја велика снажљивост командног и борачког састава наших јединица да према ситуацији и карактеру рјечне препреке цјелисходно користе приручна средства, без обзира на то да ли се прелаз врши дању или ноћу или под најјачом ватром непријатеља са оностране обале.

Фортификацијско-технички радови

Питање примјене фортификацијско-техничких радова, у цјелини посматрано, има такође својих специфичности које карактеришу дејства наших јединица од почетка Народноослободилачког рата до завршних операција за коначно ослобођење земље.

Познато је да је фортификација са свим својим елементима потчињена тактици — да тактика условљава у којој ће се мјери, гдје и у ком обиму примјењивати, односно користити фортификација за одређена тактичка дејства. А тактика наших јединица од првих дана рата била је офанзивна, јер су једино офанзивна дејства против бројно и технички надмоћнијег непријатеља могла дати најбоље резултате. Најшира примјена маневара, правилан избор правца главног удара, изненадан удар тамо гдје га непријатељ најмање очекује, невезивање за одређене земљишне линије у одбрани ради пружања отсудне одбране — била су, поред осталих, основна начела на којима су наше јединице заснивале своја борбена дејства.

С друге стране, треба имати у виду да је непостојање крутих фронтава са уређеном позадином, одакле бисмо могли очекивати снабдијевање јединица одговарајућим потребама за живот и борбу, такође утицало на примјену фортификације у даним условима. И поред свих настојања виших команди и штабова да се јединице укопавају у току одбранбених дејстава, изградња чак и најпростијих фортификацијских објеката (заклона, ровова, склоништа) била је често запостављана, што је, наравно, доводило и до непотребних губитака. Међутим, значај примјене фортификацијско-техничких радова се знатно измијенио у току стварања Сремског фронта, на коме су ови радови дошли до већег изражаја. Према томе, иако тактика наших јединица, све до пред крај рата, није захтијевала безусловно укопавање и, у фортификацијском смислу, стварање дубоко уређених положаја по дубини, као ни уређену комуникацијску мрежу по фронту и ду-

бини и прописну изградњу командних мјеста, склоништа и др. елемената одбранбеног положаја, ипак су постојали и услови и потреба да се јединице укопавају и тиме бар донекле избјегавају непотребне губитке, које су морали трпјети на отвореном простору. Наша тактика је захтијевала: да се бирају природно јаке земљишне линије³⁾ које су погодне не само за извођење одбране маневарског карактера, него и за стварање повољних услова за прелаз у напад на најосјетљивијем мјесту по непријатеља; да се утврђивање изабраних линија врши само у мјери која је била потребна за извршење одређеног задатка по времену и простору; да се упорност одбране не ствара само укопавањем, већ активним дејствима на најосјетљивијим правцима; итд. итд. У току рата је само понекад вршено: самоукопавање бораца и оруђа, уређење мјесних предмета за дејство, коришћење природних заклона, изградња фортификацијских препрека на правцима вјероватног кретања непријатељских тенкова и моторизације, умјешно маскирање борбеног распореда јединица, израда осматрачница на погодним мјестима, правилан избор и уређење прикривених праваца за саобраћај по фронту и по дубини, правилан избор и уређење погодних праваца за извршење противнапада и сл. А што је интензитет примјене фортификацијско-техничких радова био слабији него у нормалним условима, може се објаснити и тиме што су наше јединице веома често дејствовале ноћу у току читавог рата. Међутим, то не значи да наше јединице нијесу користиле фортификацијско-техничке радове и у већем обиму, ако је то ситуација захтијевала и ако су за то постојали услови. 1943 године, када је Врховни штаб наредио да се Сплит држи по сваку цијену до доласка појачања, далматинске јединице су, уз помоћ око 20.000 грађана Сплита, утврдиле положаје за непосредну одбрану града, тако да су сви напади Њемаца у времену од 12—21 септембра остали безуспјешни, све док је услијед новонастале ситуације наређено извлачење ових јединица. Слично је било и приликом одбране Колашина 1943, када су јединице 4 црногорске пролетерске бригаде поселе и успјешно браниле положаје које су за одбрану града раније изградиле и у инжињеријском смислу уредили Италијани.

Наше јединице стекле су велико искуство и у погледу уређивања насељених мјеста за одбрану, а нарочито при нападу на насељена мјеста која је непријатељ уредио за одбрану. Тада су инжињеријске, а и друге јединице експлозивом рушиле утврђене зграде у које би непријатељ продро или у којима су биле његове ватрене тачке које се понекад нијесу могле ликвидирати на неки други начин услијед недостатка тешког наоружања.

³⁾ Да су ове природне линије биле макар и у најнужнијем обиму и фортификацијски уређене неоспорно је да би били створени много повољнији услови не само за извођење одбране него и за прелаз у напад, јер би у оба случаја губици били далеко мањи.

У завршним операцијама, нарочито на Сремском фронту, примјена фортификацијско-техничких радова достигла је много веће размјере, што се види и из заповијести команди оперативних јединица. Тако се, на примјер, у тач. 7 заповијести Штаба I армије за 26 јануар 1945 каже:

„Уређење одбране: све јединице прве линије и даље ће вршити што темељитије утврђивање прве одбранбене линије која пролази испред с. Новак, с. Бабска, Шид, Мала Вашица до Босута. Испред ове линије изградити што потпуније претстражарске линије и ровове.

Позади главне одбранбене линије приступити изградњи прихватних одбранбених линија.

V дивизија израдиће одбранбене положаје по линији: западно од Илока, Лубе и Ердевика, користећи до максимума топографско-тактичке погодности овог терена.

XI дивизија са две бригаде израдиће низ утврђених положаја између Кукујеваца и Шида, а са једном бригадом продужити даље утврђивање одбранбене линије испред Кузмина према Ердевику и друге линије од Кузмина испред Бингуле према Визићу. Ова бригада узмеће под своју команду и италијанску бригаду, коју користити за утврђивање, као и месно становништво“.

Штаб I армије, у свом наређењу од 3 марта исте године, између осталог, каже:

„Пошто се предвиђа могућност кружних акција од стране непријатеља, наређује се:

Да V и XI дивизија саставе борбене линије продужујући ровове лево и десно....

Да обе дивизије, V и XI, израде нову борбену линију позади састава борбеног распореда на 150 метара за посаду 2 чете...

Рекогносцирање терена у погледу дограђивања борбене линије и израде нове, извршиће лично и споразумно команданти V и XI дивизије.

Све послове почети одмах и најхитније их завршити“.

Ови примјери (а оваквих и сличних примјера било је више на Сремском фронту) показују да су измијењени услови вођења операција, тј. постојање одређене линије фронта и наслон на сопствену позадину, условили да се фортификацијско-технички радови и мјере предузимају са више плана и према захтјевима савремене борбе. У времену од 1 јануара до 14 маја 1945 године јединице I армије израдиле су (саме и уз помоћ мјесног становништва) више од 67 км траншеја и саобраћајница, око 100 лаких и ојачаних бункера за аутоматска оруђа, 17 ојачаних КМ и око 3 км жичаних препрека на угроженим правцима. При овоме треба имати у виду да је у том периоду одбрана била само привремена и предузета у циљу извршења припреме пробоја и даљег настављања офанзивних дејстава до коначног ослобођења земље. Из овога се види да се упоредо са развојем јединица и борбених дејстава у све већој мјери и са више плана развијала и допуњавала примјена фортификациских радова, нарочито у одбрани. При томе је искуство показало да се коришћењем јаких природних одбранбених линија (са широком примјеном мјесних средстава), затим правилним

коришћењем маскирних мјера и радова и активним дејствима може водити успјешна и упорна одбрана, која може имати и карактер отсудности.

Оправка и одржавање комуникација

Одржавања комуникација и објеката на њима постало је актуелније тек у завршним операцијама наших јединица у Хрватској, Далмацији, Истри и Словенији⁴⁾ и, касније, нарочито послје пробоја Сремског фронта и форсирања Драве. Исправност комуникација је била од великог значаја, на примјер, за јединице III армије, које су приликом гоњења непријатеља у свом саставу имале знатну технику, тим прије што је непријатељ у току повлачења рушио све што је могао. Како су у овом периоду код свих тактичких и оперативних јединица већ биле формиране одговарајуће инжињеријске јединице, то извршење овог задатка није претстављало нерешив проблем, нити је довело до заустављања или озбиљнијег успоравања наступања наших снага. Тако су јединице III армије, крајем 1944 и почетком 1945 године, успјеле да на вријеме оправе и одрже у исправности не само главну армиску комуникацију: Осиек — Нашице — Подравска Слатина — Вировитица — Вараждин — Марибор, него и комуникације Валпово — Доњи Михољац — Чађавица — Подравска Слатина, а касније и Бурђевац — Бјеловар — Крижевци — Вараждинске Топлице — Вараждин, које су биле запречене пт и пт минама и засјекама и на којима су скоро сви мостови били порушени. Зато је Штаб армије формирао специјални одред за одржавање комуникација, у прво вријеме од једног пионирског батаљона, који је касније знатно појачан. Овај одред, поред осталих задатака, израдио је мост преко р. Карашице код с. Петријевци и оправдио тешко оштећене мостове преко р. Вучице код Валпова, два моста на путу Петријевци — Нашице, 6 мостова на путу Нашице — Феричанци, на р. Плитвици између Копривнице и Лудбрега, итд. А пошто су се у саставу III армије налазили тенкови од 35 тона, то су израђени или оправљени мостови морали имати носивост од преко 40 тона.

У исто вријеме инжињеријске јединице осталих наших армија, уз помоћ стрељачких јединица, а већим дијелом и мјесног становништва, вршиле су оправку многих оштећених путева и порушених мостова у зони наступања. Тако су инжињеријске јединице IV армије оправиле путеве Госпић — Карловац, Обровац — Сењ, Селце — Цриквеница, Сењ — Вратник и мостове у Цриквеници, на путу Св. Ана

⁴⁾ Овдје се мисли на оправку и одржавање путне мреже и објеката на путевима у периоду када су наше јединице располагале тешким наоружањем, тенковима и моторизацијом, и када је одржавање путне мреже било веома важан проблем, од кога је зависила брзина наступања и могућност снабдевања јединица.

— Подвежица, код Мрзлих Водица, у Новом, у Кладама и др. мјестима. Инжињеријске јединице I армије, послје пробоја Сремског фронта, подигле су у долини Саве око 160 мостова носивости око 35 тона. Ови успјеси могу се објаснити тиме што смо тада већ имали увјежбане инжињеријске јединице и искусан командни кадар у погледу извођења радова инжињеријског обезбјеђења и што је снабдјевање алатом и др. опремом за извођење радова у земљи и у камену било много боље него раније. Да је искуство инжињеријских јединица и командног састава било заиста велико, најбоље нам могу показати успјеси које су постигли у периоду непосредно послје рата, када су сами или уз помоћ цивилне радне снаге извршили оправку оштећених мостова и израдили више десетина већих мостова онеспособљених за вријеме рата.

Инжињеријско-техничко снабдјевање

О систематски организованом инжињеријско-техничком снабдјевању наших јединица у току Народноослободилачког рата није било ни говора, ако би се то снабдјевање посматрало по данашњем критеријуму, јер су мине, експлозив, средства за паљење, дјелови понтонских паркова, инжињеријски алат, опрема и наоружање добијани, углавном, као и све остало: отимањем од непријатеља, разним импровизацијама од материјала нађеног на лицу мјеста (израда чамаца, понтона, мина од експлозива извађеног из неексплодираних бомби и граната, и сл.). Количине ових средстава су се повећавале дјелом запленом од непријатеља и добијањем најнужнијих средстава (првенствено експлозива за рушење) од Савезника. А баш због честе оскудице тих средстава, све наше јединице (не само инжињеријске) стекле су огромно искуство у коришћењу приручних средстава, тако да је и сналажљивост командног кадра нарочито дошла до изражаја чим су јединице снабдјевене потребним алатом и материјално-техничким средствима. Та сналажљивост има велики значај и сада када су инжињеријске јединице далеко боље опремљене свим потребним средствима.

*

Из изложеног се може закључити да је инжињеријско обезбјеђење борбених дејстава наших јединица у току Народноослободилачког рата одговарало условима датог момента, тако да је у завршним операцијама претстављало једну од важних мјера при организацији и планирању борбених дејстава свих тактичких и оперативних јединица наше Армије. Упоредо са развојем јединица (бригада, дивизија, корпус, армија) израстале су и одговарајуће инжињеријске јединице, које су извршавале разне задатке инжињеријског обезбјеђења (запре-

чавање, обезбјеђење преласка преко ријека, утврђивање, оправка комуникација, и др.) не само за рачун јединица у чијем су се саставу налазиле, него и за рачун јединица којима су биле придате. При томе су маневровање инжињеријско-техничким средствима и широка примјена приручних средстава у великој мјери надокнађивале недостатак формацијске инжињеријске опреме и наоружања, нарочито у погледу запречавања и обезбјеђења преласка преко ријека. Најзад, велика сналажљивост и умјешност борачког и командног састава инжињеријских јединица у коришћењу разноврсне инжињеријске технике и наоружања (мина, експлозива, алата и друге опреме), отетих од непријатеља или добијених на други начин, између осталог, омогућили су нашој инжињерији да одмах послје завршетка рата приступи солидном извођењу борбене обуке и коришћењу богатих искустава из протеклог рата.

Несумњиво је да је даљи нагли развитак ратне технике условио извјесне веће или мање измјене у опреми и наоружању инжињерије и у начину и времену трајања њене борбене припреме. Али искуства стечена у току рата морају наћи одговарајуће мјесто у припреми инжињеријског кадра и инжињеријских јединица, без обзира на то што су услови за ту припрему данас далеко повољнији не само по стручности кадра, него и, нарочито, по материјално-техничкој опремљености инжињерије у цјелини.

Генерал-мајор **ПЕТАР БРАЈОВИЋ**

ПОПУНА ЈЕДИНИЦА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Начин нашег партизанског ратовања обилдрвао је извесним специфичностима у погледу употребе оружаних формација под посебним ратним условима, а упоредо са тим у току рата се мењала и развијала и организациска структура тих формација, јер се та два елемента међусобно тесно повезују и један другог условљавају. Другим речима, као што су се операције наше армије у области тактике и оператике у току НОР-а одликовале извесним особеностима, исто тако је и њена организациска структура имала извесне специфичности. А пошто су начин употребе јединица (тактика, оператика и доктрина уопште) и организациска структура уско повезани са могућношћу попуњавања људством, материјалом (нарочито наоружањем и техничком опремом), стоком и свим осталим потребама, неопходно је да се правилно сагледају конкретни услови који су у току НОР-а утицали не само на структуру, већ и на начин на који је она остваривана, јер се та структура није могла развијати изван или изнад оквира који су тада постојали. Стога се и постигнути успеси Народноослободилачке војске на бојном пољу и искуства стечена у њеном организовању могу правилно оценити и целисходно користити у садашњим условима једино ако се свестрано схвате ондашњи услови, јер су од њих зависиле и конкретне могућности.

При разматрању попуне у ослободилачком рату нужно је констатовати да су се и Народноослободилачка војска у целини и њени делови развијали под утицајем разних услова. Пре свега, услед трулости државног и војног руководства, бивша Југославија и њена војска су се распали после свега неколико дана рата. Јединице су разоружане, а сва ратна техника, наоружање и сва остала средства су заплешени. Официрски кадар већином је упућен у заробљеништво или се, сем незнатног дела, ставио у службу окупатора. Део војника и подофицира такође је пао у заробљеништво, а већи део се врати својим кућама. Окупатор је на читавој државној територији својим оружаним формацијама посео важнија места, руднике, фабрике и све што је могло да користи његовом војном потенцијалу. Његове бројно јаке оружане снаге биле су наоружане савременом техником и наоружањем и увек у приправности, тако да су на саботаже и оружане акције увек брзо и енергично реаговале и испољавале безобзирност

у својим поступцима према народу. С друге стране, све суседне земље биле су или непријатељске или окупиране, те се није имало непосредног ослоња на савезнике, док су посредни савезници (црвена и енглеска армија, а касније и америчка) били просторно удаљени (све до 1944 године). Поред тога, окупатор је покушао да поделом Југославије на неколико мањих „независних“ држава изазове раздор између наших народа.

Најзад, наше оружане снаге су све до краја 1943 водиле рат без икакве материјалне помоћи са стране. Помоћ је уследила тек када је наша војска достигла висок степен развоја и када су највеће тешкоће рата биле преброђене, тј. онда када су унутрашњи и спољни услови били далеко повољнији.

Према томе, наше оружане снаге почеле су се стварати и развијати у окупираној земљи, без наслона на државну управу (осим на органе народне власти који су током рата стварани), без индустриског потенцијала земље и складишта ратног материјала и опреме, без ослоња на савезничке земље и армије и под непрекидном борбом са непријатељем који је био наоружан најмодернијом ратном техником.

Постигнути успех у попуни најбоље показује чињеница да су наше оружане снаге у току ослободилачког рата износиле: крајем 1941 до 80.000 бораца, 1942 — 150.000, 1943 — 300.000, 1944 — 500.000, а на завршетку рата око 800.000. Очигледно је да су за успешно вођење овако великих војничких маса, у условима тако тешким као што је био НОР, били неопходни солидна организација и вешто вођење, јер би се у противном за кратко време морале распасти. То значи да се целисходна употреба масе бораца у борби и ефикасно руковођење њима не може замислити без одговарајуће организације, јер је познато да правилна и чврста организација, поред осталих елемената, често више вреди него и сама бројна јачина. Свака импровизација и лабавост у том погледу неминовно доводи до потешкоћа у извршавању постављених задатака. Постојање бројних партизанских одреда, бригада, дивизија, корпуса, организовање видова, родова и служби, ефикасан начин руковођења и примена разних организациских форми у специфичним условима вођења рата, бројна јачина људства и технике достигнута у току рата, као и огромни успеси постигнути на бојном пољу, најбоље доказују солидност и чврстину наше организације.

Развој војно-територијалних органа у НОР-у

После окупације земље Комунистичка партија је била једина снага која је могла да покрене масе на устанак и да их организује у војне формације:

„Комунистичка партија Југославије могла је организовати и стати на чело оружаног устанка народа Југославије само захваљујући чврстом јединству Партије и дисциплини њеног чланства; даље, она је то могла захваљујући својој повезаности с народним масама, коју је постигла још прије окупације земље својом исправном политиком по најважнијим питањима.“ (Тито, *Стварање и развој Југословенске армије*, Београд, 1949, 30.)

И заиста, у почетној фази развоја устанка, поред осталих полова, партиске организације су имале и улогу војно-територијалних органа за извођење мобилизације и формирање партизанских одреда. При томе се, природно, поступало на основу директива ЦК КПЈ, које су конкретизоване с обзиром на субјективне и објективне услове појединог краја. Тиме се и могу објаснити разлике не само у начину спровођења и поступцима, него и у погледу постигнутих успеха.

Када је 4 јула 1941 формиран Главни штаб за читаву територију Југославије, сви комитети КПЈ добили су директиву да формирају партизанске одреде и отпочну са акцијама. Велики број кадрова послат је с тим задатком на терен. Партиски комитети су слали комунисте и симпатизере да би послужили као језгро за формирање партизанских одреда. У том циљу су негде при комитетима били формирано војни комитети, војни штабови и сл.

У току даљег развоја устанка улогу војно-територијалних органа постепено преузимају партизански одреди, јер су они и имали карактер територијалних јединица. Део дужности, а понекад и у целини, преузимали су на себе и народноослободилачки одбори у оним местима где су били формирано. Задатак НОО, као војно-територијалних органа, био је да се старају о снабдевању фронта — на пример, храном, одећом, обућом и санитетским материјалом, о прикупљању оружја, муниције, о организовању болница, складишта и радионица. Но, партиске организације су и даље, све до краја рата, на најразличитије начине утицале на решавање или решавале низ питања из области мобилизације, — оне су својим непрекидним активним политичким радом и мобилизацијом снага за оружану борбу дале крупан допринос нарастању и јачању наше Армије.

Уколико је устанак узимао више маха, утолико су се број одреда и њихово бројно стање повећавали, а послови око попуне и снабдевања усложњавали тако да главни штабови покрајина више нису били у могућности да успешно руководе и одредима и војно-територијалном службом.¹⁾ Зато је Врховни штаб НОВ и ПОЈ почетком 1942 морао приступити формирању нових војних команди, а уједно и

¹⁾ Крајем септембра 1941, на заседању у Столицима, Главни штаб је преименован у Врховни штаб НОПОЈ — у највиши војно-територијални орган Југославије, а штабови покрајина у главне штабове тих покрајина.

војно-територијалних органа — оперативних зона (подручја).² А пошто су и саме зоне по територији биле велике, с обзиром на послове војно-територијалне службе, одмах се приступило формирању команди подручја (касније су се звале „команде војних подручја“)³. То су били чисто територијални органи везани у неким крајевима за територију партизанског одреда, а у неким и за више одреде. Међутим, њихов делокруг надлежности није се искључиво односио на одред и на остале јединице које би се бавиле на тој територији. У наређењу Врховног штаба од 2 маја 1942, између осталог, каже се:

„... Задатак команди подручја јесте мобилизација људства, старање о исхрани, снабдевању и смјештају трупа, прибирање хране у магацине, санитарска служба позадине, образовање санитарских установа, успостављање свих врста саобраћаја и транспорта трупа и материјала, старање о реду и поретку на своме подручју, развијање обавјештајне службе, одржавање тијесног контакта са НОО и старање о провођењу у дјело одлука тих одреда, образовање војних радионица и слагалишта, стварање транспортних колона, постављање и контролисање команди мјеста и партизанских стража“ (Тито, *Стварање и развој Југословенске армије*, Београд, 1949, 144.)

И даље:

„Оснивањем команди подручја увелико ће бити олакшани послови штабова одреда, нарочито што се тиче материјалног снабдијевања. С друге стране, ни штабови ово не треба да схвате буквално. И они се морају старати о снабдијевању људства. Они су лично одговорни за правилну исхрану. Дакле, све наше установе треба једна другу да допуњују без икаквог трвења. Ми не смијемо прибјегавати шаблонском бирократском командовању“ (Исто, стр. 145.)

Команде места, које су биле формиране у Србији већ 1941, постојале су све до I офанзиве, а касније су образоване упоредо са командама подручја. Ту је опет било врло различитих решења. Негде су образоване у ослобођеним местима, а негде су захватале територију среза, дела среза или већег града. Дужности и задаци команди места били су углавном слични дужности и задацима подручја.

²) Почетком 1942 формирана су четири оперативна подручја (зоне) у Хрватској и оперативно подручје за Херцеговину; децембра 1942 — четири оперативне зоне у Словенији; 1943 у Македонији пет оперативних зона, а почетком 1944 три оперативне зоне у Србији и слично.

³) По наређењу Врховног штаба од 2 маја 1942 формирана су војна подручја у Херцеговини, јула месеца 1942 помиње се у Срему војно подручје у с. Пећинцима, у Хрватској септембра 1942 Банијско и Кордунашко, крајем септембра 1943 — Дрварско у Босни, итд.

У 1944 години долази до формирања корпусних војних области, а тамо где корпуса није било, задржане су оперативне зоне (у Црној Гори 8 фебруара 1944 већ постоји Војна област II корпуса, а у Србији се 12 марта исте године формира Јужно-моравска оперативна зона).

Крајем 1944 године војно-територијални органи примили су послове око регрутовања и мобилизације на принципу војне обавезе, али је и у том погледу било различитих поступака, с обзиром на различите услове. Међутим, већ тада се потпуно развија мрежа војно-територијалних органа, у којој су команде места, као најнижи војно-територијални органи, најчешће захватили територију једнога среза, са седиштем у среском месту, док су у већим градовима постојале посебне команде места или за дотични град или за део територије среза; команде војних подручја обухватале су територију неколико команди места, а најчешће територију административних округа; команде војних области корпуса — неколико војних подручја, а главни штабови — територију дотичне федералне јединице, односно аутономне области.

Према томе, упоредо са повећањем броја јединица и величином армије послови војно-територијалних органа су постајали све сложенији, тако да су биле нужне и нове организациске мере. Исто тако, с обзиром на различит размах устанка и на различите услове под којима се устанак развијао, није могло бити говора ни о једноврсној примени наведених организациских форми на читавој територији земље ни о истом начину извршења задатака који су постављани војно-територијалним органима.

Попуна људством

Жива сила је најважнији фактор сваке армије. Нормално је да се пре одређивања структуре армије и њених делова зна број и квалитет људства којим се располаже. Међутим, приликом стварања НОВ број људи био је познат тек када су они дошли у јединице зато што због окупације земље није било наших органа државне управе. Штавише, у почетку, а у неким крајевима и све до пред крај рата, није било ни цивилних ни војних органа за мобилизацију људства, а о некој сређеној и прегледној евиденцији није могло бити ни говора.

Све до друге половине 1944 године, а у неким крајевима и до краја рата, начин попуне наших јединица људством био је на добровољној основи.

Природно је да су народне масе утолико масовније ступале у Народноослободилачку војску, или на други начин сарађивале са њом и са Народноослободилачким покретом, уколико су биле боље упознате са улогом и карактером НОП-а и циљевима наше борбе уопште. А сам начин спровођења мобилизације мора се уско повезати са утицајем НОП-а на масе као и са политичким припремама које су предузимане према конкретним приликама у појединим крајевима земље.

О некој присилној мобилизацији скоро није било ни говора. То се може видети и из Упутства Главног штаба НОВ и ПО Хрватске од 21 децембра 1942, у коме се, између осталог, каже: „Опћа војна мобилизација врши се у оним крајевима, гдје су политичке прилике потпуно зреле за ту мобилизацију. Зреле прилике за опћу мобилизацију су тада кад народ сматра ту мобилизацију нужном и сам је тражи“. То значи да се приступило ширим мерама тек када је већ сазрело стање код народа. Зато се попуна на крају рата од добровољне претворила у општеобавезну мобилизацију, која је одражавала жељу народних маса. Ово је и утицало да је наша Армија на крају рата била неупоредиво бројнија но у почетку, за разлику од савремених армија, код којих је обично обротно, јер се касније, због губитака, смањују тако да је ово смањење понекад и врло осетно.

Ево шта се каже у Извештају друга Тита на Другом заседању АВНОЈ-а:

„... Досад је стварање наше Народноослободилачке војске било углавном на добровољној бази. Али отсада, јер ће наши народи имати свој извршни орган — Национални комитет ослобођења Југославије, дужност тог извршног органа биће и то, да изда декрет о опћој војној обавези свих грађана ове земље од 18—50 година. Разумије се, при томе ће и даље остати право сваког грађанина да добровољно ступи у нашу војску и изван овог доба живота“. (Тито, *Борба за ослобођење Југославије, 1941—1945*, књига I, „Култура“, Загреб, 1947, 169.)

Заиста, на слободним територијама долазило је до опште мобилизације, али и на њима је било редовно политичко стање такво да је општа мобилизација била тежња огромне већине народа.

Иако су нови борци стизали у јединице углавном преко набројених војно-територијалних органа или народноослободилачких одбора, ипак је и у том погледу било различитих поступака. Наиме, често се дешавало да су јединице непосредно примале борце у своје редове; друкчији је био поступак на неослобођеној, а друкчији на ослобођеној територији; приликом проласка кроз неослобођену територију јединице су непосредно вршиле мобилизацију; људство са неослобођене територије је преко разних веза и канала упућивано било у неку јединицу, било на слободну територију. При свему овоме не треба заборавити да је улога јединица у извршењу мобилизације у току читавог рата била огромна. Оне су свој утицај испољавале на народ како својим успесима у борби са непријатељем, тако и непосредном политичком делатношћу у народу. Уколико су акције наших јединица биле успешније, уколико се масама јасније објашњавала ситуација и раскривавао окупатор и његове слуге, утолико су и услови за попуну били далеко повољнији, а то је врло често и било.

пресудно за попуњу јединица.⁴⁾ Исто тако, друкчије се постављало питање попуње у крајевима где је устанак имао масован карактер, као једно време у Црној Гори, Босанској Крајини и Лици (тамо проблем попуње такорећи није постојао), а друкчије у крајевима где се устанак развијао постепено или сасвим споро. У неким случајевима морало се уложити много напора да би се формирао одред или одржало бројно стање јединице која се у борбама истрошила, ако је попуна са одређене територије била тешка. У погледу попуње, огромну улогу је често играо и политички моменат, као на пример приликом капитулације Италије, искрцавања Савезника, ослобођења великих градова и слично. Код попуње људством треба истаћи још једну специфичност — попуњу наших јединица извесним бројем заробљеника или дезертера из квислиншких формација, који су увидели оправданост наше борбе. Човечан поступак са тим људима још јаче је подривао морал и хомогеност квислиншких формација, с једне, и појачавао прилив њихових припадника у наше јединице, с друге стране.

Код попуње људством обично се одређује доња и горња граница старости за војну обавезу. О овоме се у току НОР-а није водило рачуна, тако да је у НОВ и ПОЈ ступао свако ко је желео да се бори, тако да смо у својим редовима имали борце од 15 па до преко 50 година старости, мада је већина бораца била од 17 до 25 година старости. Видно учешће узеле су и жене, већином као борци, што није случај код неких других армија, у којима су оне у току рата имале искључиво помоћне функције у позадини. Иако се у војној литератури приликом расправљања о моралу обично узима као мерило да је он највећи у доба најјаче физичке кондиције људи, тј. између 25 и 35 година старости, ипак би нека анализа у том погледу за људство које је учествовало у НОВ била бесмислена, јер је висока свест наших људи брисала све границе утицаја старости на њихов морал. Невиђено јунаштво испољавало се и код млађих и код најстаријих годишта. Духовна снага наших људи превазилазила је физичке могућности. За то имамо безброј примера. Године старости често утичу и на категоризацију људства при попуни јединица. Ова доводи до тога да се јединице попуњавају људством одређених година старости, чиме се постиже ударна снага и покретљивост јединица. Збиља, у току рата било је омладинских јединица, али је ипак већина јединица била попуњена људством различитих година старости, тако да су разлике често биле по 20 и више година. А морални фактор и међусобна брига и помоћ нису ни овде дозвољавали да слаби ударна снага и покретљивост јединица.

Познато је да се путем регрутовања на основу предвиђених физичких и других особина одређује род — служба. За такав један

⁴⁾ На пример, Мачвански одред пре акције на Богатић, у августу 1941, имао је свега 31 бораца, после те акције нарастао је на 80, а већ првих дана септембра његово бројно стање попело се на 800 бораца.

процес у току рата није се уопште имало времена, већ би се тек по доласку у јединице свакоме одредила конкретна дужност.

У времену мира врши се обука људства да би се на одређеним територијама добили обучени војни обвезници за одговарајуће видове, родове и службе, како је то мобилизационим планом предвиђено. На ово се у току рата није могло рачунати, јер је људство ступало у јединице са разних територија, без обзира у којим су родовима или службама бивше југословенске војске служили. Исто тако, за време рата постоје и посебни наставни центри или јединице за обуку необученог људства. У ослободилачком рату већина људства се углавном оспособљавала кроз борбу. Међутим, и у погледу његовог оспособљавања било је различитих начина код разних јединица. Ако је ситуација дозвољавала, основна обука се изводила на брзину, а у неким јединицама су вршена и бојна гађања. Међутим, у борбу је људство ступало најчешће одмах по доласку у јединице. Због тога је старешински кадар чинио огромне напоре да необучено људство што пре оспособи за руковање наоружањем и за основне борбене радње. Обука је трајала кратко време, али се свако наставно питање показивало на практичан начин. Овакав метод обуке давао је ванредне резултате, иако су се појединци обучавали на тек заплењеној техници. Томе су допринели огромно интересовање и тежња бораца, управо њихова жеђ, да се што пре оспособе за борбу и да се што пре обуче у руковању сваким оружјем са којим дођу у додир. Због тога у јединицама које су за собом имале дужи период борбе готово и није било тешкоћа приликом преквалификације бораца из једне у другу специјалност унутар једнога рода.

Међутим, када су створени услови за формирање јединица осталих видова, родова и служби и за попуну таквих јединица, нарочито после заплене наоружања (кога дотле није било у јединицама), у првом реду су коришћени они борци који су знања у руковању тим средствима стекли пре ступања у јединице НОВ и ПОЈ. Ту треба имати у виду и чињеницу да ни наш старешински кадар није имао прилике за неко темељитије војно школовање (изузев веома малог броја руководилица који су војно знање стекли у бившој југословенској војсци и у Шпанији). Но, и поред тога, наш старешински кадар се врло брзо развијао, јер се сваки слободан тренутак користио за његову обуку. А његовом бржем уздицању много је допринело и то што су се, после сваког извршеног задатка, одржавале конференције старешина и бораца на којима су се кроз критику и самокритику детаљно анализирали правилни и неправилни поступци сваког појединца и сваке јединице. На тај начин су стицана не само нова искуства, него је истовремено расла и вредност јединица. С друге стране, наше јединице су врло често добијале људство које је требало обучити унутар водова или чета, користећи сваки слободан тренутак.

Ако се имало времена, команде јединица су од новоприспелог људства образовале посебне јединице за извођење обуке, док су старе-

шине пролазиле кроз кратке курсеве са припремљеним наставним програмом. С обзиром на пространство слободне територије и време које се имало на расположењу, територијалне команде су образовале наставне центре, допунске или регрутне јединице за обуку необученог људства, одакле се људство слало у јединице. Приликом образовања курсева за обуку старешина такође је било врло различитих решења. У Словенији су постојали посебни тзв. школски логори, у којима је омладина, поред обуке у руковању оружјем, добијала и основна знања из борбене обуке. У Босанској Крајини стваране су омладинске чете и батаљони ради обуке, да би обучено људство после тога улазило у јединице, или су од њих формиране посебне омладинске јединице у саставу одреда и бригада. Форме попуне и обуке постојале су све организованије и савршеније уколико је армија више нарастала, а ослобођена територија била већа. Тако већ крајем 1944 и 1945 имамо допунске јединице попуњене необученим људством скоро на целој ослобођеној територији, код територијалних или трупних команди, као и низ нових курсева за специјалисте, за подофицире и офицере, који су се касније претворили у школе. Према томе, ако се попуна људства гледа у целини, видеће се да се она мењала у току рата и да су у истим временским периодима, због различитих услова, у разним крајевима земље предузимане разноврсне мере које су и омогућавале да се ова тако важна питања успешно решавају.

Попуна материјалним средствима

Познато је да техничка и остала материјална средства непосредно утичу на организациску и формациску структуру армије у целини и сваке њене јединице посебно. Међутим, пошто Народноослободилачка војска, у почетку оружаног устанка, није располагала наоружањем и материјалним средствима, у правом смислу те речи, то ни руководство устанка није било у могућности да изврши било какав распоред наоружања и опреме и да тиме изрази непосредан утицај на организациску и формациску структуру појединих оружанних формација, као што је то иначе нормално код осталих армија. Зато се код нас морало ићи обрнутим путем — најпре стварати јединице које ће борбом доћи до оружја и потребних средстава за вођење борбе. То су биле мале партизанске групе, водови, чете и одреди који су, нарочито у почетку Револуције, имали главни задатак да уништавају живу силу непријатеља и отимају његово наоружање, тј. да постепено стварају услове за омасовљење и прерастање у регуларну армију. То, другим речима, значи да се формација наших јединица прилагођавала материјалним средствима којима се располагало у току НОР-а. При томе је наше руководство врло брзо реагирало и одмах давало упутства како поступити и какву формацију треба остварити. Ту је био низ инструкција и детаљних упутстава којима су се решавала ова питања, тј. како треба поступити ако се заплени ова или она техника или наоружање.

Иако је наш главни извор наоружања и опреме у току читавог рата био непријатељ, с тим што се све то претходно морало отимати од њега, ипак је наше руководство улагало много озбиљних напора у погледу израде наоружања и остале опреме кад год су за то постојали услови. У ту сврху су коришћене радионице у ослобођеним градовима, уколико их окупатор пре повлачења није уништио. Исто тако, чињени су напори за израду пушака, граната, мина, експлозива, за прераду муниције и другог наоружања, за подешавање артиљеријског наоружања са вучног на товарни транспорт, итд. Мада су ти напори били огромни, ипак све то ни приближно није одговарало колицима које су заплењиване од непријатеља. А пошто је материјални фактор вршио снажан утицај на организацију и формацију јединица, то се са наоружањем и опремом морало врло еластично поступати, али је и ту било врло различитих поступака.

Док се код свих савремених армија тежи што већој унификацији наоружања и опреме, дотле НОВ на то није могла рачунати, јер је у јединицама било мноштво разноврсних типова, чија је шароликост била условљена окупацијом наше земље од стране армија више држава — Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. Поред тога, све су те армије имале у свом саставу различито наоружање, муницију и опрему, а да би ствар била још тежа и киселиншке формације су биле различито наоружане, јер им је окупатор давао махом трофејно наоружање. Природно је да је све то имало утицаја и на организацијску структуру наших јединица, тим пре што су те војске, као што је већ речено, претстављале основни извор за наоружање НОВ, тако да су њене јединице, чак и у оквиру родова и служби, биле наоружане различитим наоружањем, а често и најниже јединице — водови, па чак и десетине. Све је то, наравно, стварало много потешкоћа у попуњавању јединица, нарочито муницијом. Тешкоће у попуни муницијом нарочито су долазиле до изражаја када су јединице водиле борбу са непријатељским формацијама које су у свом саставу имале наоружање којим дотле те јединице нису располагале. Ово се појављивало поготово кад су наше јединице постале покретљивије и када се нису везивале за одређену територију, или када је непријатељ предузимао операције удруженим снагама (Немци, Италијани, Бугари и сл.). Тешкоће у попуни армије ратном техником, опремом и муницијом трајале су у току читавог рата, иако су оне биле све мање уколико се рат приближавао крају и армија постајала снажнија.

У оваквим условима наш старешински кадар је примењивао онакву структуру у јединицама која је у конкретной ситуацији највише одговарала. Сем тога, готово све старешине и сви борци су се тек кроз тешку праксу рата упознавали са многим новим техничким средствима и опремом. Брзим овлађивањем техником и опремом била је истовремено обезбеђена и ефикасност јединица, иако се увек строго водило рачуна о утрошку муниције. Недовољне количине муниције

врло често су утицале да се борба води из непосредне близине, чиме се повећавала прецизност гађања и смањивао утрошак муниције.

Све остале потребе за живот и функционисање армије, као што су исхрана људства и стоке, попуна стоком и сточним превозним средствима, одећом и обућом, санитарским и другим материјалним средствима, итд., армија је добијала углавном од народа, а само мањим делом од окупатора. У почетку устанка материјална средства прикупљале су партиске и масовне организације, док су касније ту улогу постепено преузимали народноослободилачки одбори и војно-територијални органи. Народ је армији давао потребна средства добровољно, а не силом закона и оружја. Нема сумње, опстанак наше армије био би доведен у питање да није било тесне повезаности са народом. При овоме треба истаћи чињеницу да напори народа у снабдевању армије материјалом у НОР-у нису били ништа мањи од напора држава које су имале државну управу. Напротив, његови напори у том погледу били су далеко већи, јер су окупаторске и квислиншке снаге отимале и пљачкале све што је могло да користи њиховом ратном потенцијалу, док су средства и имовину становништва безобзирно уништавале (ако нису могле да их користе). На овај начин, материјални извори у народу били су смањени у толикој мери да је народ био доведен у материјалну беду. Но, он је, и поред тога, одвајао средства само да би омогућио својој војсци да ефикасно води борбу са оружаним снагама непријатеља.

Као и код попуне људством, тако и код попуне материјалом, било је врло различитих поступака. Снабдевање је, начелно, ишло преко народних власти и војно-територијалних органа, а ако их није било, онда су то команде саме решавале. Природно је да се овај процес одвијао лакше тамо где је политичка ситуација била боља и теже тамо где је утицај нашег покрета био слабији. Некад се морала вршити реквизиција, а некада и конфискација од непријатељски расположених људи. Кад год се имало времена и могућности више се захтевало и узимало од имућних људи. Та чињеница стварала је у народу љубав према армији и подизала је њен углед. С друге стране, и у најтежим условима, никада борци самовољно нису узимали материјална средства од народа иако су били слабо одевени и обувени, недовољно хранјени, а врло често и гладни. Такав однос наших бораца и старешина стварао је у народним масама лик партизана идеалним. Управо и због тога народ је нашим јединицама давао чак и последња средства којима је располагао.

Материјална средства су најчешће узимана без икакве накнаде, или су ове даване у признаницама или у готовом новцу, зависно од конкретних услова. Дешавало се да су се предузимале и тзв. „економске акције“ на још неослобођеним територијама ради прибављања потребног материјала. Овим би се смањивала давања становништва на ослобођеној територији која је најчешће била прилично исцрпљена. Често су стварана и складишта у којима су се чувале залихе

материјалних потреба. Кад су образоване команде војних подручја и команде места, оне су скоро увек образовале складишта, а понекад и радионице.

Према томе, попуна материјалом у току рата била је врло неједнака и пролазила је кроз различите фазе, што су налагали различити услови. Природно, ситуација је у завршној фази рата била знатно лакша. Поред материјалне помоћи Савезника и Совјетског Савеза, и већи сопствени напори омогућили су да се наша армија постепено преоружава и да пређе на систем снабдевања регуларне армије.

*

На крају, у вези са попуном НОВ људством, наоружањем и осталим материјалом, треба се осврнути и на нека искуства која смо у том погледу стекли у току НОР-а.

Познато је да се мобилизација не завршава преласком армије из редовног у ратно стање, већ да траје све до свршетка рата, ради одржавања јединица, људства, возила, стоке и осталих средстава. Иако је народноослободилачка борба отпочела ускоро после пропасти бивше југословенске војске, чије је наоружање, као и опрема, после неколико дана рата у окупираној земљи пало у руке непријатељима, ипак су остали битни извори за мобилизацију и попуњу НОВ и ПОЈ — људство, односно народ, и његова имовина. Непосредно после капитулације отпочело је стварање нових оружаних снага које су од малих партизанских одреда у току револуције нарасле у снажну регуларну армију. Паралелно са армијом стварали су се и развијали органи народне власти који су постепено прерастали у органе државне управе. То доказује да се рат са окупатором може водити и после неуспеле или недовршене мобилизације или чак и у условима окупиране земље, ако је народ решен на бескомпромисну борбу за слободу и независност, под условом ако постоји субјективни фактор који је у стању да покрене народне масе у борбу и да их успешно води кроз револуцију. А то је код нас била Комунистичка партија, која је својом правилном и доследном политиком стекла и одржавала огроман утицај на широке народне масе и која је знала да те масе успешно води кроз читав период устанка. Тиме се и може објаснити што су се наше народне масе непрекидно мобилисале не само на свеопшту борбу против окупатора, него и на невиђене напоре у погледу збрињавања и снабдевања армије материјалним средствима, иако их је било у врло ограниченим количинама. Управо због тога се и могло постепено прелазити од попуне на добровољној основи на општу мобилизацију. То истовремено доказује да мобилизацијски напори земље могу да достигну кулминацију и при самом крају а не само у почетку рата, наравно, уколико би се мобилизација изводила у приближним условима који су постојали за време НОР-а.

Карактеристично је, такође, да смо мобилизацију непрекидно спроводили и на ослобођеној и на неослобођеној територији иако је непријатељ свакодневно предузимао разне активне акције мањег или већег обима као и друге мере (репресалије на становништву, стално или привремено поседање комуникација, итд.) са циљем да то омете. Према томе, и ова су искуства значајна, јер се извођење опште мобилизације у нормалним условима у највећој мери угрожава управо активним дејствима, нарочито по комуникацијама.

Оваква успешна попуна и организација наших оружаних снага може се објаснити само тиме што су те снаге израстале из народа на чијем се челу налазило руководство које је у свим фазама рата доносило правилне одлуке и имало јасно одређене циљеве и перспективе. То је био један од основних фактора који је пресудно утицао на ефикасност попуне оружаних снага у току НОР-а, што је, у крајњој линији, и обезбедило толике успехе на бојном пољу, као и коначно постизање политичких и друштвених циљева, за чије су се остварење народи Југославије 1941 и дигли на оружани устанак.

Генерал-мајор **ЂОКО ИВАНОВИЋ**

О СНАБДЕВАЊУ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ¹⁾

Виновници априлског пораза оставили су народ без армије, без оружја и разне опреме — и без слободе. Голоруки народ нашао се лицем у лице са до зуба наоружаним непријатељем. Нашим народима претила је глад, понижење, ropство и смрт.

Непосредно после априлског слома ЦК КПЈ предузео је мере за припрему оружаног устанка, прикупљање оружја,²⁾ објашњавање линије Партије, припремање војних кадрова и предузимање разних саботажа и диверзија.

Тако се већ крајем априла и у току маја 1941 приступило прикупљању оружја, бомби, разне опреме и муниције и њиховом складињању у добро маскирана складишта (тзв. „омладински“, „партиски“, „ратни“ магацини или складишта). Отпочето је грандиозно дело са неповољним материјалним обезбеђењем, јер се војска рађала без својих материјалних база, без своје уређене позадине.

Службе снабдевања НОВЈ настајале су, организационо се учвршћивале и развијале кроз сурове услове рата упоредо са рађањем, јачањем и развијањем оружаних снага, и у зависности од њихове моћи, организације и тактике, као и од многих других елемената. Њихов развој можемо поделити у 3 етапе — у НО партизанским одредима, у регуларним јединицама НОВЈ и у Југословенској армији — које нису временски строго разграничене. Иако ове етапе имају низ заједничких карактеристика (партизански одреди дејствују кроз

1) У снабдевању НО војске учествовали су наши народи директно и преко своје власти, партиских организација, омладинских и АФЖ организација, команди места, подручја, корпусних (дивизијских) војних области, главних штабова, итд., који су организовали одређене територије и мобилисали све њихове људске и материјалне резерве за потребе фронта. У оперативним јединицама питањима снабдевања живо су се бавиле команде (преко својих политичких комесара), партиске организације, службе снабдевања, итд. Писати о снабдевању НО војске у НОР-у — значи писати о улози и доприносу свих наведених органа посебно, о њиховим међусобним односима, њиховој организацији, итд. Тежиште овога чланка је на организацији служби снабдевања у оперативним јединицама и на изворима снабдевања у НОР-у.

2) Војници бивше југословенске војске, који после априлског пораза нису хтели да предају оружје окупатору, одлазили су са комплетном опремом у своја села, или су га давали сељацима у оближњим селима (ако нису могли да га носе због удаљености), а многа војна складишта пре стицања окупаторских трупа била су силом разбијена и целокупан материјал и опрема разграбљени.

све етапе оружаних снага; наше армије формирају се од бригада и дивизија НОВЈ, итд.), ипак постоје и битне особености сваке етапе, које су утицале не само на организацију и развој служби снабдевања, — него и на систем снабдевања (у првој етапи: везаност за одређену територију и примена изразито партизанске тактике; у другој етапи: невезаност за територију и примена партизанске тактике комбиноване са фронталним борбама; у трећој етапи: концентрација крупних снага на релативно уским просторијама, у условима стабилизованог фронта, и примена фронталних борби комбинованих са партизанском тактиком — дејствима у позадини непријатеља).

I етапа

Почетком јула 1941 Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије издаје упутства за организацију партизанских одреда, а у свом „Билтену“ бр. 1 од 10 августа конкретизује њихове задатке. Међу основним задацима налази се и заштита народне имовине од окупаторске пљачке. Тачка четврта гласи: „...они морају свим силама онемогућити окупаторима да одузимају сељацима жито, стоку и остале намирнице. Реквирвано жито, стоку и друге намирнице треба силом одузети окупатору и делити народу, а потребну количину задржати за исхрану одреда...“. То је значило: животне потребе народа чувати силом оружја. Без оружане интервенције партизанских одреда окупатор би опљачкао животне потребе, народ би гладовао, а партизански одреди би остали без потребних материјалних средстава. Брига врховног војно-политичког руководства за безбедност и исхрану народа брзо се пренела до најнижих партизанских команди — до последњег борца. Одреди су делили своје залихе са народом, организовали пренос хране из богатијих крајева итд. И обратно. Од првих дана народ је осетио своју војску, бринуо се за њу и њену исхрану. Људи су се довијали на разне начине и склањали све што би могло пасти у руке окупатору — да би снабдели прву партизанску јединицу која наиђе кроз њихово село. У тачки 12 се каже: „Штабови морају водити бригу о исхрани бораца, о наоружању и друго. Исхрану треба организовати заједно са комитетима Народноослободилачког фронта који треба да прикупљају за Фонд народног ослобођења. У случају где таквих комитета још нема, треба, уз добровољни пристанак сељака и грађана, осигурати исхрану или плаћати намирнице у готово“.

У почетку Устанка форме исхране одреда у разним крајевима земље зависиле су од могућности и прилика краја, задатака и организације дотичног одреда, итд. Храна се добијала: отимањем од непријатеља; из Фонда народног ослобођења; из добровољно сакупљених прилога и куповином за готов новац. При томе су наше јединице нарочито тежиле да се и храном и свим осталим потребама снабдевају од ратног плена. Зато је ратни плен, упоредо са нарастањем и јачањем јединица и даљим распламсавањем НО борбе, све више

постајао главни извор снабдевања НОВЈ наоружањем, муницијом и другим борбеним потребама у току читавог НО рата.

У тач. 14 се каже: „...штабови и командири морају се побригнути за потребан санитарски материјал и особље ради њега рањених и болесних“. Благодарeћи јасно постављеним задацима, наши одреди су од почетка имали правилну оријентацију и, према својим могућностима, стварали су потребне, макар и минималне залихе.

У почетку, у малим партизанским одредима, није постојала посебно организована служба снабдевања. Команде су саме делиле ратни плен и добровољне прилоге, а борци су се, углавном, снабдевали код својих кућа.³⁾

У августу 1941 већина партизанских одреда састојала се из водова и чета. Водови су обухватили рејон једног, два или више суседних села, а чете, обично, територију једне општине. Због тога, а и због задатака и тактике одреда — снабдевање од кућа је постало отежано, а ни сви борци нису имали једнаку исхрану, нарочито у сиромашнијим крајевима. Зато је брига о исхрани и становању бораца прешла на команду одреда, односно чете. Борци су приликом кратког задржавања у неком месту распоређивани на исхрану и на спавање по кућама. Такав начин исхране примењивале су и неке мање јединице НОВЈ, нарочито оне које су дејствовале на самосталним правцима, све до ослобођења земље — и поред постојања организоване интендантске службе. Тако су борци врло брзо добијали храну, брзо се зближавали са породицама и на најнепосреднији начин успевали да им објасне догађаје на фронтима, политичку ситуацију, непосредне циљеве борбе, итд., а сељаци се нису излагали великим материјалним издацима, али је велика мана овог система била у томе што јединица није била на окупу и што борци нису добијали једнак оброк (ни по количини ни по калоричности).

Услед пораста чета и формирања батаљона задаци партизанских одреда постају тежи, јавља се потреба међусобног помагања и садејства између јединица одреда, те се и јединице морају „одлепливати“ од своје групе села, односно од територија својих општина. Јавља се и потреба за устројавањем служби снабдевања — у првом реду интендантске — *чије организационе почетке видимо у постављању економског по четама и интенданата по батаљонима, односно одредима.*

³⁾ На пример, када су устаници у Црној Гори ослободили низ места, створили велику слободну територију, заробили преко 4000 италијанских војника и запленили велике количине: топова, минобацача, митраљеза и пушкомитраљеза, пушака, бомби, разне муниције, одеће, обуће и разне опреме, хране и санитарског материјала итд., тај плен је, сем тешког наоружања, био углавном разграбљен. Ту није било равномерне расподеле плена између разних јединица — као ни између појединаца у истој јединици. Сплашњавању Устанка, поред осталих грешака, допринела је и неорганизованост позадине. Батаљони устаничких маса, на фронту, били су без своје коморе, без материјалних резерви, удаљени од својих домова по 20—40 и више километара. Неке јединице су на усиданом крају провеле читав дан без воде (положај Веље Брдо). Главни штаб је извукао искуства из јулских дана и користио их у даљим борбама црногорских одреда.

Са првим ослобођеним подручјима јављају се и први НО одбори, који су, као претставници власти, поред осталог, имали задатак да обезбеђују борце свима потребама. Тако су партизански одреди добијали своју позадину, са својом народном влашћу, чија је целокупна активност усмерена у интересу НО борбе.

Главни штаб НОПО Југославије, наредбом од 26 августа 1941, објављеном у трећем броју „Билтена“, благовремено упозорава све партизанске одреде да предузму потребне мере за снабдевање својих бораца у претстојећим тешким зимским условима борбе: „С обзиром на то што се приближавају хладни дани и што ће се Народноослободилачка борба партизанских одреда продужити не само преко читаве јесени већ и зиме, потребно је да се већ сада предузму хитне мере за осигурање довољних количина зимске одеће и обуће. Потребно је набавити већу количину топлих капута и кожуха. Нека се сваки партизански штаб побрине за набавку тога, а у случају помањкања средстава обратити се хитно Главном штабу партизанских одреда Југославије и навести тачно колика је потребна новчана помоћ, да би смо је обезбедили. Штабови и командири нека се већ сада побрину да сваки партизан буде снабдевен бар са једним резервним паром добрих зимских ципела или опанака. Треба набавити топлих вунених чарапа, џемпера и сл. Треба обезбедити плетење истих на терену код сељака. Код набавке свих тих предмета треба да се најактивније ангажују одбори за сакупљање Народноослободилачког фонда народне помоћи“.

Услед наглог нарастања партизанских снага⁴⁾ и њихове концентрације на узаним просторијама, удаљених од својих база, настала је потреба за даљим организационим развојем интендантске службе, за стварањем резерви, формирањем комора, итд. Зато многи одреди организују складишта хране, одеће и обуће, итд.

Слободне територије су одиграле велику улогу у току рата. Оне су служиле као материјална база за снабдевање и попуњу наших јединица и као ослонац за њихове операције и дејства, а по своме уређењу, животу и раду све више су добијале карактер наше будуће државе.

У току 1941 организација снабдевања била је веома различита код разних одреда. Неки одреди (на пример ПО „Бијели Павле“ све до фебруара 1942) нису имали ни органе за снабдевање ни складишта, већ су своје јединице снабдевали само новцем. Батаљони у одреду имали су интенданте који су се са командом бринули о снабдевању (углавном храном). Храна се набављала куповином или се добијала од добровољних прилога преко НО одбора, а припремала се обично на једном месту — за све јединице батаљона. Чете нису имале органа за снабдевање. Цео ратни плен делила је команда батаљона (чете). У неким одредима (на пример у ПО „Звијезда“), који су имали

⁴⁾ Посавски НО партизански одред већ у октобру 1941 бројио је око 2.600 бораца; Романијски ПО до децембра нарастао је на око 3.500—4.000 бораца; Зетски ПО средином новембра имао је око 1.750 бораца; ПО „Звијезда“ око 700—800 бораца, итд.

батаљоне и самосталне чете, формирана је одредска интендантура. Складишта хране, која су попуњавана добровољним прилозима народа, служила су као нека врста резерве за одреде, јер су батаљони такође имали своја складишта која су сами попуњавали из ратног плена и од добровољних прилога. Одред је имао радионицу за израду бомби и за оправку наоружања, затим одредску болницу и амбуланту у којима се чувао санитетски материјал. Батаљони одреда имали су своје интендантуре за снабдевање чета. Самосталне чете имале су своје магацине којима су руковали команде чета и четни економи.

Било је одреда (на пример Романијски ПО) чији батаљони нису имали посебних органа за снабдевање, већ су чете у погледу снабдевања биле самосталне. Оне су имале економа, кухињу и ручни магацин, а снабдевале су се директно из одредских складишта. Водови, који су имали своју кухињу, снабдевали су се храном из четних магацина. Одред је имао своју интендантуру, комору и интендантска складишта, затим кројачку, обућарску и пушкарску радионицу. Одред је контролисао све млинове на својој територији и користио млинске ушуре за потребе војске и народа.

Да веће резерве хране, одеће, обуће и разног другог материјала не би пале у руке окупатора у случају заузимања слободне територије, наше јединице су предузимале разне мере за обезбеђење својих складишта (чете Доњолапачког батаљона у Лици у новембру 1941 сместиле су магацине на тешко приступачна места и обезбедиле их војничким стражама). Материјал и храна су смештани у погодне, добро скривене пећине, густе шуме или у подземне, изграђене магацине „бункере“ (Срем, Славонија, итд.).

После саветовања у Столицама и преласка на чвршће војничке формације и снабдевачки органи се јаче организују. Органи санитетске службе брину се о смештају, чувању и расподели санитетског материјала и опреме, а органи интендантске службе (једине снабдевачке службе у том периоду) старали су се о наоружању, муницији (која није била у рукама бораца), експлозиву, храни, одећи, обући, разној опреми и различитом другом материјалу. У чети је постојао економ или комесар за исхрану (назив „комесар за исхрану“ врло се брзо изгубио из терминологије наших јединица, поред осталог и зато што он није имао да брине само о исхрани чете). Он се старао о читавом четном добру, сем о наоружању, оружју у рукама бораца о коме је водио бригу лично командир чете.

Економи чета су руковали: четним магацинима, кухињама и четним коморама.

Батаљонски и одредски интенданци имали су потребан број помоћног особља. У одредима чије су јединице биле дислоциране на широј просторији, тежиште снабдевања бораца храном било је на четама. (Штаб Калиновачког партизанског одреда 30 октобра 1941, између осталог, наређује: „Свака чета дужна је и стварати своју кухињу. Кад год борбена ситуација дозвољава, давати партизанима три obroка дневно. Чим се укаже прилика, осушити говеђег меса за тродневни оброк и чувати га као суху храну. Увијек имати један

оброк печеног хлеба у резерви, који свакодневно замјењивати свјежим. Снабдевање сточном храном на исти начин...“.)

Интендант баталјона су имали складишта: хране, одеће, обуће, мање количине наоружања и муниције, експлозива и разног другог материјала и опреме — из којих су, према потреби, попуњавали чете. Они су организовали и радионице за израду и оправку одеће и обуће, као и пушкарске радионице за лаку оправку оружја. Они су у почетку организовали и пекаре, месаре, сушнице кожа,⁵⁾ итд., а касније су их предавали народноослободилачким одборима који су примали на себе даљу бригу о њиховом функционисању. За снабдевање чета, евакуацију ратног плена и друге потребе транспорта служила им је баталјонска комора.

Интендант одреда, са својим помоћницима и снабдевачком мрежом, вршили су снабдевање баталјона, самосталних чета, одредских болница, амбуланти, итд. Одреди су имали два или више мањих складишта хране, муниције, оружја и ратне спреме, складишта одеће, обуће и разног другог материјала и радионице за оправку теже оштећеног оружја, а неки одреди и радионице за израду бомби, затим обућарске и кројачке радионице, поткивачнице, итд. Одреди су имали и своје коморе са товарним коњима. Коњи су добијани запленом, позајмицом од сељака, а при крају 1941 и реквизицијом. При евакуацији већег плена интендант су мобилисали сва транспортна средства из села — сами или преко НО одбора.

И НО одбори су имали своје магацине за снабдевање партизанских јединица, сеоских стража и породица којима је била потребна помоћ.

Широка деконцентрација материјалних средстава била је неопходна не само због лакшег снабдевања удаљених јединица и недостатка транспортних средстава, него и због њихове безбедности у случају продора непријатеља и откривања неког складишта.

О правилној подели ратног плена водило се много рачуна. Главни штаб НОПО за Црну Гору и Боку, у својој наредби бр. 4 од 11 новембра 1941, у тачки 7 каже: „У погледу заузимања ратног плијена, као и у погледу хране, одијела, мотоцикла — својина су Главног штаба... ниједан партизан не смије на своју руку ништа присвојити од заплијењеног ратног материјала, нити плијена. Сав ратни материјал и плијен, као и његова подела, вршиће се према ратним потребама појединих одреда, односно баталјона, односно чета“.

Велику улогу у снабдевању одиграле су и партизанске радионице, чији је број порастао, нарочито после саветовања у Столицима. Многе од њих постале су мале фабрике наоружања и разног другог материјала и опреме. У партизанској фабрици оружја у ослобођеном Ужицу радничка класа је први пут производила оружје за себе, за

⁵⁾ О рационалној употреби и потрошњи материјала много се водило рачуна. Од осушене коже обућари су израђивали опанке. Добијена вуна предavana је НО одборима или директно сеоским женама и девојкама ради израде одеће, опреме. Подизане су сушнице меса, воћа, итд.

своју слободу. Иако у ратним условима и без довољно потребног материјала, радници су дневно производили по 450 пушака, а за време старе Југославије само по 180 комада.

Снабдевање санитарским материјалом и опремом било је тешко. У ослобођеним местима наилазило се на мале количине материјала, јер је окупатор опљачкао сва санитарска складишта, а због недостатка стручних кадрова и других средстава није се могло одмах приступити организацији радионица за израду већих количина санитарског материјала. Па ипак, и поред ометања од стране окупатора, са окупираних територија, разним каналима, стизале су драгоцене количине лекова, завоја и другог материјала. Његово прикупљање на окупираној територији било је нарочито добро организовано у Словенији преко читаве мреже лекара, апотекара, болничара, дрогериста и др.

До краја прве етапе ударени су темељи организације снабдевања; створен је велики број мањих и већих слободних територија; формиран су сеоски, општински и срески, а негде окружни и покрајински НО одбори; створени су многобројни канали преко којих се извлачио разноврсни материјал и опрема са окупираних територија — створена је материјална база за даље вођење оружане борбе.

У погледу снабдевања партизанских одреда у првој етапи могло би се рећи да би у сличним условима требало оспособити чете за самостално снабдевање, а у батаљонима формирати мале радионице за лаку оправку оружја и опреме; да би све јединице, почев од чете, требало попунити коморама од товарних коња за дотур и евакуацију материјала и за ношење резерви (хране и другог материјала и опреме које свака јединица треба да држи), да се у одредима развије мрежа дубоко законспирираних и широко деконцентрисаних складишта и радионица; да се заводи штедња и рационално коришћење материјала и опреме и да се унапред припремају средства за борбу и евакуацију ратног плена на погодна унапред припремљена места.

II етапа

Формирањем Прве пролетерске бригаде, 22 децембра 1941; наше оружане снаге ушле су у другу етапу свога развоја. У даљем распламсавању НО борбе стварају се и развијају не само партизански одреди, него и нове бригаде од прекаљених бораца из тих истих одреда.

Врховни штаб издаје Статут пролетерских народноослободилачких ударних бригада, по коме батаљони броје до 300 људи и састоје се из 3—4 чете. Свака јединица има и своју комору. У тач. 10, под „ђ“ каже се: „...комора се састоји из онолико одељења колико има батаљона више једно за јединице штаба бригаде. Комора може бити колска, коњска или механизована. Батаљоне прате њихови коморски делови при додељивању самосталних задатака. При скупном дејству бригаде комора може бити обједињена“.

Да би омогућиле брзе покрете бригада (које више нису биле везане за одређену територију) и да би и саме могле да прате борачке јединице, коморе су такође формиране у водове, чете (касније и у батаљоне) и оспособљаване да се бране од мањих непријатељских испада, на месту и у покрету.⁶⁾ Оне су обављале транспортну службу и служиле као резерва за преношење рањеника.

У време стварања Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске (1 јануара 1942), на пространој слободној територији Босне и Херцеговине, Црне Горе и Санџака, дејствовао је велики број наших јединица. Број рањеника био је све већи, а економске могућности територије биле су веома ограничене. Зато Врховни штаб, почетком јануара 1942, издаје наређење којим прописује: изворе и систем снабдевања, однос органа за снабдевање војске и НО одбора, оснива Главну интендантуру Врховног штаба итд.⁷⁾ дајући предност централизованом систему снабдевања на једној слободној територији. Наравно, одвојене јединице, на својим слободним територијама, и даље су се саме бринуле о свом снабдевању. А пошто је окупатор опљачкао многе крајеве, док су други и иначе били сиромашни, то су се и резерве брзо исцрпљивале услед дужег бављења великог броја војске. Отуда су на свакој слободној територији најстарији штаб, односно његов интендант и интендантки осталих јединица морали да организују снабдевање у циљу рационалног искоришћења расположивих материјалних средстава.⁸⁾

У првој половини јануара 1942 Врховни штаб је, поред осталог, наредио главним штабовима: „У појединим географским областима искидати све везе између вароши, не дозволити снабдевање вароши, али само на тај начин што ће се помоћу засједа, а не мртвом блокадом, спријечити комуницирање. Након тога, вароши заузети ноћним препадима. У освојеним варошима не треба гомилати потребе и материјал. Базе за одреде треба да буду скривена планинска мје-

⁶⁾ Људство у коморама било је запослено и на разним другим дужностима: у складиштима, радионицама, болницама, кухињама, млиновима, стражама, итд.

⁷⁾ *Зборник докумената НОР-а*, том I, књига 2, стр. 111.

⁸⁾ У другом одељку поменутог наређења каже се: „Све јединице НО војске обраћају се за своје набавке Главној интендантури требовањима. У случају покрета, удаљености или каквих других околности које то онемогућавају, препушта се појединим јединицама да саме врше потребне набавке на горе предвиђене начине преко својих интенданата који морају постојати при штабовима одреда и бригада, а код батаљона и чете преко комесара за исхрану. Уколико се неколико јединица налази у близини и треба да се снабдевају с једне исте територије, набавку треба да организују споразумно сви интендантки тих јединица под руководством интенданта највише јединице која се ту налази...“

Поменути наређењем прописана је и таблица следовања хране: хлеб 750 гр., меса говеђег 400 гр. или свињског 300 гр. или овчијег 500 гр., кромпира 500 гр. или пасуља 150 гр., масти или масла 10 гр., сувог меса 250 гр. или сланине 200 гр., дувана 10 гр. или 10 ком. цигарета. Иако се, најчешће, није могла примењивати, она је служила као горња граница дневних потреба хране за јединице у богатијим крајевима и за оне које су заплениле веће количине

ста, до којих непријатељ, упркос својој надмоћности, не може стићи...“⁹⁾)

Упоредо са развијањем НО борбе, са стварањем слободних територија и њиховим проширивањем, настају и развијају се органи војних власти у позадини — најпре команде места, а потом команде подручја. Њихови почетни задаци били су: обезбеђење реда у позадини, попуна партизанских одреда добровољцима и снабдевање војске.¹⁰⁾ Оне су држале складишта оружја и муниције; организовале радионице за израду бомби и оправку оружја, затим кројачке и обућарске радионице, пекаре, итд.; снабдевале храном јединице; прикупљале намирнице на терену и складиштиле их у своја складишта. Формирале су и снабдевале болнице, оснивале сточне депое и фарме за снабдевање војске месом, рањеника и болесника млеком и млечним производима, и заједно са НОО растерећивале оперативне јединице од послова у позадини и омогућавале им пуно ангажовање на фронту. Слобода оперативних дејстава главнине снага око Врховног штаба у току тзв. Треће офанзиве била је ограничена због рањеника и болесника. Болнице и складишта постепено су се евакуисали на Пивску планину. У тим тешким условима, поред оперативних јединица, и НО одбори, команде подручја и команде места, као и снабдевачки органи бригада и одреда, показали су велику умешност у снабдевању јединица, у организовању свих снага у служби фронта, у евакуацији рањеника и болесника, у евакуацији стоке, разног материјала и опреме са угрожених подручја.¹¹⁾

намирница. На основу ње и бројног стања своје јединице интенданци су могли подносити требовања претпостављеној команди, војним властима у позадини или народнослободилачким одборима, а помоћу ње су виши снабдевачки органи контролисали тачност требовања потчињених јединица. Она је у сиромашним крајевима и у великим офанзивама редовно била мања, јер су у таквим случајевима команде саме доносиле одлуке о њеном смањивању. Некада се цело борачко следовање сводило на један једини артикал (обично меса), и то за период од 10—20 па и више дана. У току рата Врховни штаб прописивао је још неколико таблица следовања које су биле одраз економских могућности ослобођених територија. Строго се водило рачуна да исхрана војске не отскаче од исхране народа дотичног краја. Настојало се да рањеници и болесници имају што бољу исхрану — макар и народ и борци оскудевали у разним артиклима.

⁹⁾ Тито, *Стварање и развој ЈА*, I део, стр. 103.

¹⁰⁾ Прве команде места формиране су на ослобођеној територији Србије 1941 — у Крупњу, Пожеги, Ужицу итд. Оне су биле врло активне у развијању народних власти. У условима непостојања средских НО одбора — вршиле су и функцију виших органа власти у односу на месне и општинске НО одборе. Искуства из Србије постепено се преносе и на остале слободне територије. Првог фебруара 1942 године већ је функционисала Команда места у Горажду. Задаци команди подручја прописани у наређењу Врховног штаба Главном штабу НОПО за Црну Гору и Боку од 21 априла 1942 (види Зборник докумената НОР-а, том III, књига 3, стр. 97). Велики број команди места и команди подручја на овом подручју својим радом много је допринео уреднијем снабдевању јединица.

¹¹⁾ Првог јуна 1942 Главна интендантура је располагала са преко 4000 оваца и коза и преко 750 говеди. Формирано је 19 фарми за снабдевање месом и млечним производима (види Докуменат Војноисториског института, рег. бр. 7—2, К. 6/II), мада је у осталим артиклима владала оскудица.

Интендантска служба наших првих бригада била је јединствено организована, само су постојале мале разлике у броју особља и помоћника.¹²⁾

Организација и задаци интендантских органа бригада остали су, углавном, исти и после формирања дивизија. Штаб Друге пролетерске дивизије, у свом наређењу штабовима бригада, новембра 1942, између осталог, каже: „...1) у свакој бригади именовати интенданта и његовог заменика — помоћника (уколико то није учињено). Ово

¹²⁾ Изнећемо организацију интендантске службе Пете ударне бригаде:

Интендантура бригаде састојала се из: складишта, сточног депоа, коморе, радионица (за оправку оружја, оправку и израду одеће и обуће), поткивачнице и економата. Складиште је имало руковаоца за храну и руковаоца за сав остали материјал и опрему. Кад је било развијено на месту, складиште је примало и издавало набављени материјал. Резерве су биле мале, али увек упаковане и сваког часа спремне за покрет.

Сточни депо је имао свога шефа и чуваре или гониче стоке. У фарми, коју је Петој бригади оставила Главна интендантура Врховног штаба за исхрану рањеника и болесника, налазило се неколико стотина оваца за мужу. Касније је интендантура бригаде сву набављену стоку предавала фарми на чување. Шеф фарме издавао је стоку и млечне производе за исхрану батаљона (уколико сами нису решили питање меса) и других делова бригаде.

Бригадном комором, која је била подељена по одељењима, руководили су командир и политички комесар. Она је обављала целокупну транспортну службу бригаде. Она је дотурала потребе оном батаљону који је водио борбу или је био пред покретом, док су остали батаљони слали своју комору у бригадну интендантуру по следовање.

Свака радионица имала је свога шефа и веома оскудан алат. Занатлије у бригади стављале су у погон све радионице у већим ослобођеним местима да раде за потребе војске.

Поткивачница је поткивала коње бригадне коморе, јахаће коње и коње батаљонских комора. Она је чувала и резервни ков до кога се долазило у већим местима.

Економат бригадне интендантуре водио је рачуна само о снабдевању људства интендантуре. Радам интендантуре руководили су интендант и два његова заменика. После упознавања са војно-политичком ситуацијом територије и даљим задацима бригада интендант бригаде је упознаван и са економском моћи територије и приликама на њој и добијао је задатак да проналази изворе снабдевања, да помаже око организације позадине и њеног ангажовања за службу фронту, да на основу економских могућности територије предаје таблицу следовања, да организује снабдевање, расподелу добијеног и израђеног материјала и опреме, итд. Један од заменика интенданта бригаде био је искључиво одговоран за организацију и контролу унутрашњег реда и рада у интендантури бригаде, за правилност примања и издавања материјала и рад радионица. Он је контролисао рад економата болнице, штаба бригаде и заштитних делова, а био је одговоран и за спремност и готовост интендантуре.

Слично бригадној интендантури биле су организоване и интендантуре батаљона. Интендант батаљона је набављао храну на свом рејону и о томе извештавао бригаду. На основу примљених извештаја и перспективе даљег снабдевања одлучивано је колико ће и чега батаљони задржати за себе, а колико ће се, чега и коме упутити.

Чете су имале свога економа, четну комору и кухињу. Економ се старао о имовини чете и о исхрани. Преко њега је додељиван четни материјал и опрема или повлачен ради оправке. Интенданци батаљона су све више користили економе чета, нарочито при евакуацији плена и набавкама, тако да су они постепено постали органи интендантуре батаљона, обављајући и даље дужност четних економа.

именовање врши штаб дивизије у споразуму са интендантом дивизије, а на предлог штаба бригаде, који је одговоран за избор... иначе интендант бригаде ће вршити снабдевање као и досада. Интендант бригаде је члан штаба бригаде и има право на коња за јахање, а тако исто и његов помоћник — замјеник... штабови бригаде и штабови батаљона дужни су помагати интенданте у њиховим пословима како би што боље одговарали својој заиста тешкој дужности...¹³⁾

После доласка Врховног штаба са елитним јединицама у Западну Босну и на границу Далмације 1942 је формиран велики број нових бригада и створена је велика слободна територија — веома погодна не само за темељиту организацију оперативних јединица и учвршћење народних и војних власти у позадини, него и за стварање материјалне базе и ослонаца за даље вођење операција. У септембру 1942, по одлуци Врховног штаба формиран је Морнарчки одред у луци Подгора. Уствари, тада почиње стварање наше морнарице, која је, нарочито 1944 године, одиграла крупну улогу и у снабдевању наших јединица, којима је преносила материјал из база у Италији и са острва Виса. А почетком новембра исте године формирано је неколико дивизија и два корпуса (Први босански и Први хрватски), тако да је Народноослободилачка војска „постала снага од међународног значаја“.

Удар главних непријатељских снага почетком 1943 прима на себе Оперативна група дивизија око Врховног штаба омогућавајући тиме осталим нашим снагама на територији Босне, Хрватске и Словеније да одмах поново ослободе привремено напуштене територије. Брзе продоре и смеле маневре јединица кочили су 4.000 рањеника и око 50.000 жена, стараца и деце — који су се повлачили са јединицама — бежећи од покоља. У том периоду се строго водило рачуна о сваком граму хране. Целокупни ратни плен, без обзира која је јединица дошла до њега, стављао се на расположење органима Врховног штаба. Његови делегати су вршили расподелу плена у ослобођеном Прозору, Јабланици, Невесињу и другим местима.

Интендантуре дивизија биле су организоване слично интендантурама бригада. Оне се постепено развијају и интендант дивизија добијају групу слободних интенданата за набавку на терену, с тим што су подносили извештаје о набављеним количинама хране (из добровољних прилога, куповином, реквизицијом, итд.) ради распореда првенствено за потребе рањеника. Да би се обезбедило правилно прикупљање хране на терену, Врховни штаб је још 17 марта 1943 наредио да се све намирнице имају прикупљати искључиво комисијским путем. Комисије одређују штабови дивизија и бригада и издају им писмена овлашћења. Комисије заједнички сnose пуну одговорност за правилност и савесност у своме раду.

Када је непријатељ средином маја 1943 покушао да уништи нашу инурену и слабо снабдевену војску, наши борци се нису могли снабдевати храном на економски исцрпеној територији. Гладовало се

¹³⁾ Четврта пролетерска бригада 1942—1952, стр. 336.

данима. Све „следовање“ сводило се на коњско месо које је припремано без икаквих зачина. Борци су користили букову кору, хранили се разним корењем, дивљим луком, итд.; уместо дувана пушили су буково лишће. А када је група дивизија са Врховним штабом пробила обруч, прешла у противофанзиву и ослободила велику територију у Источној Босни, јединице су се снабделе новим оружјем и муницијом, разним материјалом и опремом из непријатељских складишта и биле још спремније и чвршће за извођење нових операција.

Са порастом и даљим јачањем јединица НО војске расле су и количине ратног плена, али и организација снабдевања постаје све сложенија. Одвајање појединих служби снабдевања од интендантске службе — у првом реду артиљериско-техничке — отпочело је 1943 године. Тада су многе дивизије одређивале посебне органе за руковање убојном спремом, иако су они и даље остали под руководством интендантских органа (у неким јединицама и у другој половини 1944.¹⁴)

Интендантуре дивизија у саставу Другог босанског корпуса имале су складиште хране и разног материјала; комору од 25—30 коња; пушкарску, кројачку, обућарску и опанчарску радионицу и вод војника (који су се, према потреби, могли употребљавати за спроводнике транспорта, курире, за складишну службу, пекарску итд.). Интендантском службом дивизије руководио је интендант са замеником, два помоћника и секретаром. Оваква организација одговарала је дивизијама зато што су се оне у том периоду налазиле на слободној територији Босанске Крајине, на којој је функционисала већ искусна народна и војна власт у позадини.

У јуну 1943 у Хрватској, Босанској Крајини и другим ослободеним областима вршиле су се велике припреме за жетву. Требало је не само брзо уграбити жито, него га и добро сместити, у добро изграђеним складиштима, деконцентрисаним на широкој просторији, тајним и добро маскираним. Претставници народне власти, команди подручја, војске, Партије, организације АФЖ и омладина заједнички су планирали извођење жетве. Зато су у томе потпуно успели.¹⁵)

¹⁴) Штаб Другог босанског корпуса, са стр. пов. бр. 1 од 4 јула 1943, наредио је да се при свакој интендантури дивизије постави шеф убојне спреме, чија ће главна дужност бити да води рачуна о оправци наоружања. Док су дивизијске радионице служиле за лаке и средње оправке, дотле је корпусна радионица оправљала теже оштећено оружје. Службом снабдевања овог корпуса руководио је његов економски отсек, на челу са шефом, замеником и два помоћника.

¹⁵) Они су из искуства знали да ће непријатељ силом оружја покушати да опљачка жетву у нашим најбогатим крајевима, или да помоћу диверзаната и авиона попали зрела жита, да би уништио материјалну базу војске и дезорганизовао њену позадину. Међутим, хиљаде и хиљаде жена, омладине и старијих људи, сврстаних у радне батаљоне и бригаде, под заштитом својих јединица и са њиховом помоћи, успевали су не само да пожању, оврху и сместе своје жито, него и да ноћу, под непријатељском ватром, испред носа окупатора, отимају жито са напуштених имања. Главни штаб Хрватске и ЗАВНОХ организују преbacивање великих количина хране из Славоније, Мославине, Покушља и др. у сиромашније крајеве. Почетком новембра 1943 у Славонији је било око 100 вагона пшенице у бункерима, а око 40 вагона спремно за тран-

У борбама за ослобођење утврђених места током 1943 године које су трајале дуже време, брзо су се исцрпљивале резерве хране и другог материјала, тако да су се јединице попуњавале дотуром из дубље позадине. Дотур су организовали интендантска помоћу својих комора и привремено мобилисаних погодних транспортних средстава, тежећи да се резерве привуку што ближе борцу на положају. Интендантура батаљона размештала се позади положаја бораца на 400—600 метара, интендантура бригаде на 1—2 км, а интендантура дивизије на 2—4 км, у зависности од погодности места за рад, дотур и маскирање. Оне су се обично размештале у шумицама или селима и у предграђима нападнутих градова (јединице Трећег корпуса при нападу на Тузлу, Вареш итд.). Дубље у слободној територији налазила су се складишта команди подручја.

Фронталне борбе и напади на добро утврђене рејоне оскудним средствима проузроковали су велики број рањеника, тако да су и потребе за санитарским материјалом биле све веће. У другој половини 1943 снабдевање лековима и другим материјалом нешто се побољшало благодарно помоћи од Савезника. Санитетска служба била је организационо припремљена за стручно примање, чување и издавање материјала, а на свим слободним територијама организована је израда санитарског материјала, тако да су умногоме задовољаване потребе јединица.¹⁶⁾

За време капитулације Италије наше јединице разоружале су 12 италијанских дивизија и заплениле њихова складишта разног материјала и опреме. Резерве су чуване за нове хиљаде бораца који се уливају у НО војску.¹⁷⁾ Тада је Главни штаб Хрватске располагао

спорт преко Саве. Мogle су се сакупити и велике количине кукуруза и кромпира, а пребацивани су и маст, свиње, пасуљ и разни други артикли. Занимљиво је како су поједини сиромашни крајеви, у условима већ добро организоване размене, успевали да дођу до хране и да исхрањују и себе и своју војску: „...у Хрватском Приморју су многе жене носиле на леђима морску воду у шуму, где су је кувањем испаравале и на тај начин долазиле до соли. Ту су затим у колонама носиле на леђима на „прихватне станице“ које су биле организоване према Посавини и Покупљу и другим житородним рејонима. Тамо су се прихватале друге жене и носиле је у дубину окупиране територије, где су је замењивале за жито и другу храну. При повратку набављено жито путем размене предавале су за исхрану војске, изузев мањих количина које су задржавале за своју исхрану. (Види часопис „Позадина и снабдевање“ бр. 6/51, стр. 5.)

¹⁶⁾ При санитарском складишту Шестог корпуса организована је производња: завоја, рубља, штака, разних удлага, маказа, пинцета, клешта за кости итд. У Осмом корпусу су израђивани разни инструменти, носила, партизанска бурад, итд. У Четвртном корпусу произвођене су апотекарске ваге, средства са имобилизацију, итд. Широм земље коришћене су све могућности да се рањеници обезбеде потребним материјалом за операције и лечење.

¹⁷⁾ Главни штаб НОВ и ПО Хрватске у наредби од 19 септембра 1943, између осталог, каже:

„...да би се могао извући сав задобијени ратни плијен, евакуисати и раздијелити према потребама и на тај начин ојачати нашу војску за продужење НО борбе, наређујемо:

1) сав ратни плијен... припада Главном штабу НО Хрватске, који ће га по предвиђеном плану евакуисати, разврстати, расподијелити према потребама

са преко 400 камиона и разних других моторних возила. Његов новоформирани саобраћајни отсек организовао је аутоколоне, помоћу којих се извлачио ратни плен из Хрватског Приморја и превозио у складишта на територији Горског Котара, Кордуна и Лике. Аутоколонама се дотурала јединицама храна, муниција, опрема и остало за редовне потребе.

Дотадашња организација интендантске службе није одговарала новоствореним условима. Зато многи штабови, према својим потребама, организују нове снабдевачке службе, издвојене од интендантске. Поред тога, интендантска служба није била једнако организована, нарочито по корпусима, јер ни услови на њиховим територијама нису били исти. Међутим, услед све већег ширења слободних територија, ослобађања градова и задобијања плена и удаљавања јединица од сталних складишта, појављују се углавном исти проблеми и потребе. Пре свега, требало је ослободити интендантску службу свих послова који нису спадали у њен делокруг рада. Свакодневно снабдевање трупних јединица: храном, одећом, обућом, гарнизоним и другим материјалом и опремом, као и проналажење и стално стварање резерви, био је свакодневни задатак интенданта. Затим се јавља потреба за организовањем уредног снабдевања јединица и осталим потребама у све већим количинама. Због тога је Врховни штаб, својом наредбом од 17 октобра 1943, прописао јединствену организацију интендантске службе у НО војсци и партизанским одредима, у којој се, поред осталог, каже и следеће:

„1. — Економска служба у НО војсци и партизанским одредима Југославије организована је овако:

при ВШ НОВ и ПОЈ — економско одељење,

при главним штабовима — економско одељење,

при штабовима корпуса и дивизија — интендантуре,

при штабовима бригада, одреда, батаљона и војних школа — интенданци,

при командама чета и болница — економи...“.

Када су касније многе наше дивизије и корпуси напустили своје дотадашње слободне територије и отпочели крупне операције за уништење непријатеља и ослобођење земље, њихове операције су се одликовале брзим продором у дубоку позадину непријатеља, изненадношћу, силином удара и брзим стварањем нових слободних територија — нових материјалних база — за даље вођење рата.

појединих јединица и установа наше војске, односно похранити на зато одређена места на слободној територији.

2) Главна интендантура овога Штаба овлашћује се да у име Главног штаба може предузети следеће:

а) да све магацине хране, одеће и обуће (као и коже, веша, платна и фебади), магацине горива, моторних возила, који се нађу на подручју Горског Котара, Хрватског Приморја и отока у Кварнеру, било као ратни плијен задобијен од бивших талијанско-усташких војно-државних власти, било као својина народних непријатеља, имају се одмах блокирати, преузети у своје руке и евакуисати за Главну интендантуру овога Штаба...“ (VII, 39-1, К. 109-V).

Организација и формација корпусних војних области устављена је наредбом Врховног штаба од 8 фебруара 1944. До тога је дошло због потребе да се оперативне јединице потпуно „ослободе од слободне територије“ да би могле ослобађати нове територије. Корпусне војне области су омогућиле учвршћивање позадине и знатно су доприносиле материјалном обезбеђењу оперативних јединица. Њихови отсеци обављали су све мобилизациске послове и транспортну службу; организовали су разне радионице за израду и оправку разог материјала и опреме, затим прикупљање хране, одеће, обуће и другог, преузимали су на себе снабдевање војске, лечење људства и стоке, водили су борбу против разних епидемија и зараза стоке на својој територији, итд., тако да су се разни отсеци оперативних јединица у већој мери могли посветити унутрашњој организацији, функционисању и учвршћењу својих служби.

Поред великог ратног плена и добровољних прилога, у другој половини 1944 НО војска добија значајну материјалну помоћ од Савезника (у наоружању, муницији, возилима, намирицама и др. материјалу), која је за нас била важна иако је стигла доста касно, у време када су дани окупатора већ били избројани. Тада смо већ имали 17 корпуса са 51 дивизијом и 107 партизанских одреда — наоружаних отетим оружјем од окупатора. На тек ослобођеним територијама брзо су се формирале команде места и команде подручја које су са НО одборима одмах приступале организацији снабдевања војске. Централни органи служби снабдевања, као и органи главних штабова, формирају низ великих складишта и база и са народним и војним властима у позадини одмах предузимају мере за стављање у погон фабрика и радионица за оправку и израду нове опреме и материјала.

На тактику НО војске и њене задатке снажно су утицали и економски фактори, јер су многа дејства вршена са циљем да се пронађу нови извори за снабдевање не само њених јединица него и читавих области. Друг Тито каже:

„...треба имати на уму да фактори који код обичних војски, које посједују све што је потребно за ратовање, имају другостепену, па дапаче и трећестепену важност, у нашој армији имају првостепену важност. Напримјер, за нашу Народноослободилачку војску од првостепене је важности економско стање народа на оном простору гдје се воде операције. Ми у дубокој позадини немамо магазина с храном и фабрика за прераду хране, као што то има непријатељ, и зато смо често присиљени да стварамо своје стратешке планове, првенствено узимајући у обзир тај фактор. Друго, ми немамо фабрика оружја и муниције, и зато смо често присиљени удешавати своју оперативну тактику у вези са тим фактором, било да се бране или не бране неки положаји или територија, већ према томе колико има муниције, или да се нападне неко мјесто или град без неке стратешке важности за нас, само да се освоји оружје и муниција...“¹⁸⁾

¹⁸⁾ Тито, *Стварање и развој ЈА*, Гдео, стр. 238 и 239.

Друг Кардељ овако објашњава нашу тактику у Словенији:

„...хлеба већ сада скоро немамо. Само је меса доста, иначе криза. То је управо један од разлога због којих не мислимо стварати такве ослобођене територије као у Србији и Босни, него се оријентишемо на то да по читавој Словенији расподелимо своје снаге и тако створимо нашу слободну територију од читавог низа малих слободних острваца — партизанских база. На тај начин лакше ће се наћи и храна, а осим тога, потпуно ћемо онемогућити окупаторима да нас тако фронтално туку као на ослобођеном подручју у Србији...“¹⁹⁾

С друге стране, тактика НО војске је непрекидно утицала на организацију и тактику служби снабдевања. Организација снабдевања морала је бити тако подешена да може успешно обезбеђивати офанзивне операције НО војске не само са наслоном на већ организоване слободне територије, него и на тек ослобођеним али још неорганизованим територијама.

Организација служби снабдевања одликовала се:

— широком мрежом деконцентрисаних, тајних и добро маскираних складишта разног материјала и опреме на слободним територијама;

— постојањем разних трупних и територијалних радионица, неопходних за израду и оправку наоружања, опреме и разног материјала;

— централизованим системом снабдевања на малој и већој слободној територији;

— лаким, брзо покретним коморама;

— ешелонирањем материјалних резерви у борби на блиским отстојањима од положаја својих јединица, итд.

У току ове етапе, поред интендантске службе, развиле су се и организационо учврстиле и остале службе снабдевања са потребним јединицама и установама, тако да су биле способне за снабдевање добро опремљене армије. Извори снабдевања, који су постојали у првој етапи развоја оружаних снага, повећани су материјалном помоћи добијеном од Савезника и конфискацијом имовине народних непријатеља (која је, пре свега, вршена као политичка мера, јер је народ и тим путем уништавао материјалну базу својих непријатеља). До краја друге етапе дошло је и до стабилизације фронтава и створени су повољни услови за извођење завршних операција и коначно ослобођење земље.

Тежиште снабдевања бораца, до формирања дивизија, било је на батаљонима. После формирања дивизија оно прелази на бригаде, а тек у завршним операцијама на дивизије. Но, то никако не значи да бригаде, односно дивизије и армије, и у тим периодима нису играле крупну улогу у снабдевању. Напротив, без њих и њиховог учешћа не би се могло замислити организовано и уредно снабдевање. Њихово учешће се више огледало у организаторској улози, у рационалном и

¹⁹⁾ Тито. *Стварање и развој ЈА*, II део, стр. 37.

правилном коришћењу месних средстава и ратног плена, у проналажењу нових могућности, нових извора за снабдевање, него у дневном дотуру свих потреба потчињеним јединицама. Оне су вршиле дотур, али само оних артикала до којих јединице нису могле саме доћи. Потреба за самосталним снабдевањем батаљона, бригада и дивизија поклапа се и са тактичко-оперативним захтевима. Наиме, до формирања дивизија батаљони су морали бити спремни да оперишу на самосталним, одвојеним правцима — за краће или дуже време. После формирања дивизија на одвојеним правцима најчешће дејствују бригаде, а у завршним операцијама — дивизије, а често бригаде, па и батаљони. Зато су такви батаљони, односно бригаде и дивизије, морали да буду оспособљени и за самостално снабдевање и да имају одговарајући апарат и средства.

У погледу снабдевања наших јединица у овој етапи могло би се рећи да би у сличним условима, поред оспособљавања батаљона, бригада и дивизија за самостално снабдевање, било нужно да се у целој земљи организују територијалне команде војних власти, које би са народним властима стварале и чувале потребне материјалне резерве за потребе фронта; да се сва транспортна средства, без обзира на врсту, организују по принципу борацких јединица: у одељења, водове, чете и батаљоне и да се оспособе за самоодбрану; да се користи централизован систем снабдевања (кадгод има могућности) и да се резерве и снабдевачке установе и јединице распоређују што ближе положајима својих јединица, у зависности од конкретне ситуације и постојања погодних места за размештај.

III етапа

Наредбом Врховног команданта од 1 марта 1945 Народноослободилачка војска је добила назив Југословенска армија. Формиране су четири армије. Неколико дивизија остало је ван састава армија, под командом главних штабова и у резерви Врховног штаба. На неослобођеном делу земље, у позадини непријатеља, дејствовало је низ дивизија и партизанских одреда. У припремном периоду операција за коначно ослобођење земље наше армије вршиле су реорганизацију, попуњавале се људством, материјалом и опремом; спроводиле су обуку својих јединица и водиле борбу за стварање што повољнијих услова за коначну офанзиву. У бригадама, дивизијама и армијама формиране су команде позадине које су руководиле целокупним материјалним обезбеђењем јединица. Оне су организовале дотур и евакуацију: артиљериско-техничких и инжињериско-техничких средстава и средстава везе, али су набавком, складиштењем и расподелом тих средстава руководиле службе које су биле у саставу одговарајућих родова.

Команда позадине армије, на челу са командантом и политичким комесаром, имала је у свом саставу: штаб, интендантуру, санитетско, ветеринарско, аутомобилско, финансиско и трофејно одељење. Слично је била организована и Команда позадине ЈА. У ди-

визијама су били организовани отсеци, а у бригадама интендантуре и референти осталих служби.

Команда позадине ЈА вршила је из својих складишта и база попуњу армија недостајућим материјалом и опремом. Дотур намирница вршен је само јединицама које су биле на економски исцрпљеним територијама, а осталима су дате директиве да се саме снабдевају из месних средстава, по постојећим прописима, с тим да о својој снабдевености подносе извештај.²⁰⁾

По извршеној реорганизацији, припреми и обуци армије су могле приступити извршењу плана завршних операција уз садејство јединица које су дејствовале у позадини непријатеља.

²⁰⁾ Да би се имала јаснија претстава о раду и задацима позадине армија у припремном периоду, укратко ћемо изнети рад позадине Треће армије до 9 априла 1945. Да би користила материјалне изворе Војводине, Трећа армија је, поред својих армиских складишта, формирала и армиску базу која је имала складишта родова и служби и транспортне јединице за дотур и евакуацију. База је организовала прикупљање потребног материјала и опреме из Вачке у споразуму са НО одборима, односно командама места и подручја, и то: из великог броја трофејних складишта (нарочито складишта хране), куповином од месног становништва и разних предузећа и трговачких радњи, као и од поклона. Народ Војводине слао је велике количине рубља, чарапа, хране, обуће, санитетског материјала, итд. армији на фронту, тако да су дарови све до коначног ослобођења остали важан извор за снабдевање јединица Треће армије. База је попуњавала складишне резерве израдом разних артикала у позадинским радионицама и фабрикама, као и из складишта Војне области Војводине. Сав прикупљени материјал база је допремала у Сомбор (где је и била дислоцирана), а одатле, према потреби, дотурала га сопственим средствима до армиских складишта правцем Сомбор — Бездан — Батина — Бели Манастир. Све службе снабдевања, нарочито интендантска, организовале су пуно коришћење месних средстава преко народних и војних власти на територији Барање, док су са територије Мађарске набављани разни материјали и опрема путем куповине. Наведеним изворима, као и дотуром од стране претпостављених органа, било је обезбеђено редовно снабдевање и стварање потребних резерви код јединица и бораца (сваки борац био је снабдевен: првим завојем, резервним оброком хране, итд.). Јединице су биле растерећене сувишног и теже оштећеног материјала и опреме. Дивизијама и самосталним бригадама били су одређени позадински рејони, у којима су снабдевачки органи организовали коришћење месних средстава: кланица, разних радионица, пекара, месара. Армиске службе снабдевања вршиле су расподелу набављеног материјала и опреме, и из својих складишта дотурале јединицама само ону врсту и количине до које јединице нису могле саме доћи. У армиским, трупним и месним радионицама била је организована лака оправка транспортних средстава, амбалаже, возарске опреме, наоружања и разног другог материјала и опреме. Сва техника и материјал, којима је требала већа оправка, евакуисани су у армиску базу. За потребе армије радиле су фабрике штофа у Бездану и фабрика плећера у Белом Манастиру. Армија је на правцу наступања помагала оспособљавање разних врста фабрика и радионица, користила их и, продужавајући даље, предавала народу и војним властима за организовање даље производње.

Службе позадине организовале су прикупљање података са окупиране територије преко симпатизера и обавештајних органа корпуса и дивизија, који су оперисали у позадини непријатеља. Тако су добијени подаци о стању путева, железничких пруга, станичних постројења, о местима непријатељских магацина, капацитету болница, радионица, итд. на територији Славоније. Ово је омогућило благовремено припремање екипа за преузимање појединих објеката по ослобођењу појединих места итд.

Од 12 априла па до коначног ослобођења земље главни извор снабдевања наше Армије био је ратни плен. Критични материјал, до кога се није могло доћи у довољним количинама, нити га је било довољно у нашим складиштима, произвођен је у радионицама и фабрикама ослобођеног дела земље и дотуран фронту.²¹⁾

Захваљујући брзом напредовању, јединице су се брзо одвајале од својих складишта, нарочито армиских, која су постала исувише гломазна и тешко покретна. Дугачки ланци дотура нису се смели дозволити због немања довољног броја транспортних средстава — у првом реду камиона, и због оштећених и порушених мостова, путева и железничких пруга. Непријатељ је рушио (ако је стигао) сваки мост и погодне деонице пута. Железничке шине и прагове секао је специјалним уређајима монтираним на локомотивама. Тешкоће су се брзо отклањале. Формирани су лако покретни одељци армиских складишта са најпотребнијим резервама разног материјала и опреме и истурани на правцу дејства јединица. Они су се размештали на погодна места, око комуникациских чворишта, одакле су могли снабдевати групе дивизија.

Искуства у овој етапи захтевала су да се службе снабдевања и њихове установе и јединице обједине под једним руководством, јер је та организациона промена омогућила боље и рационалније коришћење транспортних средстава, разних радионица, итд. затим једновремено снабдевање свим потребама потчињених јединица и боље маневровање снагама и средствима; да се у условима стабилизације фронта јединицама одређују позадински рејони који би служили не само за размештај њихових јединица и установа, него и за коришћење месних средстава и да се у току наступних операција формирају и истурани одељци армиских база (складишта), у циљу обезбеђења непрекидности снабдевања јединица.

²¹⁾ На територији Србије и Војводине произведено је око 1.000.000 метара газе, 600.000 метара завојног материјала, 15.000 кг. вате, итд. У радионицама Главног санитетског складишта производило се дневно око 200 комада првих завоја, у Војној области Војводине 5.000 комада, у Нишу 1.600 ком. итд.

Генерал-потпуковник др **ГОЈКО НИКОЛИШ**

НАШЕ РАТНО САНИТЕТСКО ИСКУСТВО У СВЕТЛУ БУДУЋНОСТИ

Опште узевши, ратно искуство сваке армије има неоцењиву и незаменљиву вредност за њену војну науку и ратну вештину. Ратно искуство наше Армије има још и посебну вредност зато што потиче из најсудбоноснијег периода у историји наших народа, периода Народноослободилачког рата, када су се, у размаку од свега пет година, наметнула најтежа искушења, напеле последње снаге, згуснуле и искристалисале њихове најплеменитије револуционарне тежње. И, затим, проучавање, тачније речено, уопштавање и актуелизација нашег ратног искуства има посебан значај данас када се већ ушло у други деценијум од свршетка рата, када је већ на помолу смена двеју генерација, оне која је на својим плећима изнела један изузетно тежак и необичан рат и оне која ће о томе рату сазнавати само посредним путем. Истина је да је у току ових десет послератних година објављено мноштво докумената, описа, студија и расправа о многим партизанским акцијама, бојевима и операцијама. Исто тако, у нашим школама и академијама заступљена је обрада операција из Народноослободилачког рата. Међутим, могло би се рећи да овај наш посао има још увек и претежно фактографски, историографски карактер. А појам ратног искуства не исцрпљује се у бележењу самих факата, у описивању конкретних ситуација из наше ратне историје, мада је разумљиво да се слика о нашој прошлости не може градити без факата. Управо одатле, од овако уских схватања ратног искуства, потичу и дискусије да ли је и колико је наше ратно искуство употребљиво у условима наше данашње регуларне армије и у условима савременог рата. Посве је јасно, ако читаво наше ратно искуство понекад сведемо само на догађаје и, још уже, на материјално-техничке прорачуне и, још горе, ако га обрађујемо одвојено од револуционарног кретања наших народа, онда нам оно, пред захтевима наше револуционарне армије и савременог рата, и не може да изгледа друкчије него као *quantité négligeable* или као чисто музејска вредност. Мислим да, после и на темељу радова друга Тита и других наших руководилаца, још увек нисмо довољно учинили на плану једног синтетичког поступка: да из обиља детаља и факата извлачимо и младој генерацији јасније истичемо основни смисао и дух партизанског ра-

товања, да наше искуство сводимо на општа начела, чија вредност и употребљивост не би била везана за одређену ситуацију ни за одређени вид ратовања. Ратно искуство може да има трајну вредност само ако се схвати у свом најопштијем виду, као генерализација, као дух ратне праксе. Тако схваћено искуство последњег нашег ослободилачког рата добило би свој итекако актуелни смисао, оно би се органски уграђивало у доктрину савремене регуларне армије и постало применљиво у евентуалном будућем рату (разуме се на друкчијем, вишем нивоу и на друкчији начин него што је то било 1941—1945), без обзира на то какво ће оружје (нуклеарно или класично) имати превагу у томе рату, као и на вид ратовања. Теорија ослободилачког, праведног рата је јединствена и не може бити веће штете по њу него ако би се цепкала на теорију регуларног, партизанског, нуклеарног, итд. рата.

Основно питање које се поставља пред мале, мирољубиве и недовољно развијене земље јесте: да ли је могућно супротставити се јачем агресору, и не само то, него и надвладати га? Народноослободилачки рат у Југославији показао је на класичан начин да је то, под одређеним, пре свега, унутрашње-политичким условима, могућно. Ова најопштија, елементарна поука коју пружа југословенско искуство не губи од своје вредности ни у случају агресије нуклеарним средствима. Напротив, у светлости нашег искуства, нуклеарни рат губи много од свога застрашујућег дејства. Вођење успешне борбе против јачега једна је од основних карактеристика партизанског рата, а суштина проблема у нуклеарном рату, за мале и неразвијене земље, своди се такође на питање: како одолети јачему? При изналагању одговора на то питање свака регуларна армија ће, поред осталог, морати да поведе рачуна и о неким искуствима из партизанских ратова.

Узмимо још једну карактеристику партизанског рата: отсуство фронта и позадине или, другим речима, фронт је свуда и свако место за партизана је позадина. Бити окружен, водити борбу у окружењу и истовремено окружавати непријатеља — то је била толико нормална и толико стална појава у нашем рату да је ова дијалектика постала схватљива мање-више сваком борцу. Треба, дакле, сачувати и усадити у младе старешине *навику* да се *сваки* (па дакле и будући регуларни, нуклеарни) *рат* посматра и у овом аспекту, јер ће им стицање овакве навике добро доћи да мирније и хладнокрвније оцењују ситуације које ће их често затицати баш у нуклеарном рату.

Ова разматрања, иако прелазе оквир теме, била су неопходна да би се могла заузети полазна основа са које треба прићи изучавању и правилној оцени нашег санитетског искуства.

Наше ратно санитетско искуство ванредно је богато. Оно је и драгоцено по своме квалитету, и то не толико по медицинском колико по организациском и тактичком. Нажалост, оно се налази још увек скривено у сефовима многих архива и музеја, а још више у сећањима

учесника у ослободилачком рату. Није дух тога искуства још довољно прострујао кроз наше школе. Ту и тамо оно се појављује у виду изложбе партизанских реликвија или у виду посебних предавања „из историје“, препуштено историчарима, одвојено од остале наставе и практичних задатака који очекују санитетску службу у рату. Ми још нисмо довољно сагледали сву његову актуелност, теориску вредност, а ни практичну употребљивост.

Ево само неколико најопштијих поука које проистичу из петогодишње ратне праксе наших санитетских радника.

Могућност санитетског рада и под најтежем условима (крајња оскудица у материјалу и кадру, жаришта заразних болести по читавој земљи, ниска хигијенска свест устаничких маса, беспопштено уништавање наших рањеника од стране непријатеља). Ово је, свакако, једна од најглавнијих поука која је, ако би била правилно схваћена, од далекосежног значаја за васпитање наших кадрова не само у војним него и у грађанским школама. Овом поуком, поткрепљеном живим примерима, требало би неутралисати супротне навике и схватања која се стичу у готово свим нашим школама, схватања по којима је могућно санитетски радити само у оптималним условима, само у клиникама и добро опремљеним лабораторијама. Оваква схватања наносе штету и решавају мирнодопских проблема здравствене службе, док се у ратним приликама са таквим схватањима заиста неће далеко стићи. У рату ће бити врло чест случај да ће и веће јединице морати да се растану од својих формациских средстава, тако да ће се и њихов старешински састав осећати беспомоћним ако није припремљен, барем мишљу, да се приручним средствима и импровизацијама извуче из невоље.

Прошли рат препун је примера из којих се види како су наши санитетски кадрови успевали да из најтежих услова извуку максимум за рањеника и како су личним трудом и сналажљивошћу мењали и саме услове.

За време тзв. III непријатељске офанзиве, јуна 1942, дошло је до веће концентрације рањеника у селу Стабна на тремеђи Црне Горе, Босне и Херцеговине. Под заштитом наших јединица, које су задржавале јак притисак непријатеља са правца Гацко — Чемерно, вршена је евакуација рањеника из с. Стабна у с. Изгори и даље долином Сутјеске до с. Тјентишта. Коњска стаза водила је превојем испод виса Кук (1821 м.). Како на терену није било довољно коња за пренос рањеника, а непријатељ је већ претио да се спусти у долину Сутјеске, морало се прибећи сасвим неуобичајеном средству евакуације — саоницама! Усред лета и по кршевитом земљишту! Саонице су се показале у тим приликама као врло добро средство, јер су с лакоћом прелазиле преко неравнина, а рањеник је трпео мање потреса него да је био на колима или на коњу.

Зими 1943—1944 Прва пролетерска дивизија кантоновала је у Централној Босни на просторији Котор Варош — Корићани — Теслић,

на терену зараженом пегавцем. И поред тешких смештајних услова, ова дивизија је успела да се сачува од пегавца, захваљујући дисциплини њених бораца и стриктно спровођеним санитарским мерама (коначарске екипе, дезинсекција помоћу партизанске буради, изолација од цивилног становништва, посебан надзор над куририма).

Искуство ове и многих других јединица дало нам је за право да у нашој данашњој епидемиолошкој доктрини успоставимо начело: *Нема тако тешких услова у којима се не би могао сачувати од заразе један војни колектив, ако је дисциплинован и свестан опасности у којој се налази.*

Хигијенска и војна дисциплина нису нипошто две одвојене категорије него једна целина. Свака запуштеност у хигијенском животу јединице непосредно утиче на лабављење њеног војничког духа и њене борбене готовости. И обратно, попуштање „чисто војне“ дисциплине у тешким условима ратне оскудице, одмах ће довести до кршења и елементарних хигијенских прописа и до губитака услед болести. Одатле следи да борба за здравље јединице није само ствар санитарских органа него читаве команде, при чему ће свака служба, сваки орган команде допринети свој специфични део. Наше ратно искуство говори да случајеви занемаривања ових принципа увек и неизбежно доводе до великих несрећа.

За време великог покрета рањеника од Хрватске према Црној Гори у току тзв. IV непријатељске офанзиве редовно је обављан најнужнији третман рањеника и болесника. Док се водила велика битка за рањенике на планини Радуши и Вилића Гумну, наши хирурзи су вршили хируршке операције у Прозорској котлини на пушкетом од непријатеља. Једино приликом прелаза преко Прења дошло је до озбиљнијих поремећаја у целокупном збрињавању рањеника и болесника.

За време тзв. VII непријатељске офанзиве, јуна 1944 године, Први пролетерски корпус у покрету према Србији имао је „на својим леђима“ немачку дивизију „Принц Еуген“. Како су се све јединице налазиле на усиљеном маршу, а заједно са њима и болница са хируршким екипом, то се од читаве маршевске колоне, приликом рањавања једног друга у трбух, зауставио само један део ради његове заштите од непријатеља који је нападао.¹⁾

Партизански рат уопште одликује се великом динамиком и богатством *организациских форми* које се сваког часа смењују и узајамно допуњују. У томе и лежи његова суштинска, елементарна снага,

¹⁾ Пристигла хируршка екипа (др Труини и др Поповић Ђани) извршила је хируршку операцију овог друга (лапаротомија) на лицу места, под небом, сакрила га у шуму заједно са најпотребнијим материјалом и особљем и одмах продужила марш за главнином. Овај рањеник је преживео операцију и данас је жив. Овакви случајеви нису били ретки. Искуства др Буре Меште-ровића и других партизанских хирурга такође говоре да нема тако неповољних услова који се не би могли претворити у толико повољне да постаје могућно хируршки радити, уз поштовање елементарних медицинских принципа (асепса).

она снага која је својим ђудљивим отступањем од свих прорачуна шаблонске ратне вештине тако тешко разумљива противнику. Изворе тога богатства форми треба тражити, пре свега, у револуционарној основи партизанских ратова. Заслуга је руководства у таквим ратовима што ће за сваку фазу њиховог развоја, за сваки степен политичке свести и војничког искуства његових бораца умети да одабере најпогодније облике организације и најпогоднију тактику борбених дејстава, не дајући ниједној методи апсолутни значај, али тежећи стално ка регуларним формама, ка стварању регуларне армије. Све те форме и методе (партизански одред — регуларна јединица; партизански — фронтални облик дејства; централно командовање — иницијатива и самосталност нижих штабова, итд., итд.) противречне су једна другој. Свака од њих је на својствен начин мамила к себи, али је вештина руководства баш у томе да се непрекидно креће напред између ових антитеза, дајући свакој форми и методи специфичну вредност, а не дајући се потчинити ни једној. Треба још једном и још небројено пута истакнути истину да историја партизанских ратова није упознала руководство које је на тако мајсторски начин решавало ове задатке као што је то решавало Титово руководство у прошлом рату.

У развоју наше санитетске службе, такође, могло се стално пратити присуство двеју тенденција: једне, спонтане, шаролике, партизанске и друге, организаторске, униформистичке, регуларне. Наше руководство настојало је да не искључи ни једну ни другу тенденцију него их је максимално искоришћавало, зависно од локалних услова. Захваљујући гипком прилажењу овоме проблему задржале су се и узајамно допуњавале све до краја рата најразличитије форме организације у нашем санитету: болнице по селима, скривене болнице по шумама, тајна подземна склоништа (земунице или базе), илегалне организације у великим болницама и клиникама усред градова, трупни санитет у одредима, бригадама и дивизијама, са свим елементима прерастања у регуларне санитетске формације, велики позадински болнички центри у последњој фази рата, итд.

Најинтересантнији пример и уједно доказ успешног комбиновања најразличитијих организационих форми у нашем рату свакако је онај који потиче из његових последњих дана. У тренутку када су наше армије победоносно стигле до западних граница државе нашли су се једни поред других моћни медико-санитарни батаљони наших дивизија, огромни болнички центри у позадини Србије, Војводине и Хрватске, док су у шумама Славоније, Баније и Словеније још увек функционисале тајне болнице и подземне базе до којих се могло доћи само под условима тадашње конспирације.

Из читавог мозаика организациских форми, које су дошле до изражаја у нашем рату, може се извући једно најопштије искуство за будућност: неопходно је да се код нашег кадра развија смисао да рано открива сваку појаву која носи карактер *развојне* тенденције, да уочава све што је ново а тек је на помоћу. Будући рат, услед брзог

развитка технике, приказале нам се, поред осталог, у виду најразноврснијих и наглих организациских промена. Биће ближе победи онај ко их раније открије, правилно оцени и прилагоди се њима.

У нашем партизанском рату редовна је била појава да су одреди, бригаде и дивизије морали сопственим снагама и средствима да обезбеђују дуготрајно и дефинитивно лечење већих контингената рањеника. Евакуација у позадини (уколико је ње било) ограничавала се само на најтеже рањенике који су везани за носила. Под таквим околностима рада стечено је велико *искуство у транспортовању рањеника на велике даљине*. Партизански санитарски кадар стекао је навику и вештину да се прилагоди сталним покретима, да обавља све функције у току покрета или на краћим застанцима. Пред оваквим задацима стајао је нарочито санитар пролетерских јединица. Пролетерске јединице нису имале „свог терена“ нити „својих“ база за смештај рањеника. И сами борци пролетерских јединица нерадо су се одвајали од њих у случају рањавања или болести. Вршећи сталне покрете, из борбе у борбу, пролетерске јединице су морале сопственим снагама и средствима да збрињавају своје рањенике и да при томе сачувају покретљивост и ударну моћ. Услед таквих околности, бригадне амбуланте су задржавале просечно око 60—100 рањеника, а дивизијске болнице и до 200.

Биће корисно да се уоче и правилно оцене овакве могућности управо са становишта савременог рата, у коме ће поједини, лако покретљиви и растресито распоређени одреди имати самосталне улоге. Треба бити унапред спреман на то да ће се трупни санитар врло често наћи у ситуацији да задржава већи број рањеника дуже или краће време, а да при томе не сме довести у питање маневарску способност јединице.

Одлика партизанског ратовања, како је то рекао друг Тито, *испољава се у сталном офанзивном духу, у муњевитим продорима у непријатељску позадину*. Покрет, маневар биће један од главних услова кога ће се морати придржавати трупа и у нуклеарном рату, како у нападу тако и у одбрани. Није тешко замислити какви све проблеми настају пред санитарском службом баш из ове основне особине партизанског, и не само партизанског, него мање-више сваког рата. Санитарска служба се ставља у оштро противречје: с једне стране, она мора удовољити захтевима медицине, захтевима рањеног и болесног човека који тражи *мировање*, а, с друге стране, мора да се потчини општем закону армије и рата, мора да учини све да потпомогне и олакша *покретљивост* трупе. Вечито мирeње и решавање овог противречја, то је суштина тзв. санитарске тактике и најтврђи пробни камен за знање и вештину санитарског кадра.

У нашем рату се ово противречје огледало и на постојању сталног питања: колику вредност придавати трушном санитару, а колику позадинским болницама на ослобођеним територијама. Ми смо увек били склони да дамо подједнаку вредности једном и другом елементу, не дајући апсолутну превагу ниједном, настојећи да искористимо до

максимума и један и други за добро рањеника и за што бољу маневарску способност трупе. Партизански лекар је морао имати сваког тренутка на уму да сваки од ова два елемента одражава двоструки, противречан карактер читаве санитетске службе и да је у истом часу носилац двоструке улоге ратног санитета уопште: *кретања и лечења*. Група превијалишта су морала да буду приправна не само да се крећу у стопу за јединицама, не само да евакуишу у позадину (како је то правило у регуларној војсци), него и да *трајно лече у кретању*. Стационарне болнице на ослобођеним територијама морале су да буду приправне не само да лече него и *да се сваког часа ставе у покрет*. За једну стационарну болницу у партизанским условима „мировање“ је уствари стално припремање за покрет (што брже лечење рањеника, стална класификација рањеника према њиховој способности за транспорт, итд.).

Ако кажемо да је основна карактеристика партизанског рата офанзивност, динамизам, кретање, то не значи да смо се ми дали опчинити овим његовим својствима па да смо потценили услове мировања који су бивали стварани баш захваљујући офанзивном духу и динамизму. Мислим на огромни значај који је био придаван *ослобођеним територијама* и какав су оне стварно и имале за развој нашега устанка уопште и за развој армије и њеног санитета посебно. Искоришћавана је до максимума свака слабост непријатеља, сваки предах између великих борбених акција ради унутрашњег уређења слободне територије као базе за даљи развој устанка (органи народне власти, војно-територијални органи, складишта хране, болнице, штампарије, школе, итд.). Ослобођене територије носиле су све битне атрибуте будуће народне државе и, као такве, отварале широку перспективу устанка.

Што се тиче *болница*, њихова организација зависила је од степена безбедности територије, али и од субјективних схватања људи, тј. лекара који су руководили санитетом у појединим областима. Тако је у неким областима преовладавало начело да болнице треба постављати искључиво *што даље од комуникације*, у дубоким шумама, на висинским, неприступачним местима. Придржавањем овог начела заиста се постижало обезбеђење рањеника од евентуалних изненадних упада непријатеља на слободну територију дуж комуникације. Међутим, претерана удаљеност болница од комуникације имала је за последицу веома тешке губитке у рањеницима услед дуготрајног и врло мучног транспортовања. У низу случајева пошло се ка смелијим решењима. Успео се остварити и друкчији, за рањенике много повољнији, систем болница. Пре свега ради што хитније хируршке обраде рањеника ми нисмо постављали централну хируршку болницу на такозваном неприступачном месту него обратно, у *центру комуникација*. Тиме смо омогућили лакши и бржи приступ рањеника на хируршки сто. Разуме се, у тој болници нисмо трпели задржавање рањеника дуже него колико је било потребно ради опорављања од постоперативног шока. Поред тога, на периферији и радијално око ове централне хируршке болнице постављали смо венац мањих болница по селима

и планинским масивима. Свака од тих болница примала је и задржавала до излечења одређену категорију рањеника који су претходно били хируршки обрађени у централној болници. Овакав систем био нам је наметнут и потребом крајњег економисања хируршким снагама. Најбољег хирурга нисмо постављали на неприступачне висине, како је то понегде био обичај, него у центру комуникација, тј. што ближе рањенику. У периферне болнице могли смо упутити, у најбољем случају, полуквалификованог хирурга, а најчешће су тамо радили искуснији болничари и медицинске сестре. Разуме се, такав релативно стабилан систем болница није нас наводио на илузију о некој апсолутној стабилизацији. Наша парола била је: *створити за рањеника такву удобност као да ће у истој болници остати месецима, а истовремено бити увек будан и спреман за покрет као да ће непријатељ већ сутра напасти.*

Са становишта ове теме заслужују посебну пажњу два примера организације болничке мреже на ослобођеној територији.

Почетком 1942 године наше снаге су држале просторију у Југоисточној Босни, долином Дрине са ослонцем на Црну Гору. Градићи Фоча, Горажде, Чајниче и Трново пружили су, за оно време, одличне услове за смештај болница. Дислокација и профил болница били су следећи:

— У Фочи — хируршки центар за обраду и привремену хоспитализацију тешких рањеника;

— У Чајничу, Горажду и Трнову — болнице за лаке, покретљиве рањенике и болеснике;

— На Пивској висоравни, сматрајући ову просторију као најбезбеднији део наше слободне територије, смештани су најтежи, непокретни рањеници после хируршке обраде у Фочи.

У Фочи је била постављена наша прва мобилна хируршка екипа која је била оспособљена не само за рад у свим поменутих болницама, већ се могла у најкраћем року ангажовати и у најважнијим операцијама које су тада изводиле наше ударне јединице. Она је учествовала у нападу на усташко упориште Борац, спролећа 1942, пребацивши се коњима из Фоче до Изгора и, други пут, у нападу на Рогатицу, пребацивши се из Фоче возом до Горажда, где се развила у тамошњој болници.

У другој половини 1942 године слободна територија се простирала између Врбаса, Саве, Уне и Динарских планина, везујући се непосредно за ослобођену територију Централне Босне, Лике и Кордуна. Географски центар ове велике просторије налазио се у басену Босанског Петровца који је са свих страна окружен високим, добро пошумљеним горским масивима. У почетку су се на тој просторији налазиле само шумске болнице, лоциране по принципу „што даље од комуникација“, у масиву Клековаче и Грмеча, радијално распоређене око Петровца. Болнице нису имале никакве међусобне административне везе. Свака болница је прихватала све категорије рањеника. У самом Петровцу није било никакве санитарске установе. Рањеници су у знат-

ном броју пристизали са више праваца: од Грахова и Ливна, од Јајца и Бихаћа. Транспорт рањеника до шумских болница трајао је најмање два дана. Знатан број рањеника стизао је необрађен или непотпуно обрађен. Смртност у току транспорта била је висока. Поставила су се два питања: прво, како спасти животе тешких рањеника, тј. како им пружити витално потребну хируршку помоћ пре него што стигну у шумске болнице и, друго, како обезбедити правилан размештај рањеника према њиховој тежини у раштркане болнице које су међусобно неповезане?

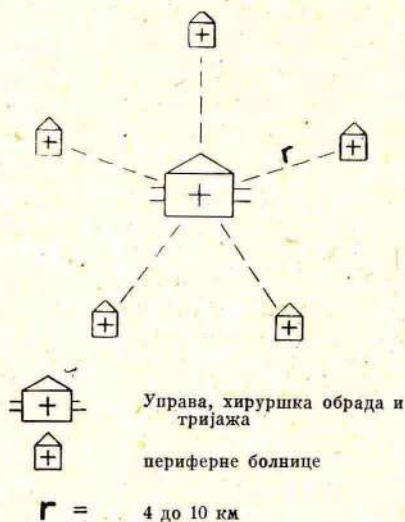
Проблем је решен на тај начин што смо у Босанском Петровцу поставили хируршку болницу са тријажном станицом и централном управом свих болница. На тај начин била је обезбеђена не само благовременија хируршка обрада, него и рационалан размештај рањеника, особља и материјала. Друго, свака шумска болница на периферији Петровачког басена добила је своју одређену улогу: за лаке рањенике, за средње тешке повреде меких делова, за фрактуре и остале тешке повреде, за интерне болеснике, за заразне болеснике, итд. Све ове периферне болнице заједно, иако раштркано распоређене, сачињавале су једну функционалну целину (болнички центар). Оваква комбинација шумских, скривених болница са централно постављеном хируршком установом на доброј комуникацији показала се веома корисна у поређењу са ранијим, једностраним системом шумских болница (види шему).

Од неоцењивог су значаја искуства стечена у Славонији, Срему и Словенији у погледу организације конспиративних смештаја рањеника. Зими 1944—45 године Шести славонски корпус, за време једне од великих непријатељских офанзива, сместио је испод земље око 600 рањеника и болесника.

У свим поменутих примерима могу се запазити неке заједничке, карактеристичне црте:

— смело искоришћавање свих могућности које су пружале тадашње слободне територије;

— није оправдана претерана бојазан од комуникација, од мировања, од стабилизације, исто тако као што не сме бити никаквих илузија у „неприступачност“ неке просторије, јер је наш рат показао да неприступачних места за непријатеља нема;

Шема једног болничког центра

- вешто искоришћавање земљишта, као најпоузданијег човековог савезника у рату, јер створ нашег земљишта (планине, шуме, крашке висоравни, пећине, клисуре итд.) нуди значајне могућности;
- растресит распоред санитарских установа, а да се при томе не изгуби и њихова функционална повезаност;
- стална приправност санитарских установа за покрет;
- маневар снагама и средствима.

Употребљивост и вредност ових искустава, баш са становишта савременог рата, толико је уочљива да је скоро непотребно њихово посебно образлагање.

На крају се треба потсетити да је целокупан терет рата, укључујући ту и обезбеђење рањеника, могла да поднесе само таква војска која је била органски стопљена с народом и само такви борци који су, као јединке, били кадри да преузму на себе пуну одговорност у свакој појединој ситуацији, као и одговорност за извршење историске задаће народа у целини. Борац нашег Народноослободилачког рата био је спреман на све; он је у својој готовости и да погине нашао решење како ће преживети и надјачати далеко надмоћнијег непријатеља. Чињеница да су наши санитарски радници у рату могли да се ухвате у коштац са изузетно тешким објективним потешкоћама и да их надвладају, може се објаснити сталном повезаношћу између војске и народа, бригом старешина за рањенике и хероизмом самих рањеника, дакле, морално-политичким факторима. Тешко је замислити будућу примену нашег ратног искуства ако не би постојао и одговарајући субјективни, људски морално-политички фактор. Како стојимо са овим фактором данас, десет година после рата, и то у општенародном, стратигеском мерилу? Како се „друштвено биће“ на савременој етапи нашег друштвеног развитака одражава на свести људи? Ова питања су, сматрам, постала у новије доба доста актуелна и заслужују посебну и веома пажљиву анализу. Засада се могу назрети две стране овог јединственог проблема: с једне стране, изгледа да је нужно да се у нашем „друштвеном бићу“ успоставе и ојачају такви „инструменти“ којима ће наше целокупно револуционарно кретање (материјална основа, а нарочито и посебно идејна надградња) бити више прилагођено захтевима одбране (рата), а, с друге стране, биће неизбежно да се и наши захтеви, које постављамо пред субјективни фактор, у извесној мери прилагоде реалном стању у коме се тај фактор налази данас.

Генерал-мајор **ИЛИЈА КОСТИЋ**

ВОЈНО ПРАВОСУЂЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Када данас разматрамо постанак и развој војног правосуђа у току Народноослободилачког рата, онда морамо поћи од основне чињенице да се оно рађало и стварало у ватри Револуције, упоредо са нашом народном влашћу и нашим оружаним снагама, и да се организациски развијало према потребама наше оружане борбе. Због тога је и природно што развој војног правосуђа носи печат развоја наше народне власти и њених оружаних формација, и као такво оно се, по нашем мишљењу, једино може правилно и схватити и историјски приказати његов развој.

Оружани устанак и карактер револуционарног правосуђа 1941 године

Оружани устанак и Револуција 1941 значили су не само рат окупатору и његовим квислинзима, који су Југославију били разбили и раскомадали, већ и средство за рушење постојеће окупаторске власти, његове безбедности и сл. Револуционарни војни комитети, партизански одреди и штабови су од првих дана стварали нову народну власт и формирали нове револуционарне судове у циљу даљег разгарања и помагања борбе и народноослободилачког покрета. У одлукама о формирању војних јединица, народноослободилачких одбора, војних и народних судова — у њиховом раду и заједничким настојањима за јачање НОП-а и његових оружаних снага — рађао се и оформљавао нови правни поредак данашње Југославије. Ту је клица ратних, поратних и данашњих наших социјалистичких прописа и закона. Снага наших прописа и њихова животворност огледа се у томе што су се појављивали као резултат нових победа извојеваних после тешких борби и напора како у току рата, тако и за време наше поратне изградње, и што су одражавали резултате пређеног пута и постављали јасне и одређене задатке за будућност.

Први народни судови формирају се у склопу народних одбора и судска већа делују унутар самог одбора. Судови су изборни, јер су састављени од чланова НОО које је бирао народ; они су зборни — јер суде у већу; делују јавно и непосредно и њихов поступак је усмен. После првог заседања АВНОЈ-а при одборима се формирају посебни судски отсеци којима је руководио један члан одбора и који је био стални судија, а осталу двојицу судија одбор је, за сваки кон-

кретан случај, одређивао из редова одборника. Судови постоје унутар општинских, среских, окружних, обласних, односно покрајинских НОО где су они постојали. После Другог заседања АВНОЈ-а судови се оформљавају у посебне органе — прво у склопу НОО од три стална члана, а затим се одлуком НКОЈ од 5 маја 1944 издвајају из склопа НОО као самостални органи правосуђа. Законом о народним судовима од 3 августа 1945 и уставним начелима израженим у чл. 115—123 Устава ФНРЈ од 31 јануара 1946, разрађени су основни принципи народног судства у мирнодопским условима живота и рада наше нове државе.

Наше војно правосуђе се од децембра 1941, када је изашла Наредба Врховног штаба о формирању војних судова при свим народноослободилачким одредима и бригадама, током рата развијало према потребама наше оружане борбе. Али и пре ове Наредбе и пре формирања народних судова у саставу народноослободилачких одбора били су формирани судови од револуционарних војних комитета, виших и нижих штабова, док су се први зачеци народног судства појавили приликом суђења народа на својим зборовима. У своје раду судови су се руководили циљевима и задацима народноослободилачке борбе. Правни принцип »*Nullum crimen sine lege*«, који претставља гаранцију правне сигурности грађана у организованој држави када је правни систем изграђен и устаљен, неодржив је у револуционарном периоду када се на рушевинама једног старог ненародног друштвеног поретка рађају нови односи и стварају нове норме које се постепено устаљују — да би се коначно у ослобођеној земљи усталиле и озакониле после победе револуције, — као што је то било код нас. Материјално-правне прописе замењивала је јасна и одређена линија Народноослободилачког покрета — борба против окупатора и домаћих издајника за ослобођење земље. Ономе ко са правне тачке гледишта изучава прву годину наше Револуције, и даље, стоје на располагању хиљаде докумената који то потврђују, од којих ћемо навести свега неколико.

Команда партизанског одреда Самарица, прописом од 28 септембра 1941 године, одређује вршење дужности у претстражама... „никоји друг из претстраже не смије то заузимати, а тј. разне предмете у своју својину... Онај који покуша то заузети у своју својину биће кажњен смрћу... Ниједан друг из претстраже не смије на своју руку отићи ван логора свога... исто тако га следеће смрт. За разне ситнице људи се не смију хапсити него им се мора загорозити убудуће да се таквим делима не баве...“ (Зборник V/1, док. бр. 44, стр. 138).

У Наредби бр. 2 Команде 2 батаљона НОП одреда Кордуна и Баније од 4 новембра 1941 године о раду и реду у батаљону каже се: ... „Батаљон је образован у чисто војничком духу и према томе, што се тиче реда, дисциплине, послушности, као и одговорности, постоје исти прописи као у свим савременим војскама. Иако нема још писаних закона и прописа по којима би се кривци узимали на одговорност, то ипак постоји један највиши закон, а то је интерес народно-

ослободилачке борбе. Ко повреди интересе народноослободилачке борбе сносиће најтеже последице...“ Даље се упозорава да се грешке испитују детаљно и извештава батаљон ради изрицања казне. (Зборник V/2, док. 4, стр. 10.)

У Упутству Штаба Приморско-горанског НОП одреда од 5. децембра 1941 године Штабу 1 батаљона, између осталог, стоји: „...сва наређења морају се испуњавати без приговарања и оклијевања, а у противном предузимати све потребне дисциплинске мере, као: повећање дежурства, прековремена стража, а у најгорем случају отказа послушности у акцијама, дезертерства, издаје, самовоље, личних освета, крађе и пљачке — казнити смрћу...“ ... „Бекство из логора, напуштање борбе, пријављивање властима (окупатору — наша примедба) као што се то досада дешавало, сматра се издајом и дезертерством и биће кажњено смрћу“... (Зборник V/2, док. 40, стр. 105).

Штаб Дрварске бригаде у своме наређењу од 17 септембра 1941 наређује Штабу одреда у Прекаји за борбу против шверцера и шпијуна: „На подручју ваших одреда одредити сигурне патроле које ће имати у задатак да хватају све оне људе који се баве шверцом или другим прљавим пословима, хапсити их и одмах спроводити овом Штабу... Нарочиту пажњу посветити шпијунима — италијанским плаћеницима, немилосрдно их прогонити и хапсити. Сви такви елементи биће предани војном народном суду који ће им судити и осудити (их) онако како су то и заслужили“... (Зборник IV/1, док. бр. 160, стр. 351 и 352.)

Правила Главног штаба словеначких партизанских одреда од средине јула 1941 године о устројству, раду и задацима партизанских одреда (Партизански закон... чл. 15 — суд) предвиђају да партизански суд састављају: претседник, четири поротника и партизански тужилац.

„Претседника суда именује командант батаљона од случаја до случаја из редова команданата или политичких комесара. Поротнике бирају партизани дотичне јединице којој припада оптужени. Партизанског тужиоца именује Врховни штаб. Мање дисциплинске прекршаје кажњавају сами команданти. Веће грешке суди партизански суд. У случају издајства и кад се суд не може састати, сме колектив сам под претседништвом политичког комесара изрећи и смртну пресуду“.

Чл. 16 — казне: опомена, укор, извршавање тешких и непријатних послова и стрељање. (Зборник VI/1, док. 3, стр. 31.)

Штаб Посавског НОП одреда издао је октобра 1941 године „Уредбу о казнама у Посавском народноослободилачком партизанском одреду“, која је имала 22 члана и којом се разрађују грешке, одређују казне и надлежност појединих старешина у кажњавању од вода до вођства одреда. Ову Уредбу карактерише прецизност како у погледу одређивања врста кривице и казне, тако и у постављању права кажњавања појединих старешина, обавеза у погледу вођења евиденције казни, као и права помиловања, односно потпуног или делимичног опроштаја казне. Тако, члан 2 Уредбе, у тач. 1—21, пред-

виђа разне врсте кривица које се односе на грешке у међусобном понашању и опхођењу партизана и о односима према народу и народној имовини; затим у односу на дисциплину извршавања наређења старешина, самовољно напуштање јединице, нетачно извештавање старешина „о ма чему било“, ширење страха и панике, намерно или ненамерно издавање партизанских тајни (о јачини јединице, месту њеног боравка, намере покрета), употреба алкохола и пијанство, свако неизвршење примљеног наређења, „разбојништво из користољубља или освете, и силовање женскиња“, „извлачење — напуштање борбе без наређења вође одељења који одговара за извршење задатка“, итд. Уредба предвиђа следеће казне: прва опомена, опомена, последња опомена, укор, строги укор, пребацавање из вода у вод, премештање из чете у чету, премештање из батаљона у батаљон и смртну казну — стрељањем. Уредба, даље, прецизира поступност у изрицању појединих врста казни и разграничава надлежност у кажњавању појединих грешака између вођства вода, чете, батаљона и одреда — што нарочито указује на интенцију да се подигне дисциплина и очува ред по свим питањима из живота јединице и обавеза њених припадника, с једне, и да се очува законитост у доследном извршавању свих постављених задатака и избегне свака самовоља и ненадлежно решавање учињених грешака, с друге стране. У погледу ове Уредбе, важно је истаћи и то да се у прописима чл. 13 и 14 предвиђа да вођство које је изрекло казну може, ако је кажњени битно поправио своје владање у року од 3 месеца од извршења кривице, исту потпуно или делимично поништити. Исто тако се могло поступити и у случају када је кажњени партизан извршио какво херојско дело, без обзира на протек времена од почињене грешке. То све указује како на хуманитарни карактер казне тако и на њен огроман васпитни значај. Колико се водило рачуна о казнама и о њиховом уредном евидентирању види се и по томе што су старешине сваке јединице биле дужне да воде „Књигу кажњених“ и да је обавезно показују приликом обиласка претпостављених, и што су старије команде такође биле обавезне да контролишу рад потчињених у погледу правичности у расправљању грешака и опште политике кажњавања.

Привремена Врховна команда национално-ослободилачке војске за Црну Гору, Боку и Санцак издала је 27 јула 1941 године Наредбу свим командама и месним војним комитетима да се при сваком одреду (месној команди) одмах створи „пријеки народни суд“, који ће изрицати само смртне казне лицима која врше шпијунску службу, користе непријатељу, покушавају да наше трупе демобилишу, дигну оружје против Народноослободилачке војске или за ово агитују, шпекулишу са намирницама. Пријеки судови формирали су се и код герилских одреда на неослобођеној територији (Зборник III/1, док. бр. 5, стр. 21).

Формирање преких народних судова на територији Црне Горе, Боке и Санцака јула 1941 године одговарало је војно-политичкој ситуацији на овим територијама, у којима су против масовног

устанка народа од првог дана са окупатором отворено сарађивали само изразити и већ раније добро познати сепаратистички елементи и експоненти великосрпске хегемонистичке политике бивше Југославије. Отуда је и дат тако оштар критериј за њихово кажњавање — за изрицање само смртне пресуде. Ову Наредбу карактерише и то што је она важила и на неослобођеној територији, на којој је преки народни суд формиран са истим задацима при батаљонским, односно месним герилским командама. Међутим, треба истаћи да је она у појединим местима у току 1941 била круто схваћена у томе ко се све има сматрати шпијуном и сарадником окупатора, шпекулантом и сл., тако да се поједини случајеви нису довољно испитивали, или се није довољно проверавала делатност појединаца, итд., а било је случајева да се у појединим местима није изводило јавно суђење у присуству народа — иако је то било и нужно и корисно — што је у оваквим случајевима умањивало васпитни ефекат изречених казни. Но, ове грешке су почетком 1942 уочене и исправљене.

Организација и развој војног правосуђа у току рата

Као што је већ наведено, наше правосуђе се стварало од првог дана устанка унутар војних јединица и народноослободилачких одбора, још у време када су окупатор и његови сарадници вршили тешке злочине над нашим становништвом, а изнети примери говоре о томе да је оно стварано у складу са задацима оружане борбе и устанка уопште. Без обзира што су се суђења народним непријатељима често морала спроводити у условима ратних операција, брзог преласка територије из руку непријатеља у руке наших јединица, и обратно, она су од првог дана носила карактер оштрине и правичности, те су служила као доказ широким народним масама да ће сваки непријатељ одговарати за своје злочине. Мада у развоју војног правосуђа првих дана код појединих територија и јединица није било једнообразности, ипак је даљи развој устанка захтевао да се од војних судова, који се формирају од случаја до случаја, пређе на једнообразне сталне војне судове. Због тога је Врховни штаб, концем 1941 године и даље, у том погледу давао директиве, писмена упутства и сл. Ево неколико примера за то.

Наредбом Врховног штаба од децембра 1941 године¹⁾ наређено је да се формирају војни судови од три лица при свим народноослободилачким одредима Југославије и пролетерским бригадама који их дотада нису имали. Војни судови су били надлежни да суде како војним тако и цивилним лицима која су окривљена за дела шпијунаже, издаје народне борбе, дезертерство, пљачку и убиство, као и ометање војних јединица у извршењу војних задатака.

Чланом 8 Статута пролетерских НО ударних бригада²⁾ при штабовима бригада формирају се стални војни судови од три лица

¹⁾ *Зборник II*, Билтен ВШ бр. 13/42, стр. 114 и 115.

²⁾ *Зборник II*, Билтен 14-15/42, стр. 135.

— заменика политичког комесара, заменика команданта и једног члана Партије из редова бораца. Ако батаљони делују одвојено и самостално, формирају се привремени војни судови од пет лица.

У тач. 6 Наредбе Врховног штаба о народноослободилачким одборима, од септембра 1942 године,³⁾ регулисано је да: „...гоњење шпијуна, издајца, плаћеника и агената непријатеља, борба против саботера и паникера, припада у првом реду војним властима уз сарадњу НОО. Кривице по овим делима суде војни судови. Обавештајна служба такође спада у надлежност војних судова. НОО воде борбу против крађе, пљачке, разбојништва и нереда. Они решавају све спорове између појединих грађана“.

Као што се из текста види, Наредба разграничава надлежност између народноослободилачких одбора и војних судова. Иако се тешка кривична дела, уперена против Народноослободилачког покрета и његових оружаних снага, као: шпијунажа, издаја, саботажа, паликућство, обавештајна служба, итд., стављају у надлежност војних судова, ипак народноослободилачки одбори имају дужност да их у овоме помажу и са њима сарађују, с тим што је у њихов делокруг рада спадала и борба против криминала: крађе, пљачке, изазивања нереда и разбојништва. Касније, 1943 и 1944 године, када су се народни судови даље развили, још прецизније је одређена стварна надлежност народних и војних судова и проширена надлежност народних судова.

У Објашњењу и упутствима за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима, од септембра 1942 године⁴⁾, прецизирано је ко се сматра народним непријатељем и чија се имовина запленаује у корист народа (активне усташе и њихови помагачи; они који су служили окупатору у ма ком виду — као шпијуни, достављачи, курири, итд.). Нарочито је важно упозорење да се као непријатељи не могу сматрати заведени сељаци и грађани, али „...ако су наоружани, па се војсци не придруже него се одметну и на позив партизанских и добровољачких команди неће да се разоружају но проудже са насиљима, имају се прогласити народним непријатељима, и са њима по ратном закону поступити“.

Наредбом ВШ о образовању позадинских власти, од септембра 1942 године,⁵⁾ установљен је стални војни суд подручја и постављени задаци војним подручјима — старање о реду и поретку на територији подручја, борба против пете колоне, издајства, паникерства, саботаже, против шпијунаже, итд.

Наредбом Врховног штаба од 29 децембра 1942 године⁶⁾ основани су стални војни судови код НО ударних бригада, партизанских одреда и код позадинских војних власти, са задатком: „...стварања једнообразног судовања на читавој ослобођеној територији, као и

³⁾ Др Леон Гершковић, *Документи о развоју народне власти*, Београд, „Просвета“, 1948, стр. 70.

⁴⁾ Др Леон Гершковић, *Документи о развоју народне власти*, стр. 74

⁵⁾ Др Гершковић, исто, стр. 76

⁶⁾ Др Гершковић, исто, стр. 135, Београд, 1948 год.

код покретних јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда...“ Месна надлежност војних судова „простире се на сва злочина дела која изврше борци, војни и политички руководиоци“, затим за сва злочинства која изврше цивилна лица или непријатељ, ако су ова дела извршена на положају или за време борбе припадника дотичне бригаде, итд. Тач. 4 ове Наредбе одређује иследника при свим војним судовима и даје основна начела судског поступка. Судови су имали по три члана, од којих је један увек био борац. Иследник је обавезан да све пријаве хитно испитује и да са једним чланом судског већа доноси одлуку да ли ће се лице ставити у затвор. Тек када се ствар иследи, приступа се суђењу, коме морају бити присутни сви чланови већа. Иследник је референт на суђењу. По тач. 7 Наредбе смртна пресуда се слала вишем војном суду са материјалом и могла се извршити тек по његовој потврди, сем у случају кад је прекинута веза и кад осуђени није припадник НОП-а. Сви судови морали су месечно слати извештај о своме раду Војносудском отсеку Врховног штаба.

Поменута Наредба може се сматрати као основа организације посебног војног судства, тако да она и заслужује посебну пажњу. Наиме, њу карактерише установа сталног војног суда и његов састав, затим установа иследника за испитивање и установљење кривице кроз ислеђење и изношење кривице пред суд од стране иследника као судског референта, у чему већ имамо и зачетак функције тужиоца (који ће се касније и званично увести) и, најзад, у њој се дају конкретнија упутства за рад иследника и војних судова. У погледу састава и рада судског већа карактеристично је да је трећи члан судског већа увек био један борац и да је политички комесар (који је претседавао војном суду народноослободилачких пролетерских и ударних бригада), као носилац линије Партије у читавом животу јединице, био гаранција за правилно спровођење датих директива о томе кога и зашто треба судити. Увођење борца као трећег члана судског већа у нашим ратним условима је било врло значајно, јер се преко њега уносило у рад војних судова схватање борачке масе у односу на поједине негативне поступке борачког и старешинског састава. То је, уствари, била претеча пороте у раду наших војних судова; то је у нашим ратним условима практично значило повезивање и мобилизацију читавог састава и на овом као и на свим другим питањима из свакидашњег живота и задатака наших јединица (конференције борачког и руководећег састава на којима су се третирали поједина питања, вршиле припреме за разне задатке и сл.). И иследнику су дате врло одговорне дужности. „За иследника треба поставити отреситог и одлучног друга, који је ранијом својом борбом или суделовањем у народноослободилачкој борби доказао своју оданост према данашњој борби те пружа гаранцију да ће ову одговорну дужност савесно испуњавати“ (Тач. 4 Наредбе). Објективност у раду и установљење материјалне истине у односу на кривицу лица које се окривљује били су основни задаци и иследника и војних судова. У тач. 4 поменуте Наредбе каже се следеће: „Треба пазити на

то да се грађани не хапсе на основу непотврђених података, али се могу по потреби привести ради саслушања. У случају да иследник реши да осумњичени има бити затворен, он ће се трудити да што пре прикупи све потребне податке како би случај у што краћем року био зрео за доношење пресуде“. Из овога се види тежња да се грађани поштеде хапшења услед несигурних података, као и одговорност оних који врше таква хапшења.

Рад војног суда, поред осталог, карактерише и његова пуна самосталност у пресуђењу конкретних случајева на основу датог материјала и слободне и равноправне одлуке сваког појединог члана суда. У тач. 6 Наредбе, између осталог, наводи се следеће:

„Након што је расправа завршена, чланови суда одлучују о томе да ли је ствар зрела за пресуду или не. Ако мисле да је ствар дозрела, изрећи ће пресуду, у противном случају одредиће потребне допуне и одређиваће поново суђење... Сви чланови суда имају једнако право гласа. У случају да им се мишљења не подударају, важи оно што закључи већина, но онај члан суда који је остао у мањини мора обавезно своје образложено одвојено мишљење доставити вишем војном суду“. Значи, Наредба третира и питање поступка и истиче принцип усмености, непосредности и јавности.

Нарочито је значајна установа Вишег војног суда и Војносудског отсека при Врховном штабу, и то како због одобрења смртне пресуде припадника Народноослободилачке војске од стране вишег суда, тако и због слава Војносудског отсеку месечних извештаја о раду и свим прекинутим истрагама. У свим овим прописима снажно је дошла до изражаја не само борба за законитост рада војних судова по сваком конкретном случају, него и то да се смртне казне изричу само тамо где су, с обзиром на тежину поступака појединаца, заиста нужне и оправдане. За рад војних судова у овом периоду важно је истаћи и доношење „Фочанских прописа“, које је Врховни штаб донео у Фочи 1942 године („Задачи и устројство Народноослободилачких одбора“ и „Упутства за рад Народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима“)⁷, јер су се војни судови у проглашењу народног непријатеља, као и конфискацији имовине, користили наведеним „Фочанским прописима“, пошто у овом периоду није било материјално-правних прописа о кривичним делима.

Даља два значајна документа за развој нашег војног судства су „Уредба о судовима части за официре НОВ и ПОЈ“, од маја 1943,⁸) која је укинута маја 1944, и „Уредба о војним судовима“, од маја 1944 године.⁹)

Судови части за официре формиран су код свих штабова бригада, дивизија и корпуса, као првостепени, и при Врховном штабу, као другостепени, јер су све првостепене пресуде ишле на оснажење. Дужност је судова части била: „Да бдију над понашањем, угледом,

⁷) Др. Леон Гершковић, *Историја народне власти — предавања и материјали*, стр. 117—118, „Народна књига“, Београд, 1954 г.

⁸) *Зборник II*, Билтен ВШ бр. 28/43, стр. 273

⁹) Брошура (Уредба није штампана у зборницима)

држањем и поступцима свих официра у свим приликама, оцењујући да ли је то све у складу са чашћу официра и циљевима народноослободилачке борбе“. Судска већа од пет чланова изрицала су следеће казне: уклањање са положаја, лишење чина и смртну казну. На тај начин, официри су били изузети испод суђења постојећих војних судова.

Уредбом о војним судовима од маја 1944 године укидају се војни судови части, затим војни судови команди подручја, бригаде и одреда, а установљавају се: војни судови корпуса, војни судови корпусне војне области и Виши војни суд код Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Надлежност Вишег суда била је суђење по важнијим делима ратних злочинаца и кривичним делима виших официра и генерала Народноослободилачке војске (по одлуци ВШ може судити и за свако дело за које су надлежни војни суд корпуса и корпусне војне области). Виши војни суд могао је да има више већа, која су могла бити стална (на пример, код главних штабова или штаба кога корпуса) или за поједини случај. Већа је постављао Врховни штаб на предлог претседника суда који је био уједно и шеф Војносудског отсека Врховног штаба.

Војни суд корпуса сачињавала су судска већа, од којих се једно формира код штаба корпуса, а по једно код сваке дивизије, а могла су се формирати и код појединих бригада које су вршиле неки самостални задатак.

Војни суд корпусне војне области по потреби је могао образovati своје веће и при појединим командама дивизије. Претседник војног суда корпуса, који је уједно био и претседник војног суда корпусне војне области, старао се о једнообразности судовања. У послу га је замењивао потпретседник. Претседника и потпретседника војног суда корпуса постављао је Врховни штаб на предлог Главног штаба, а остале чланове војних судова и њихове заменике штаб корпуса. Главни штаб је имао свој војно-судски одсек. Уредба предвиђа при судским већима секретара — по могућности стручњака.

По чл. 12 Уредбе, војни судови су били надлежни да суде за ратне злочине, дела народних непријатеља, кривична дела војних лица и ратних заробљеника, док се у чл. 13—15 дају детаљнија објашњења за наведене деликте. Чл. 16 Уредбе предвиђа судске казне и заштитне мере, и то: „а) строги укор; б) имовинску казну (новчана, у нарави, и делу); в) изгон из пребивалишта; г) лишење чина, односно звања; д) уклањање с положаја; њ) присилан рад у трајању од месеца дана до две године; е) тешки присилни рад у трајању од месец дана до две године, па и више, и ж) смртну казну. Уз ове казне може суд изрећи и губитак војничке части, губитак грађанске части за одређено време или за увек, те конфискацију имовине“. Казне присилног рада и изгон из пребивалишта, тешког присилног рада и имовинска казна, могле су се изрећи условно за време од 6 месеци до две године.

Уредба је предвиђала да се при сваком судском већу војног суда постави војни истражитељ који је водио истраге, а по потреби

су се код појединих бригада, односно команди места могли постављати иследници који су водили извиђаје.

Иследник је дефакто добио и дужност војног тужиоца (и ту га први пут имамо у прописима ВШ), јер је после завршене истраге подизао писмену оптужницу и заступао је на судској расправи. Значај ове Уредбе је и у томе што је донела значајне кривично-процесне одредбе (забрана притварања лица без проверених података, оптужност поступка пред судом, спровођење начела усмености, непосредности, материјалне истине и слободне оцене судских доказа при доношењу судске одлуке, затим узимање отежавајућих и олакшавајућих околности, право оптуженог на одбрану, итд.).

Уредба о војним судовима од маја 1944 године дефинитивно оформљава наше војно правосуђе како у његовом организационом погледу, тако и у разради материјално-правних и формално-правних прописа по којима судови раде. Члан 13 Уредбе даје дефиницију ко се има сматрати ратним злочинцем, чл. 14 — ко се има сматрати народним непријатељем, док чл. 15 даје опис кривичних дела војних лица и набраја их (на пример: невршење или немарно вршење војне службе из кога извире већа штета за целину; неиспуњење наређења; пасивни отпор који иде на слабљење војне силе; напуштање стражарске дужности; дезертерство из народне војске; намерно уништење борбене способности своје или другог; кварење и отуђивање војне спреме и оружја; злоупотреба у дужности; подношење лажних извештаја; повреда чувања важне војничке тајне; ширење лажне непријатељске пропаганде; сурово поступање с народом; затим, силовање, пљачка, крађа, превара, палеж, итд., итд.).

Важно је истаћи да је војни суд, по чл. 17 Уредбе, могао изрицати условне осуде, тј. за време од 6 месеци до две године одлагати извршење изречене казне присилног рада, тешког присилног рада, изгона из пребивалишта и имовинске казне, и да је — ако осуђеник током времена на које му је казна условљена не би био кажњен за ново кривично дело, сматрано да казна није ни изречена. Суд је, по члану 29 Уредбе, такође био обавезан да одмах по изрицању смртне казне достави пресуду са свим списима и кратким рефератом на одобрење Вишем војном суду, односно његовом надлежном већу, који је пресуду нижег суда могао одобрити, преиначити или укинути. Међутим, смртна казна се могла извршити тек по одобрењу Вишег војног суда, изузев ако нема везе и вероватности да ће се она скоро успоставити. У таквом случају могло је веће војног суда при корпусу, односно корпусној војној области, наредити извршење смртне казне, с тим што је било обавезно да накнадно шаље цео материјал на увид Вишем војном суду са образложењем зашто се тако поступило. Казна лишења чина, односно звања официра, такође се није могла извршити пре него што је одобри Виши војни суд.

По чл. 31 Уредбе, Врховни командант НОВ и ПОЈ могао је својом наредбом, а на предлог Вишег војног суда, амнестирати лица која су осудили војни судови, ако то заслужују, помиловати опраштањем казне у целости или њеним снижењем, обуставити покре-

нути поступак, а ако поступак није покренут наредити да се и не покреће.

Уредба о војним судовима од маја 1944 године укинута је „Законом о уређењу и надлежности војних судова“ који је 24 августа 1945 донела Привремена народна скупштина ДФЈ. Тада су по јединицама постављени првостепени и другостепени војни судови (по командама одређеног ранга), а у Врховном суду ДФЈ — Војно веће. Касније, Законом од 17 јула 1946 године,¹⁰⁾ установљен је Врховни војни суд, док су, коначно, по „Закону о војним судовима“ од децембра 1947 године,¹¹⁾ формиран првостепени војни судови са територијалном надлежношћу.

Одлуком Претседништва АВНОЈ-а бр. 133 од 3 фебруара 1945 године установљено је Јавно тужиштво ДФЈ. У склопу Јавног тужиштва установљено је Одељење Јавног тужиштва за ЈА — на челу са помоћником јавног тужиоца који је био војно лице. Ово Одељење је непосредно руководило тужиштвима јединица која су формирана по дивизијама и вишим командама. Војна тужиштва су подизала и заступала оптужнице код војних судова, улагала правне лекове и имала иследну службу непосредно преко својих или других иследника. „Закonom о војном тужиштву“, од децембра 1946 године, поред наведених задатака, војно тужиштво је, по чл. 1 „Закона“, „орган за вршење надзора над правилним извршавањем закона од стране свих органа Југословенске армије“. Овим „Закonom“ војно тужиштво је издвојено из састава Јавног тужиштва, а формирано је Војно тужиштво ЈА, као самосталан орган које руководи подређеним војним тужиштвима.

На основу анализе наведених прописа, који се односе на развој и задатке органа војног правосуђа у Народноослободилачком рату и на њихову примену, посматрану кроз решавање конкретних случајева, као и многих других драгоцених података, може се дати објективна оцена законитости у њиховом раду и кроз тај рад сагледати сва ширина политичке платформе Народноослободилачког покрета, сва хуманост и борба за сваког грађанина који је био заведен од стране окупатора и домаћих квислинга, затим свестрана брига за сваког припадника НОП-а који погрешно (јер су таквима изрицане само васпитне казне, сем за најтеже деликте). Ту се, међутим, може уочити и сва оштрина и немилосрдно обрачунавање са свим непријатељима наше борбе за национално ослобођење (којима су, с обзиром на интересе нације у непоштедној борби на живот и смрт против окупатора и свих његових свесних помагача, изрицане сурове казне). Војни судови су тај тежак и частан задатак доследно извршили. Њихове пресуде су баш због тога и таквог спровођења линије Партије у борби против непријатеља на терену и разних грешака појединих припадника наших јединица јачале и снажиле Народноослободилачки покрет, односно њихове оружане снаге. То је, по нашем схватању,

¹⁰⁾ Службени лист ФНРЈ бр. 58 од 19.VII.1946

¹¹⁾ Службени лист ФНРЈ бр. 105 од 10.XII.1947

прва и основна карактеристика нашег војног судства као борбеног правосудног органа наше Револуције. Но, без обзира на то што је наша Револуција спровођена у врло тешким условима окупације земље и њене распарчаности од стране окупатора и квислиншких елемената, и што су се окупатор и домаћи издајници служили најокрутнијим мерама и терором против свега што је било честито и није хтело продати туђину своју националну част и понос, наши војни судови су у суђењу онима који су терећени као непријатељи народа ипак били дубоко објективни и строго су водили рачуна о томе да се испитивањем сваког конкретног случаја дође до материјалне истине, да се објективно установи тежина кривице, односно одговорност за учињене преступе и да се на основу свега тога изрекну одговарајуће и праведне казне. Ево шта се у том погледу каже у тач. 9 „Упутства о пословању војних судова“ (Пословнику), издатом од стране Војносудског одељења Врховног штаба 8 септембра 1944 године: „Војно судовање искључује сваку самовољу и незаконоће. Народ и војска имају поверење у војне судове и то поверење треба стално гајити. У ту сврху ће војни судови, где год је то могуће, одржавати јавна суђења у присутности народа и војске, те писмено или на зборовима саопштавати своје пресуде с образложењем. То нарочито важи када се суди народу добро познатим ратним злочинцима и народним непријатељима“. Према томе, законитост је, по нашој оцени, била друга карактеристика рада наших војних судова током Народноослободилачког рата.

Када се говори о раду наших војних судова у току рата — важно је истаћи и *начело јавности* — које је било једно од основних одлика у раду судова. Ту је, иако у ратним условима, вршена јавна контрола рада војних судова, који су — као и народни судови — имали огроман политичко-васпитни утицај у народу у погледу развијања будности, разгарања патриотизма, раскринкавања непријатељских и петоколонашких елемената, итд. А то значи да је *јавност* трећа основна карактеристика рада наших војних судова у рату.

Казне које су изрицали војни судови, сем окорелим народним непријатељима и истакнутим сарадницима окупатора, биле су поправне — васпитне. Поправне казне су изрицане и припадницима партизанских јединица, уколико се није радило о тежим злочинима издаје, дезертерства непријатељу, разбојништву (за које су изрицане и смртне казне, и сл.). Казна је индивидуализирана, а у одређеним случајевима — иако у ратним условима — условљавана. Било је и таквих случајева да се појединим припадницима НОП-а условљавала и смртна казна. То је све чинило да су казне имале значајну политичко-васпитну улогу и да је углед војних, као и народних, судова био огроман. У извештају Главног штаба НОВ и ПОХ — Војносудско одељење бр. СА 65/44 — наводи се следеће: „15 августа ове године (1944) једна четничка група напала је кажњенички логор у шуми Пролог и растерала га. Од свих кажњеника које су четници позвали да иду са њима само су две девојке пристале на позив, док су остали кажњеници одбили да иду с четницима и пријавили се

команди подручја да издржавају даље своју казну. Чак се вратила и Ката Косијер из Утолице која је због сарадње са четницима била осуђена на 3 године присилног рада¹²⁾ А таквих и сличних примера је било више током рата. *Хуманост и поступност у изрицању казни*, а кроз то њихово снажно васпитно-политичко дејство у народу и јединицама је *четврта битна карактеристика нашег војног судства* у рату.

Сумирајући све што је напред речено можемо закључити да су револуционарност, објективно утврђивање материјалне истине и правичност судских казни и њихова пуна сврсисходност биле основне смернице у раду органа војног правосуђа у борби против непријатеља НОП-а и криминала уопште. Значи, непоштедна борба против непријатељских елемената и разних штеточина, с једне, и борба за преваспитавање грађана, поштовање и обезбеђење њихових права, с друге стране. А то је управо оно на чијим драгоценим искуствима — повезано са нашом поратном праксом — морамо стално васпитавати наше кадрове у погледу задатака из сектора војног правосуђа. Наиме, основно је да се судске и остале казнене мере употребљавају само онда када је то заиста нужно, оправдано и целисходно. То све, даље, показује да је тежиште бриге за људе васпитни рад — да људи не греше или што мање греше и да им се у овом погледу благовремено и конкретно помаже. Тако је рађено у Народноослободилачком рату, тако и данас ради и ово правилно схвата огромна већина старешинског и осталог састава наше Армије.

¹²⁾ Др Лиградић и др М. Бесаровић, *Народни судови и јавно тужништво у новој Југославији*, стр. 36—37

SAD

PREGRUPISAVANJE AMERIČKOG STRATEGISKOG VAZDUHOPLOVSTVA

Planom za pregrupisavanje američkih bombarderskih baza predviđa se da se jedinice *Komande strategiskog vazduhoplovstva* od po 1.500—2.000 vojnika i oficira, u toku sledeće dve i po godine razmeste na sledećih 11 baza: Dau (Mejn); Bil end Meder (Kalifornija); Klinton Šerman (Oklahoma); Grifis (Njujork); Majnot end Grend Forks (Sev. Dakota); Kolumbus (Misipiji); Bergstrom (Šepard) i Amarilo (Teksas).

(*Military Review*, novembar 1956)

PROBLEMI EVAKUACIJE U SAD

U dosadašnjim ratovima radilo se o više ili manje ograničenim zonama razaranja, dok se u eventualnom budućem ratu mora računati sa potpunim uništenjem čitavih predela. U najvećoj opasnosti nalaze se gusto naseljeni industrijski centri. Iako će *civilna odbrana* u izvesnim slučajevima moći da raspolaže skloništima sigurnim od direktnog dejstva atomske bombe, to ni u kom slučaju nije dovoljno zato što će takvih skloništa biti relativno malo i što će pod dejstvom nuklearnih eksplozija pojedini predeli biti duže vreme kontaminirani. Jedino efikasno rešenje predstavlja evakuacija.

U slučaju evakuacije mora se strogo voditi računa o potrebi da celokupna administracija i dalje funkcionise nesmetano. Veze između vojnih i civilnih faktora ne smeju biti prekinute. Posebnu pažnju treba posvetiti održavanju svih sanitetskih instalacija, kao i obezbeđenju snabdevanja evakuisanog stanovništva.

U SAD, u kojima su već pripremljeni planovi za evakuaciju najugroženijih gradova i industrijskih centara, situacija je povoljnija nego u Evropi zato što je tamo, blagodareći velikoj udaljenosti i efikasnoj radarskoj mreži moguće pravovremeno obaveštavanje stanovništva. U SAD su predviđena 3 stupnja evakuacije: strategiska, taktička i »naknadna«. Strategiska evakuacija, koja obuhvata evakuaciju neproaktivnog stanovništva: dece, staraca i bolesnika, vrši se pre izbijanja neprijateljstva, tj. u slučaju akutne opasnosti od izbijanja sukoba. Taktička evakuacija predstavlja srž novog američkog plana evakuacije. Posle prethodnog alarma (oko 6 č pre napada) masa stanovništva iz okoline jednog cilja koji se smatra pogodnom metom napada nuklearnim oružjima treba da se evakuise. Smatra se da se u tom periodu mogu evakuisati veliki gradovi i industrijski centri. Pretpostavlja se perfektno funkcionisanje radarske mreže koja se proteže duž Atlantskog i Tihog Okeana sve do Kanade. Naknadna evakuacija obuhvata evakuaciju preživelih od nuklearnog napada i onih koji nemaju neke naročite zadatke u okviru civilne odbrane.

U SAD su potpuno svesni činjenice da takav široki plan evakuacije sadrži i mnoge teškoće. Prvu predstavlja smeštaj ogromnog broja ljudi po predviđenim predelima, jer se nikada ne može unapred znati koji će krajevi biti kontaminirani. Ipak to predstavlja manji rizik nego ostavljanje stanovništva u gradovima i industrijskim centrima. U 92 predela, koji su označeni kao *kritični*, tj. kao mogući ciljevi napada nuklearnim oružjima, živi oko 70 miliona ljudi. Tome treba dodati i 40 miliona ljudi koji žive u velikim gradovima. Pošto sadašnja putna mreža ne

dozvoljava uklanjanje ovako velikog broja ljudi iz ugroženih predela u određenom vremenskom periodu, rukovodeći organi civilne odbrane zalažu se za veliko povećanje putne mreže, jer se računa da će se evakuacija većim delom vršiti motornim vozilima.

U svim federalnim državama izrađeni su planovi za evakuaciju, a u civilnoj odbrani formirana su posebna odeljenja. U regionalnim okvirima predviđeni su i predeli za prihvatanje evakuisanih, kao i organizacija pomoćnih službi (npr. sanitetske) duž puteva evakuacije. Predviđa se da pojedine države izdaju odgovarajuće zakonske propise za nesmetano sprovođenje evakuacije.

Pošto problem evakuacije ima prioritet nad svim drugim problemima civilne odbrane, u tom smislu je razrađen niz zadataka — sve do najmanjih pojedinosti. Dati su tačni zadaci za raspodelu i transportovanje evakuisanog stanovništva, za kapacitet putne mreže, za eventualna skloništa duž puteva evakuacije, itd. Predviđa se i štab koji treba da rukovodi evakuacijom, a koji se sastoji od najviših upravnih rukovodilaca ugroženog područja.

(Ziviler Luftschutz br. 10, 1956)

Mr. ph. Z. B.

HELIKOPTER KOJIM SE UPRAVLJA SA DALJINE

Američke komande RM i KoV objavile su krajem juna 1956 da su, u saradnji sa američkim preduzećem *Kaman Aircraft Corporation* iz Blumfilda, država Konektikat, konstruisale jedan helikopter čijim se letom može automatski upravljati sa velike udaljenosti i koji je u stanju da izvršava veliki broj raznih vojnih zadataka.

Upotreba ove vrste helikoptera na bojištu, kao sredstva za izviđanje u toku samih borbi, mogla bi da bude od vrlo velike koristi, jer bi pomoću televizijskih kamera i radio otpremnika, montiranih na njima, a upravljanim sa jednog mesta daleko iza prvih borbenih linija, komandanti mogli stalno imati pred očima pregled mnogih akcija i pokreta, kako na bojištu tako i u neprijateljskoj pozadini. Oni bi se mogli upotrebiti za brzo postavljanje linija preko najtežih terena; za prenos tereta i snabdevanje sopstvenih delova preko nepristupačnih predela; za bacanje dimnih bombi radi obeležavanja meta za artiljerisko gađanje; za postavljanje dimnih zastora radi prikrivanja pokreta trupa; za prenos fotografskih i filmskih fotokamera, radi dobijanja neprekidnog pregleda razvoja borbi; ili kao leteća vozila kojima se može lako upravljati i manevrisati u borbi protiv neprijateljskih kopnenih vozila kao što su, recimo, tenkovi. Pomoću njih bi se mogle prilično lako opaljivati i čitave mreže neprijateljskih mina.

Prvi ovakvi letovi, automatski kontrolisani sa daljine, izvršeni su maja 1953, a prve demonstracije ovakvih vozila izvedene su pred ljudstvom američke ratne mornarice septembra iste godine. Aparatom je upravljao jedan pilot (helikopterski) sa jedne stanice na zemlji. Kasnije se težilo da se ovaj sistem toliko usavrši da letom helikoptera može rukovati (sa stanice na zemlji) i lice bez ikakve prethodne obuke i iskustva u letenju helikopterom, a u tome se i uspelo aprila 1956.

Ovakav helikopter može da uzleti ne samo sa jedne stanice, odnosno aerodroma na zemlji, već i sa drugog helikoptera. A kontrola, odnosno upravljanje njegovim letom, može se prebacivati čas na kontrolnu stanicu na zemlji, čas na aparat u vazduhu sa koga je uzleteo ili na kome se nalazi ovakav kontrolni sistem. Može se udesiti i da helikopter izvrši čitav let »na osnovu pamćenja«, prema unapred spremljenoj maršruti, ubačenog u sistem kontrolne stanice na zemlji. Na ovaj način sada je omogućeno da jedna kontrolna stanica na zemlji može jednovremeno upravljati letovima više ovakvih helikoptera.

Pored toga što se ljudstvo ove vrste helikoptera prilikom upotrebe ne izlaže nikakvoj opasnosti, njihova prednost se sastoji i u jednostavnosti i neznatnoj težini, jer se kod njih mogu izostaviti sve naprave i uređaji namenjeni sigurnosti i bezbednosti posade, a iz istih razloga nema više ni potrebe za što solidnijom konstrukcijom,

što inače povećava i težinu samog helikoptera. Najzad, i ove vrste helikoptera mogu se daleko lakše proizvoditi nego helikopteri namenjeni letovima sa ljudskom posadom.

(United States Information Service, 24 avgust 1956)

KRATKE VESTI IZ SAD

Razvoj sve većih i moćnijih transportnih aviona zabeležio je novo dostignuće sa američkim turbo-klipnim avionom C 133 A kojim se može transportovati 200 ljudi. Avion ima 4 člana posade.

*

Pod nazivom *Grasshopper* usavršena je jedna meteorološka stanica — robot koja se spušta pomoću padobrana, sama se stavlja u dejstvo i automatski daje periodične meteorološke izveštaje. Oni obuhvataju podatke o brzini i pravcu vetra, temperaturi, vazдушnom pritisku i vlazi. Izveštaji se daju na bazi međunarodnog morzeovog koda, brzinom od 17 reči u minutu.

*

Za ratnu mornaricu izgrađena je jedna mala podmornica X-I, sa posadom od 4 čoveka. Podmornica je tako malena da se može prenositi železnicom ili kamionom. Kad je rastavljena na pojedine sastavne delove, može se transportovati i vazдушnim putem. Podmornica će naći svoju glavnu primenu u izviđanju protivničkih lučkih uređaja.

*

Ratna mornarica se zalaže svim silama za prebacivanje svojih brodova sa pogona na naftu na atomski pogon. Za 1957 godinu predviđa se izgradnja krstarice *Salu*; brod treba da bude istovremeno sposoban za dejstvo protiv pomorskih, kopnenih i podvodnih ciljeva. Za istu godinu predviđa se i izgradnja jednog nosača aviona i helikoptera koji će operisati sa amfibijskim borbenim grupama i omogućiti njihovo iskrcavanje pomoću helikoptera.

(Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift, jun 1956)

SSSR

AVION BEZ PILOTA — FOTOIZVIĐAČ

Poznato je da mogućnosti aerofotoizviđanja u mnogim slučajevima ograničavaju složeni meteorološki uslovi, jaka protivavionska vatra i odsustvo poletno-sletnih staza u blizini komandnih mesta (za brzo korišćenje aerofotosnimaka). U cilju otklanjanja nedostataka aerofotosnimanja običnim avionom, ulažu se naponi za izradu aviona — fotoizviđača, bez pilota. Posle više pokušaja, konstruisan je dirigovani avion — fotoizviđač, kojim se upravlja sa sopstvene teritorije i vrši fotoizviđanje po svakom vremenu, sa malih visina, kao i pri jakoj zaprečnoj PAO. Pošto je malih dimenzija moguće ga je lako prebacivati u prednje linije borbenog poretka. Zasada avion bez pilota — fotoizviđač ima klipni motor i kinokameru koja vrši snimanja sa nekoliko stotina metara visine, na udaljenosti od 6 km od tačke upravljanja (komandnog mesta). To je monoplan sa rasponom krila oko 4 m i isto tolikom dužinom trupa, brzinom leta 300 km/čas i brzinom penjanja 1000 m/min. Izbacivanje aviona u vazduh, pomoću reaktivnog katapultu, može se praktično vršiti sa skoro svake male površine.

Priprema aviona-fotoizviđača za izbacivanje traje svega nekoliko minuta. Posle izbacivanja operator sa zemlje putem radija upravlja letom aviona i uključuje kameru za snimanje. Po završenom snimanju, na komandu sa zemlje, avion se vraća ka mestu poletanja. Kada se avion približi mestu sletanja, putem radija se gasi motor i otvara padobran pomoću kog se ovaj vazduhoplov spušta na zemlju.

(Красная звезда, 18 oktobar 1956)

J. A.

MINIJATURNE RADIOSTANICE

U sadašnje vreme poklanja se velika pažnja smanjenju razmera i težine vojnih radiostanica. Tako je došlo i do konstruisanja minijaturne radiostanice koja se može smestiti u ratni šlem, u cilju održavanja dvostrane radiotelefonske veze u borbenim uslovima. Ona je teška svega oko 400 gr, a manja je od kutije za cigarete, blagodareći zameni elektronskih cevi — *tranzistorima*. Da bi se izbeglo prisluškivanje neprijatelja na frontu, radiostanica se uključuje na minimalni domet neophodan za razgovor boraca u odeljenju. Međutim, postoji mogućnost povećanja dometa ako se na vrh šlema uključi pomoćna antena. Pri uključivanju na maksimalnu snagu postiže se dvostrana radioveza na rastojanju od 1,6 km, a prijem moćnijih radiostanica i sa većih udaljenosti.

Minijaturni radioprijemnik izrađuje se i za vojno vazduhoplovstvo. Tako SAD proizvode radioprijemnike za pilote koji se pričvršćuju za ruku kao ručni sat. Ovakav prijemnik sposoban je za prijem sa udaljenosti od oko 70 km. Snabdevanje električnom energijom obezbeđeno je baterijom razmera 13 × 16 mm. U njevoj konstrukciji primenjena su tri tranzistora, a izvod je spojen za haubu (šemofon).

Takođe su izgrađeni i minijaturni prijemni radiolokatori, montirani na šlem vojnika koji služe u mesnoj PAO i službe za otkrivanje aviona u vazduhu.

(Красная звезда, 18 oktobar 1956)

J. A.

ZEMLJE BRITANSKE ZAJEDNICE NARODA

BRITANSKE VODEĆE RAKETE

V. Britanija je dosada učinila veliki napor u pogledu izrade i daljeg ispitivanja vodećih raketa. Ona proučava uvođenje sistema automatske odbrane «pritisikom na dugme» i izradu jedne međukontinentalne rakete sa termonuklearnim vrhom. U međuvremenu se ubrzano nastavilo i ispitivanje raketa *vazduh-vazduh*, koje su namenjene naoružanju budućih lovaca.

Sistem odbrane «pritisikom na dugme» izgleda još nije postao aktuelan, jer je komanda Britanskog vazduhoplovstva nastavila sa regrutovanjem velikog broja pilota sa visokim prinadležnostima i veoma povoljnim uslovima prilikom penzionisanja. A kad bi neposredno pretstojala pojava usavršene rakete *zemlja-vazduh* malo je verovatno da bi jedna vlada, koja dobro poznaje svoje budžetske teškoće, prihvatila takav finansiski teret.

Tokom poslednje dve godine britanske koncepcije o vodenim raketama prilično su revidirane. Izvesna oružja su odbačena ili zato što ih budući nadzvučni avioni ne bi mogli poneti ili zato što su ispitivanja pokazala da bi se njihov sistem vođenja mogao suviše lako zamrsiti. Manji broj ovih oruđa zadržan je radi daljeg usavršavanja — prepravke.

Što se tiče odbrane, raketa *vazduh-vazduh* imaće prevagu još za dugo godina. Ukoliko rakete *zemlja-vazduh* budu usavršene, njima bi se naoružale bate-

rije raspoređene duž obala Britanskih Ostrva, u vezi sa mrežom radara za alarmiranje koja već postoji na priličnom udaljenju od njih. Raketa *zemlja-vazduh* će se, prema mišljenju zapadnih stručnjaka, moći dugo koristiti zajedno sa grupama lovaca, s tim što će se i jedni i drugi oslanjati na istu radarsku mrežu. Ubuduće će radar velikog dometa davati podatke taktičkim radarima, koji će određivati važnost i pravac neprijatelja, pošto će ih kontrolisati računari pridati amplasmanima vodećih raketa. Za to će biti potrebno ne samo da britanska preduzeća za izradu tih raketa ulažu ogroman napor, već i to da se utvrdi tačan raspored postavljanja baterijskih amplasmana sa veoma složenim uređajima koji moraju danonoćno da funkcionišu i da se stalno održavaju.

Prema programu proizvodnje vodećih raketa, britanska Vlada ima u vidu ne samo potrebe vazduhoplovne industrije nego i izvoz tog materijala u inostranstvo. Geografski položaj V. Britanije, s obzirom na njeno malo prostranstvo (na ostrvima), veoma gust raspored naseljenih mesta i jako složen sistem saobraćajnih veza, više se bliži evropskim uslovima nego onim u SAD. Otuda proizilazi da bi se i vodeće rakete namenjene njenoj odbrani bolje mogle prilagoditi potrebama NATO-a nego one koji su namenjene isključivo kontinentalnoj odbrani.

Sada V. Britanija teži da izgradi:

- međukontinentalnu raketu, opremljenu termonuklearnim vrhom, sa eventualno atomskim pogonom;
- jedan ili dva tipa raketa *zemlja-vazduh* koje bi bile usavršene za obaranje nadzvučnih aviona;
- raketu za bombardovanje srednjeg dometa (*more-more* ili *more-obala*), snabdevanu eventualno atomskim vrhom;
- dva tipa raketa *vazduh-vazduh* (od kojih bi jedna služila samo za prenošenje, a druga namenjena lovcima tipa *English Electric Pl. Gloster Javelin — Olympus* i *Saunders Roe SR.53*;
- raketu (koja bi se lansirala sa aviona) za borbu protiv podmornica, koja bi služila kao glavno oružje eskadrila Obalske komande i Komande mornaričke avijacije za protivpodmorničku borbu.

Britanska međukontinentalna raketa, koja je još u početnom stadijumu izgradnje, predstavlja tako obiman projekt da će u njenoj izgradnji morati da učestvuju više preduzeća.

Izrada rakete *zemlja-vazduh*, koja predstavlja dosada najvažnije otkriće, poverena je britanskom društvu *English Electric*, dok je sistem vođenja dat preduzeću *Marconi*. Platforma za lansiranje raketa, čija brzina treba da pređe 3.200 km/čas, imaće više pomoćnih spratova. Pretpostavlja se da će proizvodnja raketa *zemlja-vazduh* otpočeti uskoro i da će biti predate britanskom vazduhoplovstvu radi probe.

Realizacija raketa *more-more* ili *more-obala*, koja je namenjena mornarici, prepuštena je društvu *Armstrong-Whitworth*, a sistem vođenja preduzeću *General Electric Co Ltd*. Opiti sa ovom raketom su već poodmakli i proizvodnja treba da otpočne još u toku 1956 godine. Prilikom probi, a radi uslova što približnijim onima na brodu, odnosno moru, u Aberportu je izrađena t.z.v. »pokretna« platforma.

Raketa *vazduh-vazduh* (*Fairey Fireflash*), čije je postojanje već objavljeno, izrađuje se seriski za britansko vazduhoplovstvo, koje je koristi za upoznavanje i obuku ljudstva. Ona će biti najpre upotrebljena na specijalnom tipu aviona *Swift*, a docnije i na *Hawker Hunter*-u i drugim britanskim avionima. Raketa *Fireflash* dugačka je 3 m, a kombinovana je sa pomoćnim raketama. Kroz izvesno vreme britansko vazduhoplovstvo treba da usvoji novu raketu *vazduh-vazduh* društva *Hawilland Propeller Company*. Ova raketa, čije će mogućnosti i domet biti znatno veći, biće snabdevena jednom jako osetljivom spravom na toplotne infracrvene zrake.

BRITANSKI KAMION — DIZALICA

Britanci su izgradili specijalni kamion za utovar i istovar tereta koji se prenosi vazдушnim putem. Platforma kamiona se može podići do nivoa avionskog otvora za utovar — istovar, posredstvom »makaza« koje se pokreću hidrauličnim putem. Čelo ograde kamionske platforme spušta se i služi kao rampa koja može podneti teret veći od jedne tone. Platforma sa teretom od 3,5 tone se može podići najviše do visine od oko 3 m.

(Military Review, novembar 1956)

ZAJEDNIČKA NASTAVA ZA OFICIRE SVA TRI VIDA ORUŽANIH SNAGA U VOJNIM AKADEMIJAMA KANADE¹⁾

Jedan od najvažnijih zaključaka koji nameću iskustva iz operacija u Drugom svetskom ratu je potreba za sadejstvom između tri vida oružanih snaga, počev od uskih taktičkih akcija, pa do najširih strategijskih poduhvata. U ovom ratu bilo je više ustanova za koordinaciju dejstava tri vida na najvišem nivou: Štab združenih operacija (prvi međusaveznički združeni štab), Vrhovni štab savezničkih ekspedicionih snaga i dr. Međutim, koordinacija dejstava u ovako visokim organima komandovanja ne može sama da obezbedi onu harmoniju akcije koja je neophodna u savremenom ratu. Samo dobrim poznavanjem uloge, tradicija i problema svakog pojedinog vida, stvaranjem razumevanja i »prijateljstva« između vidova, može se odstraniti neshvatanje i uskogrudost i na taj način obezbediti toliko nužna skladnost dejstva u budućem ratu.

Polazeći od ovih konstatacija, uvedena je 1948 godine radikalna novina u nastavi za buduće oficire Kanadske armije: postojeće akademije vidova pretvorene su u opšte vojne akademije. U njima, kao što to stoji u direktivi ministra narodne odbrane Kanade, oficiri sva tri vida treba da dobiju isto opšte obrazovanje, da žive pod istovetnim uslovima i da budu slično tretirani u pogledu odevanja, plate, starešinstva i mogućnosti za napredovanje. Dosada su iz ovih opštevojnih akademija već izišle tri klase oficira, te se mogu dati izvesni podaci o njihovoj organizaciji, sistemu nastave i životu pitomaca u njima.

Opšti uslovi za prijem kandidata u akademiju su: da nije mlađi od 16 ni stariji od 21 godine, da ima položen ispit zrelosti, da je fizički sposoban i da pokaže povoljne rezultate na specijalnom ispitivanju njegovih naklonosti za službu u armiji. Ako kandidat odgovori svim ovim uslovima i bude primljen u akademiju, bira vid u kome želi da stiče karijeru i uključuje se u *Regularni plan obuke oficira*. Ovaj plan daje pitomcu univerzitetsko obrazovanje, pravo na penziju od dana stupanja u akademiju, besplatnu uniformu, hranu, stan, lekarsku pomoć i osnovnu platu od 55 dolara mesečno. Oko 40% pitomaca pripada kopnenoj vojsci, 35% va-

¹⁾ Wing Commander Snider, C. E.: Canada leads the way in tri-service education; *Journal of Royal United Service Institution*, februar 1956.

zduhoplovstvu i 25% mornarici. Pošto se u akademiji nosi »neutralna« uniforma, okom se ne može odrediti kome vidu pripada pojedini pitomac.

Program nastave za prve dve godine je isti za sve, izuzev onih koji su izabrali inženjeriju, te pohađaju još i kurs tehničkog crtanja. U toku ove dve godine predaju se vojni predmeti, engleski, francuski, istorija, ekonomija, matematika, fizika i hemija. U ovom periodu težište nastave je na matematici i fizici — zbog njihove izuzetne važnosti u modernoj vojnoj nauci. Na početku treće godine pitomac vrši uži izbor iz opštih predmeta za specijalizaciju: engleski, ekonomiju, istoriju, političke nauke, hemiju, fiziku, matematiku, elektrotehniku, mehaniku i dr.

Oko 15% časova predviđenih planom nastave otpada na vojne predmete. U prvoj godini se predaje istorija mornarice, kopnenih snaga i vazduhoplovstva, istorija Kanadske armije i njena današnja organizacija i uloga. U drugoj godini pitomci se upoznaju sa osnovama taktike pomorskih, kopnenih i vazduhoplovnih snaga, sa organizacijom narodne odbrane u Kanadi i principima ratovanja. Nastava u trećoj godini obuhvata strategisku i taktičku upotrebu oružanih snaga, sadejstvo kopnenih i vazduhoplovnih snaga, arktičko ratovanje, oružje budućnosti i vojnu administraciju. Proučavanje amfibiskih operacija, koje predstavlja vrhunac vojne nastave, ispunjava vojni deo plana nastave u četvrtoj godini. Istovremeno, u toku četiri godine pitomci se upoznaju sa osnovama vojno-krivičnog prava, principima rukovođenja, moralno-političkim problemima rada u armiji, pravilom o vojnoj disciplini, lepim ponašanjem i drugim sličnim problemima.

Nastavna godina traje sedam meseci. Svakog leta od maja do avgusta pitomci napuštaju akademiju i odlaze na praktičnu obuku u okviru svog vida. Posle elementarnog kursa pomorski pitomci odlaze na plovidbu da bi se upoznali sa radom pojedinih službi svog vida. Pitomci kopnenih snaga vrše praktičnu obuku u okviru onog roda koji su izabrali, a oni koji su se opredelili za vazduhoplovstvo obučavaju se kao piloti, navigatori ili tehnički oficiri. U toku letnjeg perioda obuke pitomci nose uniformu svog vida i uživaju sva prava oficira.

U učionici, na paradi, igralištu i drugim mestima aktivnosti pitomcu je omogućeno da komanduje, da se vežba u ophođenju sa ljudima i da se usavršava u donošenju pravilnih ocena. U tom cilju pitomci su organizovani u jedinice kojima oni sami komanduju. Tu su pitomci sva tri vida i sve četiri godine. Na ovaj način budućim oficirima je pružena mogućnost da se vežbaju u komandovanju i da ispolje svoje sposobnosti rukovođenja. Od samog početka svoje karijere oni komanduju pitomcima sva tri vida i potčinjeni su komandi pitomaca sva tri vida.

Posle uspešno završenog četvorogodišnjeg školovanja pitomci se proizvode u početni oficirski čin i primaju odgovarajuću dužnost u okviru operativnih jedinica svoga vida.

U toku odlučujućih godina svog života, godina u kojima se formiraju, budući mladi oficiri stiču znanje iz domena taktike, organizacije i opšte problematike sva tri vida oružanih snaga. U ovim godinama stvaraju trajno prijateljstvo sa drugovima koji će, kao i oni sami, biti viši oficiri u budućnosti — oficiri sa kojima će oni jednog dana planirati odbranu svoje zemlje. Njihove zajedničke odluke biće zasnovane na međusobnom razumevanju i poverenju.

Na ovako širokoj osnovi formirane su opštevojne akademije jedino u Kanadi. Međutim, izvestan napredak u ovom pogledu učinjen je i u drugim zemljama. U Indiji, naprimer, već duže vreme u užim razmerama sprovodi se obuka na ovom principu u Nacionalnoj vojnoj akademiji. U SAD je predviđeno da pitomac najmanje šest nedelja u toku leta provede na združenim vežbama sva tri vida, tj. sa pitomcima iz akademije druga dva vida.

FRANCUSKA

PROMENE NAZIVA FRANCUSKIH AVIONA

Nedavno je saopšteno da je izmenjeno više naziva poznatih francuskih aviona *Mystère*. Avion *Mystère XXII*, mlazni dvomotorac, snabdeven sa dva motora *Turbomeca Gabizo*, dobio je naziv *Etendard II* i nalazi se u fazi završnih opita. *Mystère XXIV*, snabdeven jednim mlaznim motorom *Atar*, promenio je naziv u *Etendard IV*; i on se nalazi u završnom ispitivanju. *Mystère XXVI*, NATO tip aviona za laku podršku, snabdeven mlaznim motorom *Bristol Orpheus*, nazvan je *Etendard VI*; on se sada nalazi u jednoj od završnih faza proizvodnje.

(*Military Review*, novembar 1956)

ZAPADNA NEMAČKA

CIVILNA SLUŽBA UMEMSTO VOJNE¹⁾

Izvršena je izmena i dopuna Zakona o vojnoj obavezi (*Wehrpflichtgesetz*) i date su drukčije i bliže odredbe za one koji ne žele da služe u oružanim snagama Bundesvera. »Ranije, u vreme »histerične antivojne propagande«, donet je u tom Zakonu i ovaj stav: »Niko ne može biti prinuđen na službu u ratu sa oružjem«.

U nemačkoj štampi nastala je silna polemika: kuda to može dovesti? Po ovom pitanju izišlo je više članaka i rasprava sa političkog, pravnog i verskog gledišta. Osnova uzbuđenja duhova je nastala zato što se na taj način ugrožavala jednakost građana pred osnovnim dužnostima prema zajednici, a osobito zbog toga što bi se tako stvorila mogućnost zloupotrebe. Zanimljivo je i to što taj zakon nije oslobodio obveznike takve službe u miru, već samo u ratu, pa je to samo moglo imati čistu finansijsku štetu. Pošto je pretila opasnost da se stvori čitav pokret za odbijanje nošenja oružja, više pisaca je opominjalo Vladu da taj stav zameni i da takve građane obaveže na druge službe koje nisu pod oružjem, ali su korisne za zajednicu uopšte. To bi bila kao zamena za vojnu službu koju ostali građani vrše pod oružjem.

Dr Šrajber je pisao o tom problemu još i u svesci za avgust 1954 istog časopisa, a ovom prilikom zaključuje da je to sporno pitanje okončano.

Novi stav koji to pitanje reguliše sada glasi: »Niko ne može biti prinuđen na neki rad izuzev uobičajene, opšte dužnosti za sve. Ko po svojoj volji odbija službu u ratu, u kojoj se nosi oružje, može se obavezati na neku drugu službu. Trajanje ove druge službe ne može da bude duže nego što je vojna. Bliže odredbe reguliše poseban zakon koji ne sme da ograniči slobodu volje, ali mora da predvidi drugu službu, kao zamenu, koja nema nikakve veze sa službom u oružanim snagama«. Tako je, uglavnom, okončano ovo pitanje.

Druge odredbe, u vezi sa ovom, omogućuju takvim licima da po svojoj želji mogu služiti i u vojsci, u bezoružnim službama. U slučaju odbrane države, ova služba nema određeni rok. Zakon je, dalje, predvideo da se služba pod oružjem u ratu može odbiti samo onda ako se rat odbija uopšte kao takav, a ne ovaj ili onaj rat.

Pozivanje na vežbu rezervista za ratnu službu pod oružjem obavezuje i pripadnike »zamenske« službe da provedu isto toliko vremena u svojoj službi, tako da obe traju podjednako. Time se htelo sprečiti da pripadnici takve službe iskoriste to vreme za privatne svrhe. Sada se pojavljuje problem kako da se ta zamenska služba organizuje i kome ministarstvu da se podredi, tako da zaista bude ekvivalenat vojnoj službi sa oružjem, koja se smatra veoma napornom.

¹⁾ Dr jur. Jürgen Schreiber: Der zivile Ersatzdienst für Kriegsdienstverweigerer, *Wehrkunde*, septembar 1956.

Autor predlaže ove vrste rada za one koji odbijaju da nose oružje u ratu: melioracija zemljišta (osobito močvarnog), izgradnja puteva i zgrada, regulisanje vodenih tokova, poljoprivreda, rad u bolnicama, itd. Osnovno je da to bude *fizički rad*. Uostalom ta bi služba bila slična vojničkoj, ukoliko se tiče: ishrane, discipline i društvenog statusa. Bitno je da ona ima javno-pravni status.

U zaključku se kaže da se ta služba ne može smatrati kao ekstremno pacifistička, već opet u sklopu službe svih građana koji žrtvuju svoje vreme, zdravlje i život za opšte dobro zemlje.

D. M.

AUSTRIJA

AUSTRISKA ARMIJA

Odmah po svom oslobođenju Austrija je otpočela da radi na obnovi svoje armije. Već 13. maja 1956. austrijska Vlada je obrazovala Ministarstvo narodne odbrane, na čije je čelo došao Ferdinand Graf. Samo dva meseca kasnije, 26. jula, objavljeni su dekreti o naimenovanjima u komandama kopnene vojske: br. 1 u Beču (3 brigade); br. 2 u Gracu (2 brigade); i br. 3 u Salcburgu (3 brigade). Kada organizacija bude završena, kopnena vojska imaće 3 komande po 3 brigade, tj. 9 brigada, od kojih 4 poljske, 4 brdske i jednu specijalizovanu. Svaka brigada je sastavljena od 2—3 pešadiska bataljona (delimično motorizovana), 1 lovačkog bataljona (potpuno motorizovanog), tenkovske čete, artiljerije, jedinica veze i inženjerije, što ukupno iznosi oko 4.000 ljudi. Osim toga, svaka komanda će raspolagati i pukom tenkova.

Zasada postoje 8 brigada koje imaju po 2 bataljona, dok je stvaranje tenkovskih, artiljerijskih i inženjerijskih jedinica tek započelo. Do kraja 1956. godine treba da budu formirani štabovi ovih komandi i brigada.

Naoružanje Austriske armije je američkog i sovjetskog porekla. Ona, na primer, ima američki tenk *M 24* i sovjetski *T 34*, američko artiljerijsko i pešadisko naoružanje i inženjerijski materijal a sovjetske radare, itd. Zato Vlada ima nameru da modernizuje i unificira naoružanje svoje armije. Obuka je centralizovana po brigadama, u jednom centru obuke za sve rodove: pešadiju, artiljeriju, oklopne jedinice i inženjeriju. Dužina trajanja aktivne službe (vojnog roka) iznosi 9 meseci, a dobrovoljne obaveze najmanje 15 meseci. Pozivanje obveznika predviđeno je dvaput godišnje. U 1957. godini biće pozvana prva klasa obveznika; njenih 33.000 ljudi već su oglašeni sposobnim za službu; 11.000 su potpisali dobrovoljnu obavezu na 15 meseci i služiće najvećim delom u tehničkim jedinicama u kojima je obuka najduža. Stupanje obveznika ove klase otpočelo je već 15. oktobra 1956. (12.000 ljudi); ostatak će biti uključen uproleće 1957. godine. Tada će armija (*Bundesheer*) brojati oko 40.000 ljudi.

Oficiri su regrutovani; najmlađi među njima služili su u *Wermacht-u*, a najstariji u bivšoj austriskoj vojsci između 1919. i 1937. godine. Sada ih ima u službi nešto više od 600. Generalni inspektor Austriske armije je pukovnik Ervin Fussenberger, bivši oficir tirolskih lovaca. Načelnik Operativne uprave je general-major Emil Libicki¹⁾ koji je ceo Prvi svetski rat služio u artiljeriji. Zbog svog neprijateljskog stava prema nacističkom režimu napustio je 1938. godine vojsku, te nije bio uključen u *Wehrmacht*. U 1945. radio je na penzijama vojnih lica u Ministarstvu finansija. Učestvovao je u organizovanju austriske žandarmerije.

Austrijska Vlada isto tako predviđa i stvaranje teritorijalne armije, u koju bi se uključili pripadnici starijih klasa koje nisu imale nikakvu vojnu službu.

Budžet za narodnu odbranu u 1956. godini određen je u visini od 3 milijarde šilinga, što predstavlja samo 3% od nacionalnog dohotka.

(*Revue de défense nationale*, novembar 1956)

¹⁾ On je rukovodio Uredom za narodnu odbranu koji je, 13. maja 1956., zamenjen Ministarstvom narodne odbrane.

ITALIJA

NOVI ITALIJANSKI AUTOPUT

Planiran je u dužini od oko 740 km za vezu Milana sa Napuljem. Drum će imati oko 9 km tunela i 2.315 mostova. Očekuje se da će njegova izgradnja trajati 6 godina i da će stajati nešto manje od 300 miliona dolara.

(*Military Review*, oktobar 1956)

BLISKI I SREDNJI ISTOK

NOVA JORDANSKA ARMIJA

Arapska legija, tj. jordanske snage (koje su obučavali Britanci), sjediniće se sa jordanskom *nacionalnom gardom* i uskoro će obrazovati modernu borbenu snagu, pod nazivom *Jordanska armija*. Ova Legija, koja postoji već 35 godina, ukinuće svoje crvene i bele arapske turbane i nosiće vojne kape ili beretke *kaki* boje, slične beretkama koje nose egipatske i sirske trupe. Jordanska armija nosiće uniforme *kaki* boje, slično zapadnim vojskama, stim što će sadašnja srebrna dugmad i oficirske oznake čina biti zamenjeni mesinganim oznakama.

(*Military Review*, avgust 1956)

DALEKI ISTOK

KRATKE VESTI IZ JAPANA

EKSPERIMENTALNA RAKETA

Japanski Komitet odbrane objavio je da je jedna eksperimentalna raketa, prva u planiranoj seriji od 9, nedavno ispaljena. Opitni projektil, dužine oko 1,20 m i težine oko 170 kg, rasprskava se na visini od oko 3.600 m, a instrumenti koje nosi spuštaju se padobranom na zemlju. Raketa je ispaljena sa uređaja na šinama.

*

PRVA PLOVIDBA RAZARAČA

Ikazuchi, prvi razarač koji je izgrađen u Japanu od završetka Drugog svetskog rata, izvršio je svoje prvo krstarenje. On je u toku opitne plovidbe dostigao maksimalnu brzinu od 25 čvorova. Četiri druga razarača japanske flote, iznajmljena od SAD, mogu ploviti brzinom od 35 čvorova.

*

VELIKI BROD-CISTERNA

Najveći brod-cisterna na svetu, *Universe Leader*, od 84.730 tona, nedavno je spušten u more kod Kura, u Južnom Japanu. Brod ima dužinu od oko 250, a dubinu gaza 16 m, tako da ne bi mogao proći ni kroz Suecki ni kroz Panamski Kanal.

Još jedan brod iste tonaže i 2 broda-cisterne od po 87.200 tona planirani su za izgradnju u istom brodogradilištu.

(*Military Review*, oktobar i novembar 1956)

Gaston Butul: ELEMENTI NAUKE O RATU

Pisac ovog dela¹⁾ pokušava da stvori osnovne jedne jedinstvene nauke o ratu koja bi, u okviru sociologije, potpuno i svestrano osvetlila rat kao pojavu i njegovu povezanost sa svim ostalim društvenim pojavama i zbivanjima. Svestan veličine poduhvata, on se u mnogim poglavljima morao ograničiti prvenstveno na davanje opšteg okvira, na postavljanje mnogobrojnih pitanja i skiciranje programa koji bi tek docnije specijalne studije trebalo iscrpno da obrade.

Iako o ratu postoji skoro nepregledan broj veoma raznovrsnih radova, neka jedinstvena nauka o ratu nije dosada stvorena, a ovo delo u savremenoj literaturi predstavlja, koliko mi je poznato, prvi pokušaj ove vrste. U delima klasika marksizma i u Klauzevicevom delu »O ratu« već su date neke osnovne postavke za jednu ovakvu nauku, ali su one previše uopštene i uglavnom nisu dalje razrađivane. Sem toga, u literaturi postoje radovi u kojima se govori o jednoj jedinstvenoj vojnoj nauci koja bi, na osnovu dubljeg i svestranog shvatanja rata kao društvenog fenomena, trebalo da iznalazi najcelishodnije načine i rešenja za njegovo pripremanje i vođenje — u oblasti politike i strategije. Ona bi u znatnoj meri obuhvatala i domen koji nije vojni.²⁾ Međutim, ove postavke nisu u teoriji dalje razrađene.

¹⁾ Gaston Bouthoul, professeur à l'école des hautes études sociales, membre de l'institut international de sociologie, *Traité de sociologie — Les Guerres Éléments de Polémologie*. (Méthodes-Doctrines et opinions sur la guerre-Morphologie-Éléments techniques, démographiques, économiques, psychologiques - Périodicité), Payot, Paris.

²⁾ Vidi: Veliku sovjetsku enciklopediju. T. 8, str. 406 »Vojna nauka«.

Nesumnjivo je da se nauka o ratu može pravilno postaviti i dalje razvijati samo na solidnim marksističkim osnovama. Stoga je šteta što pisac po svojim shvatanjima nije marksist. Iako se sa mnogim njegovim postavkama i zaključcima ne bih mogao složiti, smatram da njegovo delo ima veliku vrednost i da je interesantno i za naše čitaoce zbog obilja izvanredno dobro sređenog i povezanog materijala i činjenica, kao i zbog mnogobrojnih dubljih i pravilnih zapažanja.

Trebalo bi posedovati ogromno i svestrano poznavanje raznih grana društvene nauke da bi se dao potpun kritički prikaz ovog dela. Sem toga, pitanja koja ono obuhvata takve su prirode da bi za njihovo raspravljavanje trebalo veoma mnogo prostora. Stoga ću se u daljem izlaganju ograničiti samo na iznošenje nekih važnijih piščevih postavki i zaključaka — ne ulazeći u njihovu kritiku.

*

Pisac smatra da rat kao pojava, njegovi uzroci, posledice, funkcija i sl. nisu dosad dovoljno svestrano i nepristrasno naučno istraženi i objašnjeni. Usled toga, možda, i dolazi do stalnog neuspaha svih pokušaja da se mir očuva. Postoje mnogobrojne i veoma raznovrsne teorije o ratu u kojima se on osuđuje ili opravdava. No, sve su one jednostrane i prilično pristrasne. Sve one predstavljaju pokušaje da se nađe rešenje za problem koji još nije ni postavljen, da se nađe lek za bolest koja još nije dovoljno klinički proučena.

Nauka počinje čuđenjem, kaže Aristotel. Veliku prepreku za stvaranje nauke o ratu i jednog potpuno adekvatnog metoda za njegovo izučavanje predstavlja veoma rasprostranjeno uverenje da je rat opšte poznat i očigledno shvatljiv i razumljiv svakom čoveku i da on zavisi u

potpunosti od ljudske volje, a u vezi s tim postoji i »pravnički iluzionizam« da se rat može sprečiti pomoću paktova i ugovora.³⁾ Na osnovama pravničkog iluzionizma počiva i antropomorfistički sofizam koji je od svih sofizama najteže iskoreniti.

Pisac pokušava da u glavnim crtama obuhvati sve što bi o ratu trebalo da se zna i prouči, i postavlja osnovne smerice po kojima bi trebalo grupisati i međusobno povezati bezbrojne činjenice i ogromnu dokumentaciju koji se nalaze u literaturi. On smatra da najpre treba dati samo opis materijalnih činjenica, događaja, postupaka i ponašanja, predstavljajući ih onako kako oni izgledaju spolja, pri čemu ne treba ulaziti u njihovo objašnjavanje. Zatim treba dati čist opis psihičkog ponašanja, tj. svesnih namera učesnika. Tu spada odgovor na pitanje »Zašto se borite? Prvi stepen obuhvata objašnjavanje pojedinih određenih ratova (ili grupe ratova). Tu se radi o iznalaženju konkretnih uzroka i sl. koji nisu od opšte važnosti za sve ratove. Na tom stepenu se nalazi istoriska nauka. Drugi stepen obuhvata opšte doktrine i mišljenja o ratu (teološke, metafizičke, etičke i filozofske). Zatim pisac pristupa izboru i grupisanju činjenica posmatrajući posebno: tehničke, psihološke, ekonomske i demografske elemente. Na osnovi ovoga stvara hipoteze o socijalnoj funkciji, odnosno funkcijama rata i o njegovoj periodičnosti. On, najzad, pokušava da odredi različite tipove ratova (*tipologiju*) u vezi sa raznim tipovima društva.

Iako nije vojnik, pisac posvećuje jednu glavu svog dela taktici i strategiji. No, njih on ne posmatra sa čisto vojnog gledišta, već istražuje opšte »zakone sociologije na kojima se zasnivaju pripreme za rat i vođenje borbe«. On smatra da se strategija zasniva prvenstveno na psihologiji panike i posvećuje naročitu pažnju psihološkoj organizaciji armije, moralu, iznenađenju, propagandi i psihološkom manevru.

³⁾ Pisac ne potcenjuje važnost i korisnost paktova i ugovora, ali ih upoređuje sa simptomatskim lečenjem koje se primenjuje kod bolesti koje još nisu dovoljno proučene. Napominjem da od istog autora postoji delo *Huit Mille Traités de Paix* (osam hiljada mirovnih ugovora). — Prim. M. B. J.

U piščevim postavkama koje se odnose na uticaj naoružanja na razvoj društva oseća se jak uticaj Fulera. On kaže »da bi ekonomska situacija izazvala rat potrebno je da ona postane argument«. Volja za ratom ne proizlazi neposredno iz ekonomske situacije, već ima mnogo kompleksnije izvore, a sam rat se u naše vreme ekonomski ne isplaćuje i ne donosi rešenje ekonomskih problema. On podvlači da se svaki rat vodi raspoloživim viškom dobara i da zahteva njihovu prethodnu akumulaciju, jer rat izaziva rasipanje i uništavanje dobara u ogromnim razmerama. Od 1802 do 1813 ratovi su Francusku stajali 4 milijarde i 733 miliona, Prvi svetski rat 15 hiljada milijardi, a Drugi 40 hiljada milijardi franaka. Rat u svakom slučaju predstavlja svesnu i voljnu instituciju za uništavanje i on uvek dovodi do povećavanja smrtnosti i to normalno kod mladih godišta. Prvi svetski rat koštao je oko 25 miliona ljudskih života, a u Drugom sama Jugoslavija je izgubila oko 1,650.000 ljudi. Pisac uglavnom kritikuje teorije po kojima prenaseljenost predstavlja glavni uzrok ratova, a među njima i Maltusovu teoriju.

Psihološki element je svestrano i detaljno razmatran. Bez ikakvih predubedejnja ili lažnih moralnih predrasuda, pisac pokušava da objektivno prikaže kako se sve individualne i kolektivne vrednosti menjaju pod uticajem rata. On razmatra držanje boraca i vođa, požrtvovanje, ratobornost, posledice rata, sve forme pacifizma i sl. On podvlači i potrebu za svestranim studiranjem rata i ističe da nigde za to nisu data odgovarajuća sredstva niti su preduzete potrebne organizacione mere. »U toku poslednjih pedeset godina u svim zemljama na svetu stvoren je veliki broj instituta kako za studiju lingvistike, folkloru ili geografije tako i za studiju raka, žute groznice, besnila i psihičkih oboljenja. Ali nikada ni najmanja suma nije data da bi se omogućilo istraživačima da se posvete onoj napasti (ratu) koja čini više štete nego kuga, skakavci i zemljotresi zajedno«. On predlaže da se obrazuje *Institut za proučavanje rata* u čiji bi sastav ušli stručnjaci sociolozi, vojnici i političari. Izgleda mi da je ovaj piščev predlog veoma pozitivan i da bi jedan institut za objektivnu i naučnu studiju rata veoma mnogo doprineo održavanju mira.

General Ričard Gejl: RUKOVOĐENJE I VEŠTINA KOMANDOVANJA U NUKLEARNO DOBA¹⁾

Razvoj nuklearnih nauka izmenio je mnoge stvari, bilo suštinski, bilo bar po izgledu. Tako su se pojavili i novi činioci koji su od bitne važnosti za uspešno rukovođenje i veštinu komandovanja. Pisac ove studije razmatra te činioce i, određujući njihov međusobni odnos i uticaj, nastoji da definiše savremena gledišta po tim pitanjima. On kao osnov za razmatranje uzima iskustva iz Drugog svetskog rata, uticaj razvoja i usavršavanja ratne tehnike, odnos i ulogu štabova, uticaj vazdušnog rata na strategiju i taktiku, zavisnost nacija, stvaranje blokova i, najzad, uticaj nuklearnog naoružanja na koncepciju rata u celini.

Iskustvo iz poslednjeg rata pokazalo je da se uspešno rukovođenje i vešto komandovanje može ostvariti samo kada se komandant u potpunosti posveti rešavanju ključnih problema, određivanju osnovne ideje i, što je najvažnije, predviđanju budućih događaja, izbegavajući svako uplitanje u sitne prakticističke probleme svog štaba. Takav je slučaj sa feldmaršalom Montgomerijem, koji se često odvajao od svoga štaba i prepuštao štabne poslove načelniku štaba da bi imao određene ruke za bavljenje osnovnim problemima komandovanja.

Danas se sve više uočava, što u prošlosti nije bio uvek slučaj, da komandanti velikih jedinica (grupa armija, armija i korpusa) nisu više lica koja vrše iste poslove, samo na različitom komandnom nivou, već oni — u svom delokrugu rada — vrše potpuno različite funkcije. Ove se razlike manifestuju u više pravaca. Pisac to ovako objašnjava: delatnost komandanta korpusa neposredno je usmerena na bitku, odnosno, tekući poslovi su njegova osnovna briga; komandant armije se bavi poslovima za narednih nekoliko dana, a komandant grupe armija angažovan je prvenstveno na koncentraciji armija za sledeće operacije, kao i na plani-

ranju još većih operacija. Međutim, svaki od ovih komandanata, mora da zna da će njegovo planiranje biti od male koristi ako se izgubi »današnja« bitka. Da do ovoga ne bi došlo, potrebno je da se u izvesnom stepenu sprovede decentralizacija komandovanja i da se ostvari uzajamno poverenje. Svako nepotrebno mešanje u poslove potčinjenog komandanta dovešće do zakašnjanja u presudnim momentima i prvobitne veće šanse biće izgubljene.

Istaknuti ratni komandanti nastojali su da svoje odluke i intencije lično saopštavaju potčinjenim komandantima, kako bi ih izvršioci pravilno razumeli. Prema tome, osnovni uslov za uspešno komandovanje leži u ličnom dodiru sa potčinjenim komandantima i sposobnosti da im se odluke prenesu jezgrovito i što pristupačnijim jezikom. Jasno izražavanje je od presudne važnosti, pošto je reč — pismena ili usmena — jedino sredstvo za prenošenje komandantovih želja, odluka, instrukcija, strahovanja i sumnji.

Ratno iskustvo je takođe ukazalo na potrebu čestog izlaska komandanta na front, radi ličnog praćenja događaja. Kao primer pisac navodi Guderijana i Romela i konstatuje da je u savremenoj bici vrlo teško odrediti mesto na kome komandant treba da se nalazi. Bitka se danas izvodi na velikim prostranstvima, pa se veština rukovođenja sastoji i u određivanju tog mesta. Obrazlažući ovu svoju postavku on tvrdi da komandanti jedino prisustvom na frontu mogu dobiti pravu sliku o situaciji i efektu dejstava i na osnovu toga donositi pravilne odluke. Njihovo prisustvo u kritičkim momentima uliva poverenje i podiže borbeni duh kod potčinjenih. General Ridžvej je dao primer pozitivnog uticaja komandanata na potčinjene, kada je u Koreji uspeo da zaustavi panično otstupanje svoje armije.

Prelazeći na složenost planiranja i rukovođenja operacijama velikih razmera, pisac na prvom mestu razmatra odnos između komandanata i njihovih štabova. Po njegovom mišljenju, štab ima dvostruku funkciju: da služi komandantu i da pomaže jedinicama. Današnji veliki, a zbog toga i tromi štabovi kriju u sebi opasnost

¹⁾ Generalship and the Art of Command in this Nuclear Age, by General Richard N. Gale, *Journal Royal United Service Institution*, avgust 1956 (na osnovu predavanja održanog u ustanovi koja izdaje časopis).

da preuzmu kontrolu nad događajima, da široko razviju sistem administrativnog upravljanja i ostanu nepopustljivi u delikatnim pitanjima, usled čega pogrešna upotreba i iskorišćavanje štabova može dovesti do mnogih nezgoda. »Štab je odličan sluga, ali rđav gospodar«, zaključuje pisac.

Ponekad, a naročito u dužim periodima mira, odlazi se u drugu krajnost. Štabovi se znatno smanjuju, čak i uz opasnost nedovoljne spremnosti za rat. Dobro je poznat slučaj Britanskog ekspedicionog korpusa iz 1939, čiji je štab skupljen i improvizovan nabrzinu, tako da se nesklad morao otklanjati u procesu žestokih borbi. U doba hladnog rata, uz njegovu potencijalnu opasnost, treba imati u vidu ekonomiju snaga, ali i odgovarajući stepen pripravnosti, i stalno usavršavati štabni sistem.

Uticao vazduhoplovstva na strategiju i rat uopšte dospeo je na najviše mesto. Poslednja iskustva pokazala su da kopnena vojska više nije u stanju da sama dobije rat. Danas je borba na kopnu pretežno dobila karakter združenih dejstava kopnene vojske i vazduhoplovstva. Poraz u vazduhu istovremeno znači i vojni poraz uopšte. Zbog toga je planiranje i rukovođenje operacijama postalo zajednička stvar kopnene vojske i vazduhoplovstva. Rukovodstvo koje ne uviđa ovu očiglednu činjenicu, nema osnovnog uslova za ostvarenje svojih zadataka.

Veliki naučni i tehnički razvitak i njegov svestrani uticaj na opremu, formaciju i rukovanje savremenom tehnikom, zahteva od budućih komandanata visoko naučno i tehničko obrazovanje, što se ranije nije smatralo neophodnim. Vojne škole se ubuduće moraju više pozabaviti ovim problemom.

Mogućnost međukontinentalnog vazdušnog rata i postojanje raketnih oruđa velikih dometa su dva vojna uzroka zbog kojih je došlo do grupisanja zemalja u blokove. Teškoće i ogromni troškovi masovne proizvodnje, kao i neprestano komplikovanje opreme i ratne tehnike, doveli su do sveopšte međusobne zavisnosti u neslućenim razmerama. Dok su ranije savezničke vojskovođe međusobno saradivale na bojnom polju, danas saveznički komandanti moraju saradivati još u doba mira. Važnost saradnje među saveznicima ne sme se zanemariti, jer je uspeh u ratu

u pravoj proporciji sa sposobnošću savezničkih komandanata za uspešnu saradnju.

Potcenjivanje uticaja nuklearnog rata na rukovođenje i veštinu komandovanja predstavljalo bi katastrofalnu nesmotrenost. U uslovima takvog rata u prvi plan dolaze odnosi između komandi vazdušnih i kopnenih snaga; smetnje su neizbežne — ako jedna od njih ne ide ukorak sa napretkom koji danas predstavlja stvarnost. Kao što se strategisko planiranje i operacije prepliću sa taktičkim planiranjem i borbenim dejstvima, tako se, i još u većoj meri, u nuklearnoj epohi prepliću interesi i delanje vazduhoplovstva i kopnene vojske. Dalje, načela operativnog i taktičkog maskiranja i iznenađenja dobijaju novu životnu snagu i dolaze, takođe, u prvi plan. Nedostatak vremena, kao posledica brzog i isto ogromnog dejstva nuklearnog naoružanja, obelodanjuje činjenicu da su mnogi štabni postupci prepori. Zbog toga je u ovoj epohi nužno decentralizovati komandovanje u odgovarajućem stepenu i proširiti polje lične inicijative potčinjenih. Detaljne zapovesti moraju ustupiti mesto opštim instrukcijama koje će, ne ostavljajući nikakvu sumnju o komandantovoj odluci i ideji, dati potčinjenima punu slobodu rada prema razvoju situacije. U vezi s tim, ne može se više govoriti o koncentraciji na izvesnom prostoru, već o koncentraciji po vremenu, zatim o naučnom prilaženju problemu razvoja za borbu i pokret, o improvizacijama u pogledu snabdevanja, itd.

Na zaključku pisac izražava svoje uverenje da se u pogledu rukovođenja mogu i danas koristiti pouke iz prošlosti, s tim što se sada on izrazito sastoji u rukovođenju događajima; pored toga, uticaj nuklearnog naoružanja zahteva i krajnju gipkost shvatanja.

*

Smatramo da nije potrebno posebno isticati aktuelnost teme o rukovođenju i veštini komandovanja, naročito u epohi koja stoji pod velikim uticajem moguće primene nuklearne energije u ratne svrhe. Gledišta pisca, mada su izneta prilično uopšteno i u klasičnom stilu, značajna su zato što se zasnivaju na ratnom iskustvu i dostignućima savremene nauke i tehnike. Moglo bi se primetiti da izostanak razma-

tranja o uticaju moralnog faktora i svesti kod ljudi, na rukovođenje i komandovanje, oduzima ovoj temi osnovnu vrednost. S time su povezane i postavke pisca o integralnoj važnosti vazdušnog rata, kao i grupisanju zemalja u blokove. Najnovija

iskustva iz lokalnih ratova (Koreja, Vijetnam, Malaja), kao i politiku nezavisnosti i aktivne koegzistencije u međunarodnim odnosima, pisac, izgleda, nije imao u vidu, ili ih kao takve ne usvaja.

D. B.

Potpukovnik Luis Tajnton: UTICAJ ATOMSKOG ORUŽJA NA ODBRANU¹⁾

Upotreba atomskog oružja neće moći da eliminiše nijedan od postojećih vidova odbrane, niti da ospori vrednost postojećih principa za njeno izvođenje, ali će izazvati izvesne promene u primeni tih principa i fortifikacionoj organizaciji zemljišta i jače naglasiti probleme dekoncentracije snaga, pasivnih mera zaštite, pokretljivosti rezervi i aktivnih mera bezbednosti. Usled zahteva za manevarskim prostorom i moćnim udarnim snagama, i potrebe da se napadač prisili na koncentraciju snaga i pružanje rentabilnih ciljeva braniočevim atomskim oružjima, zadržavajuća odbrana će se najčešće organizovati u okviru korpusa. Divizije u sastavu korpusa vodiće otsudnu ili zadržavajuću odbranu da bi naterale napadača u izabrane rejone gde bi primenile atomska sredstva, odnosno udarne snage korpusa.

Za odbranu se, kao i u klasičnim uslovima, mogu organizovati neposredno rejni i objekti čiji pad treba onemogućiti, ili pak zemljište ispred njih. U oba slučaja braniocu se nude izvesne prednosti kao: veća mogućnost za stvaranje rentabilnih atomskih ciljeva za primenu sopstvenog atomskog oružja; znatne mogućnosti u pogledu utvrđivanja i maskiranja (izrada dubokih streljačkih zaklona i amplasmata sa pokrivkama) u cilju smanjenja osetljivosti braniočevih snaga na neprijateljske atomske napade; manji zahtevi za pokretanjem jačih snaga preko izloženih prostora; mogućnost dublje i zaklonjenijeg rasporeda braniočevih sredstava za lansiranje atomskih projektila; mogućnost pripreme detaljnih planova, uključujući i uzimanje neophodnih elemenata za brzo otvaranje atomskih i konvencionalnih vatri na napadača. U izvesnim slučajevima

odbrana se može preduzeti sa jednim ciljem da se neprijatelj prinudi da stane, odnosno prikupi i time pruži pogodan atomski cilj.

Glavne slabosti odbrane u atomskim uslovima jesu: osetljivost branioca na atomske napade neprijatelja, naročito kada ovaj ustanovi raspored njegovih snaga i položaja, potreba za pokretanjem rezervi iz njihovih dobro pripremljenih položaja, u cilju izvršenja protivnapada na otvorenom (obično od strane napadača nametnutom) prostoru, kao i ograničenost u primeni braniočevog atomskog oružja, usled blizine sopstvenih i neprijateljevih snaga. Zahtevi bezbednosti sopstvenih trupa mogu u izvesnim slučajevima onemogućiti braniocu primenu atomskog oružja ili, u najmanju ruku, veoma ograničiti njihove efekte.

Osnovna pravila odbrane: pravilno korišćenje zemljišta, bezbednost, uzajamna podrška, kružna odbrana, odbrana po dubini, elastičnost, koordinacija vatre i zaprečavanja itd., verovatno će zadržati svoju vrednost i u atomskim uslovima. Izvesna od njih mogu biti više ili manje naglašena, ali će u osnovi ostati nepromenjena. Promena će biti samo u njihovoj primeni, a to će, kao i dosada, zavistiti i od situacije i od komandanata koji izvede odbranu.

Osnovni problem za svakog komandanta u odbrani, u uslovima atomske opasnosti, biće: kako obezbediti dovoljno snaga da se neprijatelj prisili na koncentraciju, a istovremeno da mu te snage ne pruže pogodan atomski cilj. Odbranbene operacije treba da budu relativno proste za svakog komandanta koji ima odgovor za ovaj dvostruki a protivrečni problem. Starešina Armije SAD mora učiniti sve da izbegne takvo koncentrisanje svojih snaga koje će neprijatelju

¹⁾ Impact of atomic weapons on defense, lieutenant colonel Lewis C. Taynton, *Military Review*, septembar 1956.

pružiti rentabilne atomske ciljeve, a ako je koncentracija neophodna zbog izvršenja zadatka, onda njeno trajanje treba svesti na minimum. Suvišna rasturenost snaga krije, opet, opasnost od počesnog uništenja, jer neprijatelj može preduzeti napad manjim delovima (jačine čete i bataljona), na više pravaca i na širokom frontu, prodrati duboko u braničev položaj i pojedinačno uništavati njegove delove — ne primenjujući atomsko oružje i ne pružajući atomske ciljeve. Činjenica što će i napadač izbegavati jako grupisanje svojih snaga zahtevaće od branioca preduzimanje neophodnih mera da bi ga prisilio na grupisanje. U tom cilju, a u vezi sa prvim delom iznetog osnovnog problema, pisac preporučuje sledeće mere:

1) Uz primenu što većeg broja prepreka, pružiti dovoljan otpor na izabranom položaju i sprečiti njegov proboj sve dok napadač primenjuje široko rasute napade relativno malim jedinicama, a kada se grupiše — izvršiti atomski napad, raspoloživim snagama preduzeti neophodne mere za iskorišćenje njegovih efekata ili iskorištiti dobijeno vreme i izazvanu zbrku za pojačanje odbranbenog položaja.

2) Dopustiti neprijatelju da prodre u izvestan deo položaja koji se brani slabijim snagama. Kada neprijateljski napad otpočne, ove snage povući na unapred pripremljene pregradne položaje, a susedne rejone čvrsto držati radi kanalsanja neprijateljskih snaga u izabrani prostor. Kada se neprijatelj — u cilju dovršenja proboja — dovoljno koncentriše, izvršiti atomski napad i preduzeti energičan protivnapad radi uspostavljanja prednjeg kraja ili uništenja njegovih snaga.

3) Ako neprijatelj, usled namoćnosti, prodre u braničev položaj, onda ga pritiskom na bokovima i vrhu stvorenog klina prisiliti na koncentraciju novih snaga i, dok su ove u najnepovoljnijem položaju (na otvorenom prostoru), odnosno dok se vrši popuna njegovih ostalih jedinica, preduzeti atomski napad na ciljeve u klinu — uz neposredan protivnapad radi uništenja preostalih snaga.

4) Brižljivo planirati i primenjivati sve vrste prepreka radi kanalsanja neprijatelja u prostorije u koje će njegovo uništenje atomskim oružjem biti olakšano. Ovo treba činiti i na nivou armije, odnosno armijske grupe, da bi se olakšalo uni-

štenje neprijatelja pri pregrupisanju snaga u cilju napada na pozadnje položaje.

Što se tiče drugog dela navedenog problema — koje mere preduzeti da sopstvene snage ne postanu rentabilan atomski cilj — osnovno je da komandant pravilno odredi neophodnu ravnotežu između stepena dekoncentracije svojih snaga i potreba komandovanja, odnosno između stepena zaštite i borbene gotovosti. Jedna nepogodna ravnoteža, kojom se suviše naglašavaju dekoncentracija i zaštita, može omogućiti neprijatelju da postigne svoj cilj samo pretnjom upotrebe atomskog oružja. Pravilna ravnoteža mora uključiti i izvestan proračunat rizik da bi izvršio zadatak.

Dekontencija sama po sebi nije opšti lek za umanjivanje atomskih gubitaka, iako se svi slažu u tome da jedinice moraju uvek biti rasturene i dobro ukopane. Uporedo sa dekoncentracijom komandant mora obezbediti visok stepen komandovanja, a tome rasturenost snaga ne ide u prilog. Jačina jedinice koju komandant može da reskira, prepuštajući je jednom jedinom atomskom projektilu neprijatelja, zavisiće od raspoloživih snaga, dopunskih jedinica i dobijenog zadatka. Smatra se da takvu jedinicu još uvek predstavlja bataljon, a pošto će njegova ukupna sposobnost u pogledu odbrane zemljišta, pri sadašnjoj organizaciji, ostati ista i u atomskim uslovima, to se dekoncentracija snaga dobija više između jedinica jačine bataljona, nego preteranim rasturanjem njih samih. Mada psihološke uticaje atomskog oružja tek treba utvrditi, obično se smatra da je bataljon, koji pretrpi manje od 30% jednovremenih gubitaka, još uvek sposoban. Prema tome, branilac bi mogao rizikovati delimične gubitke kod 2 ili možda 3 bataljona sve dok njihovi pojedinačni gubici ne dostignu navedeni procenat. Treba, međutim, imati u vidu da će izvesni zadaci (naprimer, odbrana pojedinih uporišta u zadržavajućoj odbrani) zahtevati da se rizikuju i veće jedinice.

Problem je, dakle, u tome da se odbranbeni rejoni bataljona rasture tako da samo po jedan od njih pretrpi ozbiljna oštećenja od svakog neprijateljskog atomskog projektila nominalne jačine, a da bataljoni istovremeno budu dovoljno blizu jedan drugom da se mogu potpomagati vatrom, odnosno da se spreči počesno uni-

štenje i neprijatelj prinudi na koncentrisanje.

Komandovanje jedinicama biće takođe veliki problem, kako zbog osetljivosti štabova od atomskog oružja, tako i zbog teškoća održavanja veze kod povećanih frontova i dubina. To će zahtevati određivanje rezervnih štabova i što više rezervnih sredstava veze. Na divizionom nivou, najprihvatljivije rezervno KM predstavljaju štab divizionске artiljerije, koji mora biti udaljen od osnovnog KM divizije bar nekoliko hiljada metara, kako bi se izbeglo njihovo uništenje jednim atomskim projektilom. Da bi ovo rezervno KM radilo bez zastoja, sve slobodno osoblje komande divizije treba da bude na končiču pri štabu artiljerije. Drugo po redu rezervno KM divizije jeste štab potčinjenog puka u rezervi.

Pojavom sredstava za ometanje radio-saobraćaja i drugih elektronskih sredstava, pouzdanost sadašnjih radiosredstava može se pokazati sumnjivom baš u vreme kada će se od njih zahtevati najveća sigurnost. To će zahtevati primenu dopunskih žičanih, teleprinterskih i dr. polustalnih sredstava veze. S druge strane, niže trupne starešine moraju se više oslanjati na planove i direktive, jer mogu dejsstvovati duže vreme bez uticaja viših štabova.

Stepen zaštite, koju mogu ostvariti jedinice u odbrani, zavisice od nekoliko faktora. Jedan od njih je vreme, koje jedinicama stoji na raspolaganju da bi se dobro rasturile i potpuno ukopale. S obzirom na to da je branilac najosetljiviji u početnoj fazi odbrane — dok se ukopavaju pojedinci i manje jedinice — treba imati u vidu da i najmanje zaštitne mere mogu znatno smanjiti efekte jednog atomskog napada.

Drugi važan faktor jeste vreme kao atmosferska pojava. Oblačno i vlažno vreme smanjuje mogućnosti, a ponekad i potpuno onemogućava upotrebu atomskog oružja. S druge strane, čisto, toplo vreme pogoduje njegovoj primeni. Treći faktor predstavlja *individualna zaštita*. Opištima je ustanovljeno da izrada streljačkog zaklona za pojedinca, bez pokrivke nad glavom, zahteva: 1,8 časova u mekom, 2,8 u srednjem i 5,6 u tvrdom zemljištu. Povišenju ukupne zaštićenosti taktičkih jedinica i smanjenju visokog početnog stepena njihove osetljivosti može

znatno doprineti primena specijalne opreme za utvrđivanje, uključujući tu mehanička sredstva (kao što su kopači rovova i razne bušilice). Četvrti faktor predstavlja *zaštita koju braniocu može pružiti samo zemljište*. Položaje zato treba birati, kadgod to situacija omogućava, na zemljištu koje obezbeđuje prirodne zaklone od atomskih efekata.

Problem zaštite, međutim, ne sastoji se samo u zaštiti pojedinca, već ima svoj uticaj na celu jedinicu u toku čitave operacije. Naročito veliki problem predstavljaju snabdevanje pozadinskim potrebama, jer je ovo vezano sa potrebom da svaki pojedinac bude uvek ispod zemlje. Pisac vidi rešenje ovog problema u primeni čitavog niza saobraćajnica, sličnih onima iz Prvog svetskog rata, jer one omogućavaju saobraćaj i snabdevanje, uz visok stepen protivatomske zaštite ljudstva koje je uključeno u ove aktivnosti. Kao dopunske mere zaštite pisac preporučuje: posedanje odbranbenih položaja što je moguće kasnije; pripremu većeg broja pregradnih položaja za taktičke jedinice radi povećanja njihove zaštite, rasturenosti i dubine; rasturanje divizionске rezerve na široj prostoriji ili posedanje nekoliko pregradnih položaja sa bataljonima iz njenog sastava; ulaganje maksimalnih napora u cilju maskiranja i zaštite trupa od toplotnih efekata atomskog oružja; posedanje različitih pregradnih položaja u različito vreme i upoznavanje ljudstva sa efektima atomskog oružja.

Borbena gotovost biće takođe krupan problem u odbrani. Izabравši dobar odbranbeni položaj i organizovavši ga na najbolji način, komandant jedinice mora biti spreman da delom svojih snaga (rezervom) u svako doba preduzme protivnapad, odnosno da eksploatiše učinke sopstvenih atomskih napada, što se takođe najbolje izvršava protivnapadom. U cilju izvršenja protivnapada, određene snage moraće da napuste svoje rasturene i zaštićene rejone i da se koncentrišu na otvorenom prostoru. To neće biti nimalo lako, jer će pojedini vojnici i manje jedinice ponajmanje biti voljni da napuste svoje zaklone. Znatan problem predstavljaju i rasturenost rezervi, što će znatno otežati komandovanje, a ponekad će dovesti u pitanje i njihovu borbenu gotovost.

Protivnapade moraju planirati sve jedinice. Divizionске planove protivna-

pada verovatno će kontrolisati komande korpusa, jer će primena atomskog oružja normalno biti u njenim rukama. Pošto će primena tog oružja u cilju podrške protivnapada imati u atomskim uslovima veliki značaj, divizijski i korpusni pojasevi odbrane mogu biti dublji i širi, kako bi se obezbedila neophodna rasturenost snaga i primena atomskog oružja u njihovim granicama. Pregradni položaji biće brojniji i dublji, povezani preprekama radi kanalisanja neprijatelja u izabrane rejone. S gledišta atomske vatrene podrške, korpus može dopuštati dublje prodore neprijatelja. Primena sopstvenog atomskog oružja

u vezi sa protivnapadima mora se energično eksploatisati adekvatnim snagama. Pri proceni ciljeva za atomski napad treba ceniti: ulogu i važnost cilja, količinu raspoloživih atomskih sredstava i mogućnosti za njihovo lansiranje, položaj i prirodu cilja, kao i njegovo verovatno stanje posle izvršenja napada.

Rejoni prikupljanja, artiljerijski položaji i raspored rezervi biće veoma privlačni atomski ciljevi za neprijatelja. Stoga treba preduzimati sve moguće mere da se ovaj obmane o njihovoj stvarnoj lokaciji.

B. Đ.

Inženjer potpukovnik S. Kopalín: RADANJE ATOMSKE AVIJACIJE

Sovjetski dnevni list »Krasnaja zvezda«, centralni organ Ministarstva odbrane SSSR, razmatra mogućnost primene atomskih motora u avijaciji, let oko sveta nadzvučnom brzinom bez sletanja, osnovne tipove aviona i zaštitu posada.¹⁾

Atomski motor. Pisac ističe da je proces atomske tehnike postavio pitanje iskorišćavanja nuklearne energije u transportne svrhe, pa u tom smislu i u avijaciji. Osnovni problem predstavlja *nuklearni motor*, i to kako u konstruktivnom tako i u tehničkom i taktičkom pogledu. Ako je sada, za duže letove, potrebno na desetine tona goriva (kao što to pokazuju proračuni) atomskom avionu trebalo bi svega 1 kg »nuklearnog goriva« za nekoliko stotina hiljada kilometara. To bi u stvari omogućilo izvršenje leta oko zemlje bez sletanja.

U iznalaženju najboljeg rešenja postoje razni putevi, a jedan od njih koristi turbinu *zatvorenog ciklusa*. Voda ili neka druga tečnost prolazi pod velikim pritiskom kroz »nuklearni reaktor« i zagreva se do visoke temperature, zatim dolazi u odvodni kanal gde se pritisak snižava, tečnost prelazi u paru, pokreće parnu turbinu, a preko reduktora i elisu. Pošto je para izvršila rad na turbini, prelazi u kondenzator, hladi se i pretvara u tečnost spremnu da se ponovo šalje u nuklearni reaktor.

Nuklearni avion ovog tipa ne bi prelazio zvučnu brzinu, s obzirom na primenu elise. Sa stanovišta povećanja brzine leta, perspektivniji je avion sa korišćenjem vazdušnog reaktivnog motora sa turbokompresorom. U ovom slučaju nuklearni reaktor neposredno zamenjuje komoru sagorevanja običnog reaktivnog motora. Usled male površine kroz koju se vrši predaja toplote vazduhu, uz srazmerno nisku toplotnu provodljivost, koeficijent korisnog dejstva je nedovoljno visok. Da bi se povisio, bilo je pokušaja da se komora sagorevanja običnih motora zameni tzv. *razmenjivačem toplote* uz bolji toplotni medijum. Tada, toplotni medijum može biti od materijala koji je u mogućnosti da odvoji od nuklearnog reaktora znatno više toplote nego vazduh. Razmenjivačem toplote dobija se veća površina za predaju te toplote vazduhu, koji je sabijen kompresorom. U ovoj varijanti konstrukcija nuklearnog uređaja je složenija, ali se nuklearna energija potpunije iskorišćava.

Drugi važan zadatak pri konstrukciji atomskog motora jeste izbor materijala toplotnog medijuma. To nije jednostavno postići ako se imaju u vidu: otpornost prema dejstvu neutrona (mala apsorpcija) i visoka toplotna provodljivost. Temperatura u nuklearnom reaktoru vazduhoplovnih motora može dostići i 2.000° C. Znači, zahteva se materijal sa vrlo visokom temperaturom vrenja u kom se slučaju jedino može izbeći stvaranje visokog pritiska u

¹⁾ Инженер подполковник С. Копалин: „Рождение атомной авиации“, Красная звезда, 5 октябрь 1956.

nuklearnom reaktoru. Gas i voda ne zadovoljavaju. Dolaze u obzir metali ili njihove soli i topila koji ostaju tečni pri visokim temperaturama, naprimer, olovo (tačka topljenja 125°C , tačka vrenja 1670°C).

Osim razmatranja ovih tipova atomskih motora, pisac navodi da je moguća kombinacija nuklearnog uređaja ako uporedo sa reaktorom i razmenjivačem toplote postoji komora za sagorevanje običnog goriva. Pri radu, vazduh posle turbokompresora odlazi u razmenjivač toplote, a pri radu sa običnim gorivom, odvodi se pored razmenjivača toplote u komoru za sagorevanje. Sa gledišta bezbednosti poljetanja i opsluživanja aviona na zemlji, takav se uređaj, na početku osvajanja nuklearne energije u avijaciji, pokazuje kao najpraktičniji.

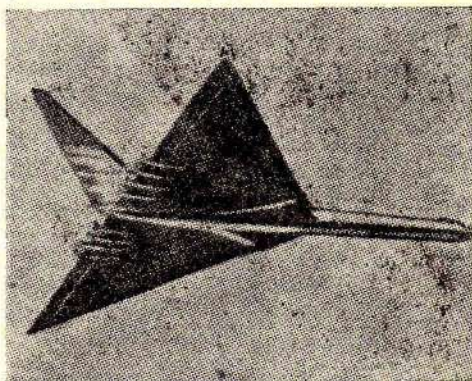
Zaštita posade. Upotreba nuklearnih reaktora, kao izvora energije na avionima, vezana je za zaštitu posade od nuklearnih zračenja. Ovaj problem se postavlja naročito oštro zato što su na avionima nuklearni uređaji i ljudi međusobno u neposrednoj blizini. Za zaštitu od zračenja potrebni su teški izolatori od olova, betona, a isto tako i grafit, voda i druge materije. Na osnovu proračuna i eksperimenata pokazalo se da težina izolacionog materijala za zaštitu ljudi dostiže nekoliko desetina tona, a njihov smeštaj na avionu predstavlja posebne teškoće. No, i pored toga, za upotrebu nuklearnog motora veće snage, od nekoliko desetina hiljada KS, težina izolacije ne predstavlja prepreku za izgradnju aviona. Smatra se da bi za atomski uređaj od 15.000 KS trebalo imati izolacione uređaje 40 tona, a pri 80.000 KS oko 60 tona težine. Jasno je da tek u drugom slučaju dolazi do rentabilne i moguće primene. Prema tome, smatra se da će nuklearni avion biti vrlo težak, odnosno da njegova ukupna težina neće iznositi manje od 100 tona.

U novije vreme ulažu se naponi za smanjenje težine izolacionog materijala. Pisac članka smatra da nastojanja moraju biti usmerena u više pravaca, navodeći kao primer razmeštanje članova posade što dalje jedan od drugog, a nuklearni reaktor takođe što je moguće više da se udalji od ljudi. Tako se predlažu dugačka krila na čijim bi se krajevima smestili nuklearni reaktori, ili dugačak trup gde

bi se u nosećem delu smestila posada, a nuklearni reaktor u rep aviona.

Ekonomija opšte težine zaštitne izolacije može se postići i dvostrukom izolacijom — jednom oko posade, a drugom oko nuklearnog reaktora. Primena bilo kakvog sistema neophodne zaštite od zračenja otežava i komplikuje eksploataciju aviona na zemlji od strane tehničkog osoblja. Prema tome, neophodno je ulaganje daljih napora za izradu novog i lakšeg zaštitnog materijala.

Ispitivanja u letu i izgled atomskog aviona. Svaki vazduhoplov najefikasnije se proverava u letu. Tako se još od 1955 vrše ispitivanja nuklearnih uređaja u vazduhu, posebno na bombarderima, kod kojih je nuklearni reaktor bio smešten u nosećem delu trupa. Za vreme leta vršena su ispitivanja materijala predviđenog za izradu zaštitnih izolatora. Pisac iznosi i neke osnovne taktičko-tehničke podatke aviona na nuklearni pogon kao: motor 60.000 KS, raspon krila 60 m, dužina krila 70 m, parne turbine težine 40, a zaštitni izolatori 60 tona. Radi poređenja treba se setiti da jedan savremeni bombarder sa desetak motora i celom rezervom goriva teži oko 80 tona.

Pisac dalje iznosi da se spoljni izgled aviona neće mnogo izmeniti — u odnosu na savremene tipove. U vezi s tim neki specijalisti smatraju verovatnim, naročito sa stanovišta najbolje zaštite posada od zračenja, produžavanje trupa i krila. Ovo bi avionu davalo originalan izgled. (Vidi sliku.) Ako savremeni teški avion, usled velike potrošnje goriva, ima manju težinu pri sletanju no pri uzletanju, težina pri

sletanju nuklearnog aviona rayna je onaj pri uzletanju. U vezi s tim takav avion mora imati veću izdržljivost konstrukcije, a naročito uređaja za sletanje.

Autor deli mišljenje mnogih stručnjaka i smatra da će se nuklearni motori prvo koristiti za »leteće lađe«. Tada bi se ispitivanja vršila nad pustim vodenim prostranstvima bez izgradnje poletno-sletnih staza i sa većim mogućnostima za obezbeđenje od nuklearnog zračenja.

Siczak: INTEGRACIJA VOJNE I CIVILNE ODBRANE

U članku pod gornjim naslovom¹⁾ razmatra se aktuelni problem povezivanja vojnih i civilnih mera po pitanjima opšte odbrane zemlje i ukazuje na proces koji se s tim u vezi već odvija u nekim zemljama.

U uvodu pisac ukratko iznosi suštinu problema koji se ovde postavlja. S obzirom na to da u modernom ratu neće više biti fronta i pozadine u starom smislu reči, svaka će zemlja, koja bude uvučena u ratna zbivanja, morati da od samog početka tretira čitavu svoju teritoriju kao front. Time će i civilno stanovništvo biti neposredno uključeno u rat, dok će znatan deo vojnih snaga morati da se angažuje u pozadini — u cilju odbrane od vazdušnih napada, vazdušnodesantnih trupa i t.s.l. Usled kraćeg vremena leta neprijateljskih vazduhoplovnih formacija, kao i velike razorne moći savremenog oružja, biće, s jedne strane, potrebni munjeviti brzi postupci a, sa druge, najtešnja saradnja civilnih i vojnih odbranbenih organa. A pošto će često biti potrebne i mnoge improvizacije, civilni organi moraću da rešavaju i takve zadatke koji spadaju u nadležnost vojnih organa — i obratno.

Razvoj koji se na ovaj način ocrtava nameće čitav kompleks načelnih, organizacionih i drugih pitanja. Jer, ne radi se samo o tome da se, sledeći dalje razvojne tradicije, dođe do što sveobuhvatnije integracije civilne i vojne odbrane. Protiv ovakvog potpunog objedinjavanja moglo bi se navesti dosta krupnih razloga a, sem

Na kraju članka pisac zaključuje da teškoće na putu stvaranja aviona sa nuklearnim uređajima nisu nesavladive. Savremena nauka i tehnika imaju sve mogućnosti za njihovo osvajanje. To daje osnovu nadama da će naredne godine biti obogaćene stvaranjem i daljim razvojem atomske avijacije, koja bi čovečanstvu omogućila osvajanje vazdušne stihije.

J. A.

toga, stvari i nisu tako jednostavne. Poznato je, naprimer, da je organizacija civilne zaštite po svojoj suštini namenjena rešavanju humanitarnih zadataka. Nekontrolisana integracija civilnih i vojnih organa mogla bi lako dovesti do iščezavanja ovog humanitarnog karaktera što, sa gledišta međunarodnog prava, ne bi moglo ostati bez posledica. S druge strane, vojno rukovodstvo, iako će u teškim situacijama nužno biti uvučeno u rešavanje zadataka koji prvenstveno spadaju u nadležnost civilne zaštite (napr. evakuacija), mora uvek težiti da se po ovim pitanjima ne angažuje isuviše, kako bi moglo imati određene ruke za izvršavanje svog sopstvenog zadatka — vojne odbrane zemlje.

Kao zaključak iz ovih uvodnih razmatranja pisac sam problem definiše na sledeći način: S obzirom na savremene koncepcije vođenja rata i ratnu tehniku uopšte, integracija civilne i vojne odbrane mora se smatrati kao nužnost. Međutim, potpuna integracija nije u interesu ni vojnog rukovodstva, ni rukovodstva civilne zaštite. Gde bi trebalo da bude granica teško je tačno reći. Načelno se ne bi smelo otići tako daleko da se humanitarni karakter civilne zaštite dovede u pitanje, niti da se vojno rukovodstvo, velikim obavezama na području civilne zaštite, isuviše angažuje i time ograniči u planiranju i izvršavanju svojih osnovnih zadataka. U članku se dalje prelazi na prikazivanje razvoja ovoga problema u drugim zemljama.

Tako je posebnim zakonom u SAD proces integracije civilne i vojne odbrane već regulisan. Ovim zakonom predviđena je upotreba vojnih jedinica na području

¹⁾ Schützsack: »Die Integration von militärischer und ziviler Verteidigung« — *Ziviler Luftschutz*, br. 4 — april 1956.

civilne zaštite. Pored toga, Ministarstvo odbrane izdalo je u tom smislu i posebnu direktivu, a postoji i naročito vojno pravilo kojim su pobliže određeni zadaci Američke armije u okviru civilne zaštite. Sve ovo pokazuje da su najviši američki organi svesni neophodnosti upotrebe vojnih jedinica u okviru civilne zaštite. Ovo stoga što se, i pored svih mera koje se preduzimaju u cilju što potpunije i savršenije PA odbrane, ne isključuje mogućnost napada na teritoriju SAD. A u tom bi slučaju štete mogle biti tako velike da ih same organizacije civilne zaštite ne bi mogle savladati.

Među američkim vojnim stručnjacima postoji shvatanje da u okviru civilne zaštite može postati neophodna masovna upotreba vojnih snaga, te da se ovom zadatku može čak dati i prioritet na račun sprovođenja vojnih planova. Po ovom shvatanju, vojni komandanti moraju biti odgovorni za sprovođenje potrebnih mera na civilnom sektoru — u slučaju sloma organizacije civilne zaštite.

U jednom članku koji je nedavno objavljen, postavljaju se sledeće smernice za obuku vojnih jedinica u zadacima civilne zaštite:

— obuka vojnika iz oblasti civilne zaštite treba da postane integralni deo nastavnog programa i da se odvija naporedo i ravnopravno sa vojnom obukom;

— pojedini oficiri treba da stupe u bliži kontakt sa organizacijama civilne zaštite;

— u vojnim jedinicama treba razraditi planove za najcelishodniji način pružanja pomoći civilnoj zaštiti u slučaju neprijateljskog napada iz vazduha.

Navodeći ovo, pisac konstatuje da je proces integracije civilne i vojne odbrane u SAD u punom toku i da se zasada još ne može reći dokle će on otići.

U Vel. Britaniji ne postoje zakonske odredbe koje regulišu upotrebu vojnih jedinica u okviru civilne zaštite. Mogućno je da postoje interni sporazumi između civilnih i vojnih organa o eventualnoj upotrebi vojske, ali se za ovo nema konkretnih podataka. Zato se u članku daje kratak prikaz stanja u britanskoj civilnoj zaštiti, sa težnjom da se iz toga izvuku neki zaključci u pogledu shvatanja integracije civilne i vojne odbrane.

Od pre izvesnog vremena u Velikoj Britaniji se veoma živo kritikuje organizacija

civilne zaštite. Pritom se naročito ukazuje na obimne i dalekosežne koncepcije američkih planova civilne zaštite. Stručni krugovi civilne zaštite rezonuju ovako: u doba atomske i hidrogenske bombe mogućna je efikasna civilna zaštita samo onda ako je zasnovana na širokom planiranju, s obzirom na to da se razorna moć modernih oružja proteže na široka područja. Zato se smatra da je dosadašnja organizacija civilne zaštite, koja je izgrađena na iskustvima Drugog svetskog rata, već prevažidena. Tada je još imalo smisla težište civilne zaštite postaviti na samozaštitu usko ograničenih područja, naprimer, opštinskih i gradskih rejona. Danas britanski stručni krugovi smatraju da osnovne teritorijalne jedinice civilne zaštite moraju postati velika područja, čija će se veličina određivati prema radijusu razaranja nuklearnih oružja. Više ovakvih velikih područja ulazilo bi u sastav krupnije teritorijalne jedinice. Susedna područja bila bi obavezna da se u slučaju napada uzajamno pomažu. Na taj bi način efikasnost civilne zaštite bila, ustvari, zasnovana na gotovosti i brzini upotrebe mobilnih jedinica.

Ovakva shvatanja pokazuju da se u Velikoj Britaniji svim sredstvima nastoji da se u slučaju rata zadaci civilne zaštite reše pomoću sopstvene organizacije. Upotrebu vojnih formacija u okviru civilne zaštite treba, po mogućstvu, potpuno isključiti. Međutim, izgleda da je i meroдавnim krugovima britanske civilne zaštite jasno da to neće biti uvek moguće. Tako je jedan od poznatih britanskih stručnjaka po pitanjima civilne zaštite, nedavno naveo da će se u slučaju atomskog napada, pored formacija civilne zaštite, morati da upotrebe i vojne jedinice, koje će dejstvovati u najtešnjoj saradnji sa regionalnim rukovodiocem civilne zaštite.

Iz ovoga se vidi da se i u Velikoj Britaniji zapažaju težnje ka povezivanju civilne i vojne odbrane, mada još nedostaju konkretne pretstave o načinu na koji bi vojne jedinice bile upotrebljene i kako bi one za ovaj zadatak bile pripremljene.

U Francuskoj je nedavno predsednik organizacije civilne zaštite Maksim Ru održao načelan referat o planovima za izgradnju i organizaciju francuske civilne zaštite. Tom prilikom se osvrnuo i na problem integracije civilne i vojne odbrane.

Iako se iz ovog referata ne može videti dokle proces integracije treba da ode u svim pojedinostima, ipak je karakteristična izjava referenta da se izgradnja francuske civilne zaštite odvija u najtešnjoj saradnji sa vojnim rukovodstvom. Ru je dalje istakao da je za rešenje zadatka koji se postavljaju pred civilnu zaštitu potreban znatan broj mladih ljudi, tj. vojnih obveznika. Prema tome, ako potrebe civilne zaštite (CZ) ne bi bile koordinirane sa vojnim potrebama, moglo bi doći do nesporazuma sa vojnim vlastima. Tako je nužnost integracije civilne i vojne odbrane priznata u francuskim merodavnim krugovima, i ako se pritom naročito naglašava da između nadležnosti CZ i vojnih odbrambenih mera mora postojati jasna granica.

Švedska je već odavno poznata po tome što preduzima velike napore na području civilne i vojne odbrane.²⁾ Od svršetka poslednjeg rata švedska Vlada je davala ogromnu sumu za modernizaciju armije i izgradnju efikasne CZ. U ovoj zemlji vojne i civilne vlasti već duže vreme najtešnje saraduju. Rukovodioci CZ se upoznaju sa zadacima vojne organizacije i obratno. Time se obezbeđuje da CZ bude načisto s tim sa kakvom i kolikom vojnom pomoći može da računa i da istovremeno vojno rukovodstvo stiče objektivnu sliku o stanju CZ.

Na ovoj bazi već su mnogo puta održavane praktične vežbe, čiji se rezultati koriste tokom zajedničkog rada civilnih i vojnih organa.

Rezimirajući prednja izlaganja, pisac u zaključku odgovara na pitanje da li se navedeni primeri (SAD, V. Britanije, Francuske i Švedske) mogu uzeti kao pouzdano merilo opšteg razvoja, tj. da li se izneti problem na sličan način postavlja i rešava i u drugim zemljama. Pre svega, kaže se dalje u članku, problematika koju nameće proces integracije civilne i vojne odbrane, evidentna je samo u onim zemljama u kojima su preduzete efikasne i

dalekosežne mere na području civilne zaštite.

Tako se, naprimer, i u Danskoj razrada planova evakuacije vrši u najtešnjoj saradnji sa vojnim vlastima. Služenje u aktivnim jedinicama civilne zaštite potpuno je izjednačeno sa obavezom služenja u vojsci. Danske jedinice CZ učestvovala su ove godine na manevrima NATO-a na severu Evrope.

U Belgiji se pozivanje ljudstva u aktivnu službu CZ vrši u punoj saglasnosti sa vojnim vlastima. Starija godišta obveznika raspoređuju se na službu u jedinice CZ. U slučaju rata mobilizacija oružanih snaga i korpusa civilne zaštite vrši se u uzajamnoj saglasnosti. Isto kao i u Danskoj, i ovde se sprovede kombinovane vežbe između jedinica armije i korpusa civilne zaštite.

U Holandiji su mobilne jedinice CZ ustvari vojne formacije, koje se po potrebi stavljaju na raspolaganje civilnim organima.

U Norveškoj je situacija slična, dok se u Zapadnoj Nemačkoj planira formiranje regularnih protivavionskih jedinica u okviru industrijske zaštite. Ove jedinice treba da budu popunjene ljudstvom iz samog preduzeća koje brane i opremljene najmodernijim PA oruđima.

Na osnovu izloženih razmatranja u zaključku se konstatuje da je razvoj savremene vojno-tehničke misli u mnogim zemljama doveo do saznanja da sve veća integracija vojne i civilne odbrane predstavlja neophodnu nužnost. Ovaj proces integracije ne može se još ni u jednoj zemlji smatrati završenim, pa čak ni u Švedskoj.

Sa gledišta civilne zaštite ovakav razvoj je opravdan i potreban, pošto on povećava zaštitne mogućnosti civilnog stanovništva. No, pri svemu tome ne bi se smelo zaboraviti, iako se stručnjaci civilne zaštite ovakvim pitanjima nedovoljno bave, da povećana zaštita civilnog stanovništva stvara opasnost još veće totalitarizacije rata.

K. A.

RATNE ŠKOLE ZAPADNIH ZEMALJA

Povodom 75-godišnjice osnivanja i rada američke Komandne i generalštabne škole u Levenvortu, Kansas, američki vojni časnik

sopis *Military Review* posvetio je ceo svoj majski broj njenom životu i radu. U nizu članaka prikazan je istorijat ove škole, njen značaj i uloga u stvaranju kadrova američke vojske, sadašnji plan i program

²⁾ Vidi *Vojno delo* br. 9/56, str. 73.

nastave, sistem školovanja, metod izvođenja nastave, razvoj vojne doktrine, rad slušalaca itd. Pored toga, namesto uobičajenih prikaza iz inostranih armija, koje časopis svakog meseca donosi, ovaj broj daje uporedne članke o odgovarajućim ratnim školama u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Belgiji, Braziliji i Peruu, čime se dobija potpuna slika o sistemu višeg vojnog školovanja u zapadnom svetu. S obzirom na interesantnost ustrojstva i rada ovih škola, prikazaću ukratko objavljene članke.

AMERIČKA KOMANDNA I GENERALŠTABNA ŠKOLA U LEVENVORTU

(*Command and General Staff College*)

Potpukovnik Mak Gregor u članku *Istorijski osvrt* objašnjava da je for Levenvort, u kome se i danas nalazi ova visoka američka vojna škola, tesno povezan sa američkom vojskom još od njenog prvog razvoja početkom prošlog veka. Ovo ime for je dobio po pukovniku Levenvortu koji je 1827 dobio zadatak da podigne vojno utvrđenje na reci Misuri u cilju obezbeđenja trgovine koja se u to vreme počela širiti od Sen Lujisa u pravcu još neispitanog Zapada, gde su je ometali Indijanci. Negdašnje posadne pešadijske i konjičke odrede, koji su patrolirali po bogatim prerijama Kanzasa i obezbeđivali tu prvu američku trgovinu na ovom pravcu, uskoro je zamenio veliki vojni logor Levenvort, koji se potom razvio u vojni centar za obuku oficira, pa je i danas ostao u SAD kao sinonim više vojne spreme. No, Levenvort je postao značajan tek iz rata sa Meksikom (1846—48) kada je poslužio kao baza američkim ekspedicionim snagama koje su se bile udaljile u svojim operacijama preko 5.000 km. 7 maja 1881 otvorena je u Levenvortu Aplikaciona škola za pešadijske i artiljerijske oficire. Škola je prošla kroz mnoge faze dok nije nastavne 1928/29 definitivno dobila svoj današnji naziv.

U toku Drugog svetskog rata kroz Levenvort je prošlo na hiljade raznih kurista. Kapacitet škole je toliko uvećan da ona danas pretstavlja čitav grad. Počev od 1946 otvoreni su i razni kursevi za rezervne oficire, dok je izbijanjem rata u Koreji povećan broj slušalaca redovnog

tečaja od 400 na 600, a neki kursevi rezervnih i aktivnih oficira počeli su da se održavaju i dvaput godišnje. Od 1935 godine trajanje školovanja je opet skraćeno za redovan tečaj od 2 na 1 godinu, koliko i danas traje.

U svome članku *Uloga Komandne i generalštabne škole u sistemu američkog vojnog školovanja*, potpukovnik Vajnt Sidl, naročito podvlači da ova najviša taktička škola čini stub američke vojne nastave uopšte. Ona pretstavlja uslov i osnovu za dalje napredovanje oficira koji su kroz službovanje i komandovanje u trupi pokazali da se mogu razviti i osposobiti za više komandne i štabne dužnosti. U njoj se izučava upotreba združenih rodova i službi, počev od bataljona do armije zaključno.

Međutim, u američkoj vojsci postoji 58 stručnih vojnih škola za rodove i službe, koje imaju na stotine raznih kurseva za oficire, a isto toliko i za podoficire, što sve pretstavlja niže vojno školovanje. Za Komandnu i generalštabnu školu oficiri se mogu javljati tek pošto svrše sve škole i kurseve svoga roda i provedu 8 do 15 godina u službi. Interesantno je da u američkoj vojsci rodovi i službe dobijaju za svaku godinu određenu kvotu, tj. koliko mogu poslati slušalaca na Komandnu i generalštabnu školu. Po činu kandidati mogu biti od kapetana do pukovnika. Oni ne polažu nikakav prijemni ispit, ali se odabiraju po veoma strogom kriterijumu, pri čemu se uzimaju u obzir školske kvalifikacije, postignuti rezultati u službi, karakterne osobine i pokazane sposobnosti za viši razvoj.

Interesantno je da se u ovu školu upućuje izvestan, iako mali broj oficira, iz svih vrsta pozadinskih službi, što se vidi iz datog tačnog sastava slušalaca u klasi za 1955/56, koji izgleda ovako:

a) po činovima: pukovnika 5, potpukovnika 166, majora 251 i kapetana 107, svega 529;

b) po rodovima i službama: iz pešadije 177, artiljerije 131, oklopnih jedinica 46, inženjerije 47, transportnih jedinica 21, štabnih jedinica 21, jedinica za vezu 27, art. snabdevanja 21, pravne službe 4, hemiskih jedinica 5, vojne policije i adutantske službe 14, svešteničke službe 2, finansiske 5 i sanitetske 8, svega 529;

c) po godinama starosti: prosečan broj godina iznosi 35,5;

d) po školovanju u građanstvu: sa svršenom maturom 341, a bez nje 188.

U članku se dalje ističe da praktično polovina aktivnog oficirskog sastava američke kopnene vojske prolazi kroz ovu školu. Oficiri sa svršenom Komandnom i generalštabnom školom imaju izvesne beneficije. Pre svega, oni normalno dobijaju važnije položaje po izlasku iz škole, a to se tako produžava i sve do kraja njihove karijere; uslovi i brzina njihovog unapređivanja su znatno povoljniji i u odnosu na oficire koji nisu svršili ovu školu; oni su predodređeni za kandidate za dopunsko školovanje na još višem nivou, i to u američkoj vojsci ili inostranstvu, itd.

Od 518 svršenih slušalaca 1954/55 godine raspoređeno je 122 oficira u Vašington, od kojih 95% u Pentagon; 22 oficira je zadržano u školi za nastavnike; 57 je poslato u sastav ekspedicionih snaga u Evropi, a 46 na Dalekom Istoku, dok je 35 upućeno za vojne izaslanike i slične dužnosti u inostranstvu, itd. Za vreme Drugog svetskog rata 84% od svih unapređenih generala imalo je ovu školu, dok je iz generacija koje su je svršile od 1932 do 1936 godine postalo 60% generala. S druge strane, od oficira ove 4 klase nije ostalo ni 2% koji nisu dobili pukovnički čin, itd.

U članku *Kursevi i nastava u školi*, pukovnik Kalp naglašava da Komandna i generalštabna škola, koja raspolaže velikim iskustvom i tradicijama i koja se afirmisala kroz tri pobedonosna rata (sa Meksikom i u dva svetska), posle čitavog niza promena, danas ima ove tečajeve:

Redovni komandni i generalštabni tečaj, koji traje 41 nedelju i ima za cilj da osposbi slušaoca za komandne i generalštabne dužnosti na nivou divizije, korpusa i armije, uz odgovarajuće dužnosti u pozadini;

Zajednički komandni i generalštabni tečaj, koji traje 16 nedelja i ima za cilj da osposobi slušaoca za generalštabne poslove u diviziskim štabovima i komandama pozadine i da ih orijentirno upozna i sa radom u višim operativnim i pozadinskim štabovima (na ovaj tečaj upućuju se i rezervni oficiri);

Specijalni tečaj za upotrebu atomskog oružja, koji traje 5 nedelja i ima za cilj da slušaoca upozna sa dejstvima atomskog oružja i njihovom taktičkom upotrebom.

Pozadinsko-komandni tečaj za osvežavanje znanja, koji traje samo 2 nedelje i ima za cilj da upozna komandni i štabni kadar sa novinama u planiranju i izvršenju zadataka iz domena pozadinske službe, i

Tečaj rezervnih oficira, koji traje svega jednu nedelju, sa ciljem da slušaoca upozna sa dužnostima u diviziskim štabovima.

Opšti cilj nastave na redovnom tečaju sastoji se u: upoznavanju snaga i sredstava i načina njihove najcelishodnije upotrebe; vežbanju u proceni situacije i donošenju odluke; obradi borbenih dokumenata i kontrolisanju njihovog izvršenja; upoznavanju funkcija štaba; proučavanju ratnih primera i izvlačenju pouka. Na redovnom tečaju nastava se izvodi u tri faze: u *prvoj fazi*, koja traje 9 nedelja slušaoci se upoznaju sa funkcionalnim dužnostima u diviziskom štabu; sadejstvom rodova i podrškom flote, vazduhoplovstva i mornaričko-desantne pešadije. U *drugoj fazi*, koja traje nešto više od 1/3 celokupnog vremena, proučavaju se taktičke radnje uz podršku snaga ostalih vidova oružane sile. Naročito se prorađuju teme iz forsiranja reka, napada na jako utvrđene položaje, amfibiskih i vazdušnodesantnih akcija, sve pod najtežim terenskim i klimatskim uslovima. Težište nastave je na radu divizije, jer se smatra da će slušaoci lako savladati rad viših jedinica ako prethodno dobro nauče rad sa divizijom. Zato se slušaoci naročito ređaju na komandne i štabne uloge u okviru pešadijske i oklopne divizije. Posle divizije prelazi se na rad korpusa i armije, pri čemu se nastoji da se slušaoci upoznaju sa odgovarajućim funkcionalnim dužnostima i u ovim višim jedinicama.

Treća faza ima za cilj da kroz slobodnu primenu teornih znanja što više približi slušaoca stvarnosti. U tom se cilju slušaocima daju sve složeniji i teži zadaci, koje oni rešavaju primenjujući već stečena znanja. Rad je pretežno individualan, a može biti i grupni, onako kako bi se dotični problem rešavao i u ratu.

Pored rešavanja zadataka, slušaoci dobijaju i dve slobodne teme koje pismeno obrađuju. Prva, iz oblasti tekuće problematike, ima za cilj da se slušaoci vežbaju u obradi naučnih sastava, a druga obično zahteva da se kroz analizu biografija istaknutih vojnih autoriteta dođe do zaključka o vrednosti principa koje je

dotačni vojskovođa primenio u svojim operacijama. Sem toga, u završnom periodu studija slušaoci se naročito bave problematikom eventualnog budućeg rata. Za obradu ovih tema oni koriste slobodno vreme. Kada se ima u vidu da su zauzeti prosečno po 32 časa nedeljno, onda se vidi kako im ostaje malo slobodnog vremena za ove radove.

Za proširenje opšteg vojnog obrazovanja drže se povremena predavanja iz oblasti raznih državnih i međunarodnih problema. Atomskom naoružanju se takođe pridaje veliki značaj. 50% nastave se izvodi u uslovima upotrebe atomskog oružja, a 50% vremena se radi sa klasičnim naoružanjem. Pretpostavke za upotrebu atomskog oružja se ne kaleme na situacije za konvencionalno naoružanje, već se uzimaju iz osnova nove situacije kakve se i predviđaju u budućnosti. Na rešavanje zadataka sa divizionom, korpusom i armijom, sa pozadinskim službama, troši se 61% od celokupnog broja radnih časova.

Dok je do 1936 školovanje u ovoj školi trajalo 2 godine (klase su brojno bile jake oko 125 slušalaca, danas je ukupan broj slušalaca, sa raznim kursovima, povećan za oko 7 puta), dotle je sada vreme trajanja školovanja svedeno samo na 10 i po radnih meseci, i pored toga što je u program, pored klasičnog, uneto i nuklearno naoružanje. Sve to pokazuje kakvom su naporu, pod ovakvim uslovima, izloženi i škola i slušaoci. Zbog toga je jasno zašto se od slušalaca zahteva da u školu dođu sa što većim znanjem.

U članku *Razvoj vojne doktrine*, pukovnik Kasibri se pita: kako će izgledati buduće bojište i da li će današnja moderna sredstva zastariti posle tri ili deset godina? Dok je do 1953 pitanje doktrine bio uzgredan zadatak Komande i generalštabne škole, sada je njen zadatak da neprestano prati, proučava i dalje razvija vojnu doktrinu svih rodova i službi, uključujući i atomsko kao i svako drugo novo oružje. Zato je od 1953 u školi formirano naročito odeljenje koje stoji pod direktorom za istraživanja i analizu ratnog iskustva, u cilju stvaranja buduće doktrine, dok se direktor za izvođenje nastave u školi i dalje bavi samo uzgredno ovim pitanjem. Jasno je da je za popunu ovog odeljenja izabran najkvalifikovaniji sastav, koji je podeljen u tri oteka: za pro-

učavanje sadašnje doktrine, za proučavanje doktrine koja će važiti posle pet godina i, najzad, doktrine koja će važiti posle deset godina! Pisac takođe potseća na to da su sva tehnička sredstva i postupci iz nedavne prošlosti, kao što su: mitraljez, tenk i bojni otrovi iz Prvog svetskog rata, odnosno, munjeviti rat, V-1 i V-2 iz Drugog svetskog rata, pričinjavali iznenađenje, ali nijedno od njih nije bilo dovoljno proučeno ni upotrebljeno sa maksimalnim rezultatima za ishod rata. Isto je takvo stanje i danas sa atomskim naoružanjem, za čijim razvojem zaostaje doktrina najcelishodnije upotrebe. Za postavljanje nove vojne doktrine potrebno je pet etapa: prvo, određivanje karaktera budućeg rata; drugo, određivanje vrsta operacija; treće, određivanje mogućnosti za vođenje takvih operacija; četvrto, predviđanje potrebnog naoružanja i, peto, predviđanje i spremanje odgovarajuće formacije oružanih snaga. No, za pravilno postavljanje vojne doktrine potrebna je veza i saradnja sa svim vojnim školama i ustanovama koje se bave vojnom naukom i izradom ratne opreme i naoružanja. Tu dolaze: pešadijska oficirska škola u Beningu, artiljerijska i dirigovanih projektila u Silu, oklopnih jedinica u Noksu, protivavionske odbrane u Blisu, vazduhoplovne škole u Rakeru, pored mnogobrojnih drugih tehničkih i administrativnih škola. Sem vojnih škola, treba pomenuti i razne građanske tehničke škole i opitne zavode, kojima vojska postavlja određene zadatke. Razume se, potrebna je najtešnija saradnja sa odgovarajućim ustanovama mornarice, mornaričko-desantne pešadije i vazduhoplovstva.

Poznato je da su osnovni elementi taktičke doktrine vatra i pokret. Kome će se od ova dva elementa pridati veći značaj, radi dobijanja maksimalnog efekta, oduvek je bilo bitno za određivanje vojne doktrine. Uvođenjem atomskog naoružanja, međutim, javljaju se ova tri nova faktora: veća rastresitost, pokretljivost i elastičnost manevra.

Željena rastresitost se postiže raščlanjavanjem većih jedinica na bataljone, koji stoga moraju imati veću vatrenu moć i veću autonomiju života i dejstva nego dosadašnji. Drugi je problem da li bataljoni treba da obrazuju pukove ili da budu neposredno pod divizionom, pa da se za izvršenje zadataka formiraju združeni odredi (*combat command*), analogno već

uvedenoj praksi kod američkih oklopnih divizija. (Ovo razmatranje pokazuje da ni u američkoj vojsci ovo pitanje još nije rešeno, iako se o njemu posle rata tako živo diskutuje.)

U vezi sa pitanjem rastresitosti, postavlja se i pitanje odbrane međuprostora. Kod jedinica većih od divizije postavlja se naročito pitanje brzog izviđanja i određivanja mesta rentabilnih ciljeva za upotrebu atomskog oružja. Ovde spadaju sve vrste vazduhoplovnih, elektronskih i drugih tehničkih sredstava, sposobnih za neposredno osmatranje, brzo uočavanje i javljanje položaja rentabilnih ciljeva za upotrebu atomskog naoružanja. Povećana rastresitost nameće posebno pitanje održavanja veze i mogućnosti komandovanja. S druge strane, rastresitost postavlja nove zahteve u pozadinskoj službi koja, opet, želi prikupljeniji raspored.

Na sva ova pitanja pisac ne daje odgovor, već samo napominje da se za njih traže rešenja koja su još poverljivije prirode.

U članku *Život i rad slušalaca*, pukovnik Džems Kantrel u vidu pisama između jednog primljenog kandidata i nastavnika škole daje vrlo interesantne podatke o životu i radu slušalaca u Levenvortu, od kojih navodimo ove:

Broj slušalaca po tečajevima i njihovo trajanje u 1956 godini bio je:

Redovni tečaj: oko 625 slušalaca, 41 nedelju, 1 tečaj godišnje;

Zajednički tečaj: 285 slušalaca, 16 nedelja, održana 2 tečaja u godini;

Tečaj za specijalno naoružanje: 70 slušalaca, 5 nedelja, 5 tečajeva;

Kurs za osvežavanje znanja: 250 slušalaca, nedelju dana, 1 kurs;

Kurs za rezervne oficire: 250 slušalaca, nedelju dana, 1 kurs u godini;

Kurs za pozadinsku službu: 250 slušalaca, 2 nedelje, 1 kurs u godini.

Ukupno brojno stanje godišnje iznosi preko 2.200 oficira. Dnevna nastava traje 6 do 7 časova, sa 3 do 4 časa individualnog učenja.

Na Redovnom tečaju ove godine, pored 529 oficira iz rodova kopnene vojske, bilo je 9 oficira iz vazduhoplovstva, 8 iz mornaričko-desantne pešadije, 1 iz mornarice i 78 oficira iz 40 prijateljskih zemalja.

Slušaoći su podeljeni na 12 odeljenja po 50 oficira, tako da je sastav po odeljenjima bio približno ovakav: pešaka 15,

artiljeraca 11, tenkista 4, inženjera 4, saobraćajaca 1 do 2, pozadinaca 1 do 2, artiljerisko-tehničkih 1 do 2, ostalih službi 6 do 7 i stranaca 6 do 7.

Slušaoći su smešteni u prizemne zgrade i barake. Oficiri mogu da dovedu i svoje porodice u Levenvort, ali se za njih unapred mora obezbediti stan u gradu ili u vojnim barakama koje su podignute u vidu prizemnih montažnih zgrada.

U članku *Strani oficiri*, pukovnik Dages kaže da se broj stranih oficira kreće oko 1/7 od ukupnog broja slušalaca. S obzirom na to da ovi strani oficiri vremenom zauzimaju u svojim zemljama velike i važne položaje, to se preko njih ostvaruje jedinstvo američke vojne doktrine sa savezničkim zemljama u eventualnom ratu. Dok je od 1908 do kraja 1942 godine kroz ovu školu prošlo svega 49 stranih oficira iz 10 zemalja, dotle je otada do danas ovu školu završilo skoro 1.300 savezničkih oficira, iz 56 zemalja. Status nastave za sve slušaoce je isti, bez obzira na to da li su stranci ili nisu. Pored opšteg vojnog znanja koje se traži za stupanje u ovu školu, strani oficiri posećuju i dvomesečni tečaj engleskog jezika koji se održava pri školi u julu i avgustu, pre početka redovne nastave. Kurs ima dve faze: u prvoj se slušaoći upoznaju samo sa engleskim jezikom, dok u drugoj proučavaju borbena pravila, taktiku i tehniku nižih jedinica. Na kursu jezika se naročita pažnja obraća na stručnu vojnu terminologiju i američko narečje (sleng) tako da se slušaocima olakša prestojeće praćenje redovne nastave.

Pukovnik Bendžamin Haris u svome članku *Dopisni kurs* piše o eksternoj nastavi koja se preko ovog kursa kod ove škole praktikuje takoređi još od njenog osnivanja. Hiljade oficira, koji nisu bili u mogućnosti da dođu u Levenvort na redovne tečajeve, sticali su potrebna znanja putem dopisnog metoda. U ovom cilju omogućeno je kandidatima da se upišu na jedan od željenih tečajeva i da ga, putem dopisivanja, po programu svrše. Predviđeni program sastavljen je za oko 900 radnih časova i sastoji se iz 41 lekcije. 400 od ovog broja časova predviđeno je za opšte teme iz taktike rodova i službi, dok ostalih 490 časova služi pretežno za rešavanje taktičkih zadataka, prvo sa divizionom, a potom sa korpusom i armijom.

Ako slušalac neopravdano ne izradi na vreme dva zadatka, otpušta se sa kursa. Sada se nalazi preko 3.000 slušalaca na raznim pispisnim kursovima. Slušaoci dobijaju sve lekcije i zadatke preko pošte po ustaljenom planu. Rešene zadatke vraćaju školi do određenog roka, koji se pregledaju, ocenjuju i vraćaju. Na kraju kursa slušaoci pismeno obraduju ispitne zadatke iz celog gradiva. Sabiranjem srednje ocene svih rešenih zadataka sa ispitnom ocenom dobija se konačna ocena za prelaz na naredni viši tečaj, itd.

Naročitu pažnju zasluđuje *Dopisni kurs za rezervne oficire*, koji traje 5 godina sa 600 radnih časova. Sam kurs je podeľjen na:

diviziski tečaj, od 3 godine sa 360 radnih časova, koji obuhvata rad jedinica od bataljona do divizije, i

viši tečaj, od 2 godine i 240 radnih časova, koji obuhvata dopunski rad sa divizionom, kao i rad sa korpusom i armijom.

Slušalac može jedne godine ponoviti program, ali se otpušta ako mu se desi da neopravdano bude na to još jednom primoran. Ovakav način izvođenja nastave sa rezervnim oficirima pomažu nastavni centri koji su razmešteni po celoj teritoriji SAD. Broj slušalaca na ovom kursu u 1955/56 godini iznosio je 6.457 rezervnih oficira.

Dopisni kurs za rezervne oficire veoma je uohodan i ima vrlo veliki značaj. On omogućava rezervnim oficirima da u svom mestu boravka prelaze predviđeni program i da se održavaju na potrebnom nivou savremenih vojnih znanja. Interesantno je i to da se rezervni oficiri upoznaju i sa radom operativnih jedinica i njihovih štabova, kao i pozadinskih službi, nasuprot uobičajenoj praksi u ostalim armijama, u kojima se upoznaju samo sa osnovnim vojnim znanjima.

U članku *Veze Komandne i generalštabne škole sa savezničkim zemljama*, pukovnik Ernest Laš, između ostalog, kaže da je samo u 1955 godini posetilo ovu školu 1.102 posetioca, tj. prosečno svake nedelje po 20. Od ovog broja bilo je preko 150 viših vojnih rukovodilaca prijateljskih armija. Cilj ovih poseta je uvek isti: razmena iskustava, upoznavanje sa programom i metodom nastave, upoznavanje sa organizacijom škole i slično. Na taj način, Komandna i generalštabna škola igra vrlo važnu ulogu na polju ujednača-

vanja kako vojne doktrine tako i metoda u nastavi kod svih prijateljskih zemalja.

S druge strane, svi američki oficiri koji se upućuju u savezničke vojne škole kao slušaoci, dobijaju specijalne zadatke od Komandne i generalštabne škole u Levenvortu u pogledu prikupljanja i razmene iskustava. Pored slušalaca koji pohađaju inostrane vojne škole, upućuju se specijalni američki oficiri za vezu sa francuskom, britanskom, kanadskom i drugim ratnim školama savezničkih zemalja.

*

Pukovnik Sidl kaže u svom članku da u SAD postoji i *Ratni vojni koledž* (Army war college), u koji se može stupiti tek posle 15 do 25 godina oficirske službe. To je neposredno viša vojna škola od Komandne i generalštabne škole, a u isto vreme i najviša vojna škola u američkoj vojsci. Istog su ranga još dve vojne škole: *Nacionalni ratni koledž* (National war college) i *Industrijski koledž oružanih snaga* (Industrial college of the armed forces), u koje stupaju oficiri iz sva tri vida oružane sile, kao i građanska lica koja su ranije predviđena za više položaje u raznim granama ratne privrede. Jedan oficir može svršiti samo jednu od ove tri najviše vojne škole. Međutim, po svršenju Komandnoj i generalštabnoj školi, a pre stupanja na bilo koju od pomenute tri škole, oficiri mogu svršiti i *Štabni koledž oružanih snaga* (Armed Forces Staff College), na koji se stupa posle 10 do 21 godine službe u vojsci. Inače, redovno više vojno školovanje posle Komandne i generalštabne škole za većinu oficira neposredno vodi na pomenuti *Ratni vojni koledž*. Ovo je škola strategije, geopolitike i ratne privrede uopšte. U članku se ne govori o broju slušalaca ovih najviših vojnih škola, ali se naglašava da od svršenih slušalaca Komandne i generalštabne škole, prema statističkim podacima, obično odlazi: na *Ratni vojni koledž* 40%, na *Štabni koledž oružanih snaga* 28%, na *Industrijski koledž* 9,6% i na *Nacionalni koledž* oko 8%. U svakom slučaju, smatra se da oko 50% svršenih slušalaca Komandne i generalštabne škole odlazi na više ratne koledže, od kojih izvestan broj oficira prethodno svršava *Štabni koledž oružanih snaga* na koji dolaze i oficiri iz vazduhoplovstva i mornarice.

S obzirom na to da se na ovim najvišim školama glavna pažnja obraća na strategiju i ratvodstvo u celini, taktika se samo uzgredno dodiruje. Zato pisac naročito podvlači da je *Komandna i generalštabna škola* bila i ostaje, u prvom redu, najviša vojna škola u kojoj se kadrovi uče kako se izvodi borba, boj i bitka.

BRITANSKA RATNA ŠKOLA U KAMBERLIJU¹⁾

(*The Staff College at Camberley*)

U britanskoj vojsci poznata je skraćena »psc«, koja dolazi od »passed staff college«, što označava svršenu Ratnu školu. Po svršetku ove škole britanski oficiri ispunjavaju jedan od osnovnih uslova za više napredovanje. Škola je otvorena 4 maja 1799, sa zadatkom da sprema oficire za obavljanje generalštabnih poslova. U početku nije bilo dovoljno razumevanja za ovu vrstu poslova kako kod samih oficira tako i kod nadležnih vojnih organa. Trebalo je da dođe do Krimskog rata 1856 godine pa da se pokaže potpuna nesposobnost britanskog Generalštaba i shvati pravi značaj ove škole. Zato se odmah otpočelo sa ozbiljnim reformama. 1857 godine zaveden je strogi prijemni ispit. Ovo danas tako poznato »psc« počelo je prvput da se nagrađuje. Sve do Prvog svet-skog rata brojno stanje klasa na ovoj školi iznosilo je preko 100 slušalaca. Značajna izmena u programu sprovedena je 1930, kada je unet rad korpusa i armije u II godini, dok je u I godini prorađivana samo divizija. Operacije su otpočele da se prorađuju u zajednici sa Vazduhoplovnom i Pomorskom ratnom školom (*Royal Navy Staff College* i *Royal Air Force Staff College*).

Poučeni iskustvom i oskudicom kvalifikovanih oficira u Prvom svetskom ratu, u Drugom svetskom ratu su kursevi skraćeni, a rad je produžen sa većom intenzivnošću. Posle Drugog svet-skog rata trajanje školovanja iznosilo je godinu dana, a broj slušalaca popeo se na oko 180 oficira, od kojih 140 britanskih i oko 40 savezničkih.

Cilj školovanja je da se oficiri osposobe za više komandne i štabne poslove. Slušaoci su po činu kapetani i majori, a godine starosti im se kreću između 28 i 34.

Izbor kandidata. Svaki kandidat mora imati preporučljivu ocenu, potvrđenu od štaba brigade i divizije, odnosno ustanove tog ranga. Kandidati polažu prijemni ispit iz: taktike, vojne administracije, ratnog prava, vojne istorije i savremene situacije u svetu. U 1955 godini ispit je položilo svega 31% od prijavljenih kandidata.

Klasa se deli na nastavne grupe od po 10 slušalaca, na čijem se čelu nalazi instruktor čina potpukovnika. Kurs se deli na 6 rokova, s tim što se instruktori menjaju posle svakog roka i što su instruktori dužni da pre promene grupe o svakom slušaocu ostave detaljnu opisnu ocenu. To znači da svaki slušalac na kraju školovanja dobije 6 nezavisnih ocena. Karakterne i moralne osobine, komandantski lik, samostalnost i odlučnost imaju prevagu nad čistim teornim znanjem.

Prva dva roka traju po dva i po meseca, a ostali po 6 nedelja. Prvi rok je posvećen osnovnim vojnim znanjima, dok se u drugom prorađuju pešadiska i oklopna divizija (uključujući sva sredstva ojačanja u svim fazama boja) i obilaze bojišta u Normandiji. Pored toga, slušaoci se angažuju kao posrednici i sudije na većim združenim vežbama i manevrima. Desetne operacije se prorađuju u zajednici sa Pomorskom ratnom školom. A pošto u ovu školu dolaze i slušaoci *Koledža civilne odbrane* (*Civil Defense Staff College*), tu se diskutuje i o problemima civilne organizacije i odbrane.

Poslednje tri i po nedelje prorađuju se samo teme o budućem ratu, atomskom naoružanju i civilnoj odbrani, ali na te časove nemaju pristupa strani oficiri. Ovakva su predavanja prošle godine držali najviši vojni rukovodioci: ministar narodne odbrane, državni sekretar Ministarstva rata, načelnik i zamenik načelnika Imperijalnog generalštaba i drugi. Izboru nastavnika se rukovodiće osobita pažnja. Naprimer, za nastavnika taktike pešadije traži se da je svršio Ratnu školu, da se istakao u ratu, da je uspešno obavljao dužnost u diviziskom štabu ili nekoj drugoj jedinici istog ili višeg ranga. Slušaoci se po završetku škole određuju na štabne dužnosti, a povremeno odlaze i na koman-

¹⁾ Napisano na osnovu raznih manjih članaka — prim. M. P.

dovanje. Postoje izvesne struje, za uvođenje predratnog dvogodišnjeg programa, ali se ipak smatra da je korisnije da se ostane pri jednogodišnjem trajanju škole, a da se druga godina provede na praksi u trupnom štabu ili na komandovanju.

Program predviđa gradivo za 1.042 radna časa u školi, sa nastavnikom. To znači da u ovaj broj nisu uračunati časovi za seminar, koje slušaoci koriste za svoj individualni rad.

Predmeti i broj časova su ovako podeljeni:

— osnovne lekcije iz organizacije, formacije i upotrebe rodova vojske: 173 časa;

— štabna služba: 179 časova;

— obaveštajna služba sa upoznavanjem Sovjetske i Kineske armije: 22 časa;

— rad štaba na planiranju i izvođenju nastave: 70 časova;

— izvođenje operacija: 420 časova (od kojih na odbranbene 129, izvlačenje i otpuštanje 63, napad 87 i nastupanje sa gonjenjem 60);

— rat u nerazvijenim zemljama: 6 časova;

— gerilski ili mali rat (*Small War*): 45 časova;

— obilazak bojišta u Normandiji: 30 časova;

— zajedničke vežbe sa slušaocima ratnih škola vazduhoplovstva i mornarice i civilne odbrane: 106 časova;

— upoznavanje snaga Britanske Zajednice Naroda (Komonvelta): 9 časova;

— upoznavanje savezničkih oružanih snaga: 17 časova, i

— razvoj tehnike i naoružanja sa novinama: 46 časova, što ukupno iznosi 1.042 časa.

Atomsko oružje i njegova upotreba proučavaju se uporedo u svim lekcijama za klasično naoružanje. Diskusijama se pridaje veliki značaj. Formalni teorijski ispiti ne postoje.

Slične škole postoje u Indiji, Pakistanu, Australiji, Kanadi i Južnoj Africi, ali se na njima nećemo posebno zadržavati, pošto su skoro u potpunosti ustrojene kao i britanska Ratna škola.

U britanskoj vojsci iznad Ratne postoje još i ove više vojne škole:

Viša oficirska škola (Senior Officer School) i *Vojnotehnička škola* (Royal Military College of Science), u koje stupaju oficiri od 36 do 40 godine života;

— *Štabni koledž oružanih snaga* (Joint services staff college) u koji stupa oko 90 slušalaca (od 38—42 godine života) iz vojske, mornarice i vazduhoplovstva, u činu majora ili potpukovnika, kao i izvestan broj građanskih lica koja će u ratu zauzimate važne položaje u državnom aparatu, i

— *Imperijski koledž* (Imperial defence college), tj. najviša vojna škola sva tri vida britanskih oružanih snaga, u koju stupa oko 60 slušalaca iz kopnene vojske, mornarice i vazduhoplovstva, čina pukovnika ili brigadnog generala, sa 46 do 49 godina života. I u ovu školu mogu stupiti i građanska lica.

FRANCUSKA RATNA ŠKOLA U PARIZU²⁾

(*École Supérieure de Guerre*)

Francuska Ratna škola je osnovana posle francuskog poraza u ratu sa Prusima 1870/71. Iako je veliko ratno iskustvo iz ratova u Italiji, Alžiru, na Krimu i u Meksiku, ipak je francuska vojska tučena od pruske vojske koja nije imala gotovo nikakvog ratnog iskustva, ali u kojoj je vojna misao bila jako kultivisana. Francuzi su uvideli da samo ratno iskustvo nije dovoljno za uspešno vođenje novog rata i da ga treba dopuniti i povezati sa izučavanjem vojne istorije i ratnog iskustva drugih naroda. Inače, oni su imali svoju generalštabnu struku još od 1818 godine, koju je stvorio maršal Guvion Sen Sir. Glavni nedostatak ove struke bio je u tome što nije bila povezana sa trupom i što je vremenom bio stvoren jaz između oficira generalštabne struke i onih u trupu. Zato je 1872 odlučeno da se generalštabna struka ukine, a na njeno mesto uvede generalštabna služba koju, po potrebi, mogu obavljati svi osposobljeni oficiri. Tako je 15 marta 1875 došlo do osnivanja Ratne škole, koja je trajala 2 godine i spremala oficire za komandne i štabne dužnosti. Na prvoj se godini proučavala taktika rodova vojske, a na drugoj rad združenih jedinica i službi. Pri izučavanju istorije odbačen je raniji narativni metod, a usvojen je metod studija uzroka uspeha ili neuspeha pojedinih operacija. S druge

²⁾ Napisano na osnovu raznih manjih članaka — prim. M. P.

strane, pri izučavanju prošlosti moralo se stalno misliti na budućnost i razmišljati kako bi se ti događaji razvijali u novim uslovima.

General Leval, prvi komandant ove škole, nastojao je da ona ne služi samo malom broju odabranih oficira, već celoj vojsci. Nastava je zasnovana na proučavanju izgubljenog rata 1870/71 i njegovim uzrocima. Naročita je pažnja polagana otkrivanju grešaka Francuza i njihovom pasivnom držanju, koje je omogućilo Prusima da izvojuju laku i brzu pobjedu. Značaj taktike je istican iznad svih ostalih grana vojne nauke. Pukovnik Bonal je predavao opštu taktiku, vojnu istoriju i strategiju, povezujući ih u jednu celinu. Pored toga, detaljno su analizirane i pruske greške, koje su Francuzi, usled svoje pasivnosti, propustili da iskoriste. Uvidelo se da su Prusi sistematski proučavali Klauzevica, a to je značilo da su se držali Napoleonovog načina ratovanja, bar što se tiče manevra. Zato je delo Klauzevica »O ratu« (*Vom Kriege*) odmah prevedeno na francuski jezik, a dolaskom Foša u Ratnu školu, ovo je delo dobilo veliki publicitet u francuskoj vojsci. Foš je usvojio Klauzevica i pridavao veliki značaj kako Napoleonovim ratovima tako i izučavanju Francusko-pruskog rata 1870/71. Upoređujući Moltkeov način vođenja rata sa Napoleonovim metodom, Foš je stvorio svoju koncepciju o vođenju savremenog rata i to izložio u poznatim delima, koja su ustvari njegova predavanja sa Ratne škole: »O vođenju rata« (*De la Conduite de la Guerre*) i »O principima rata« (*Des Principes de Guerre*). Žofr je po dolasku 1910 na položaj načelnika Generalštaba, u saradnji sa Ratnom školom, u kojoj su bili mnogi istaknuti nastavnici, mnogo doprineo izgradnji francuske vojne doktrine. Kroz školu su prošle mnogobrojne generacije. Uoči Drugog svetskog rata u školi su bili: de Latr de Tassinj, Lekler i Zuen, sva tri maršala iz prošlog rata.

Posle Drugog svetskog rata postavio se problem reorganizacije ove škole. Nova ratna sredstva i nova iskustva su to zahtevala. Tako je došlo do otvaranja dve štabne škole za kopnenu vojsku i za vazduhoplovstvo (*École d'état major terre* i *École d'état major air*). Iznad ovih škola otvorene su tri više ratne škole istog ranga: za kopnenu vojsku (*École supérieure de guerre*), za vazduhoplovstvo (*École*

supérieure de guerre aérienne) i za mornaricu (*École de guerre navale*). Ove tri ratne škole izvide nekoliko meseci zajedničku nastavu sa slušaocima sva tri vida oružanih snaga. Iznad njih u francuskoj vojsci postoje još i ove dve najviše naučne vojne ustanove: *Centar za visoke vojne studije* (*Centre des hautes études militaires*) i *Institut za visoke studije narodne odbrane* (*Institut des hautes études de défense nationale*) u koji dolaze i građanska lica iz svih grana ratne privrede. U članku se ne daju detaljniji podaci o ustrojstvu i radu ovih najviših vojnih škola, sem što se naglašava da su Štabna i Ratna škola od 1949 objedinjene pod jednom komandom.

Sistem francuske više vojne nastave, prema iznetom rangu vojnih škola, pisac deli u tri etape:

I etapu predstavljaju Štabna škola kopnene vojske i Štabna škola vazduhoplovstva. Cilj ovih škola je da osposobe oficire za obavljanje štabnih poslova u divizionom štabu, kao i za komandovanje zaključno pukom. Kandidati polažu prijemni ispit koji se sastoji iz pismene obrade jedne teme i usmenog ispita iz taktike rodova i službi. Ove škole traju po 9 meseci. Nastava se izvodi pretežno praktično, uz rešavanje zadataka i obradu štabne dokumentacije.

II etapu predstavljaju ratne škole kopnene vojske, vazduhoplovstva i mornarice. U ove škole stupaju oficiri 40-tih godina života i tek pošto polože veoma strog prijemni ispit. Nastava je podeljena u dva ciklusa. *Prvi ciklus* traje 9 meseci, od oktobra do jula, i obuhvata tri vrste vežbi:

Prva vrsta vežbi sastoji se u rešavanju 5 osnovnih zadataka, i to: 2 sa pešadiskom divizionom u napadu i odbrani, 1 sa oklopnom divizionom u proboju i eksploataciji uspeha i 2 zadatka sa korpusom u napadu i odbrani. Pored toga, rešavaju se još 3 teža zadatka, od kojih 1 sa pešadiskom divizionom u protivnapadu, 1 sa korpusom u zadržavajućoj odbrani i 1 sa oklopnim korpusom u protivudaru. Kroz rešavanje ovih zadataka obavezno se izučava i upotreba atomskog oružja, kao i ostalih novih borbenih sredstava.

Druga vrsta vežbi sastoji se iz 4 zadataka, više informativnog karaktera, kroz koje se proučava rad pešadiske divizije na planinskom zemljištu, upotreba vazdušnodessantne divizije, teritorijalna odbrana

izvesnih oblasti, kao i izvođenje operacija na preokookeanskim vojištima.

Treća vrsta vežbi se izvodi u zajednici sa slušaocima Vazduhoplovne i Pomorske ratne škole, tj. na *Višem kursu sadejstva vidova oružane sile* (Cours supérieures interarmées) koji traje 4 meseca, od septembra do decembra. Na kursu se prorađuju amfibijske operacije uz učešće velikih snaga sva tri vida oružane sile. Od kopnenih snaga prorađuje se rad armije i grupe armija, uz primenu strategije i atomskog naoružanja.

Drugi ciklus nastave traje 5 meseci, od januara do juna. U njemu se prorađuju samo 4 zadatka: 1 zadatak o radu armijske pozadine (logistika), naročito u uslovima upotrebe atomskog naoružanja, drugi se sastoji iz proboja neprijateljskog fronta i eksploatacije, treći iz napada armije na planinskom zemljištu, a četvrti obrađuje specijalnu problematiku budućeg rata sa upotrebom atomskog naoružanja, primenom pete kolone, partizanskog rata i masovnom upotrebom vazdušnodesantnih trupa.

III etapu sačinjava pomenuti *Institut za visoke studije narodne odbrane* u koji se upućuju oficiri 50-tih godina života. (Drugi podataka u članku nema.)

*

Pored navedenih škola, časopis donosi još i prikaze belgiske, braziliske i peruanske ratne škole, ali, s obzirom na to da u njima nema ničeg novog, neću se na ovome ni zadržavati. Pada u oči kod ovih škola jedino to da su do Drugog svetskog rata bile ustrojene, uglavnom, po francuskom sistemu, dok su sada sprovele reorganizaciju pretežno po američkom. Sem toga, čitalac će primetiti da se u programima i sistemu škola nigde ne govori o operatici, već samo o taktici i strategiji. To dolazi otuda što se na Zapadu, kao što je to već poznato, pri podeli ratne veštine ne postavlja, između taktike i strategije, »operatika« kao posebna grana ratne veštine, pošto se smatra da ona, odnosno operativna veština, zalazi i u taktiku i u strategiju, pa je njeno tačno razgraničenje u praksi nemoguće.

M. P.

General Enriko Anaruma: KORPUSNA ARTILJERIJA U ZADRŽAVAJUĆOJ ODBRANI¹⁾

U uvodnom delu članka pisac daje konciznu sliku toka zadržavajuće odbrane u zoni armijskog korpusa, pri čemu ističe važnost daljne art. vatre kombinovane sa sistemom prepreka, koju smatra glavnim elementom za dobitak u vremenu. Po dubini deli zonu korpusa na pojas dalekog dejstva (korpusni) i pojas bliskog dejstva (diviziski).

U pogledu korpusne artiljerije pisac smatra da *teška poljska i samohodna artiljerija* ne dolazi u obzir za kontrabatiranje usled nedostatka materijala i vremena, a pridaje naročitu važnost daljnjoj zaprečnoj vatri, kao neophodnom vidu dejstva korpusne artiljerije za tučenje neprijatelja ispred prepreka, za tučenje tenača, mostova, komunikaciskih čvorova, KM, osmatračnica, koncentracija motornih vozila itd.

¹⁾ L'artigleria di C. A. nella manovra ritardatrice — gen. Enrico Annarumma — *Rivista Militare*, septembar 1956.

Iako za otkrivanje ciljeva služe razni izvori (avijacija, istaknuti osmatrači, partizani, zarobljenici, radiopriskuškivanje itd.) ipak postoje teškoće oko prikupljanja ovih podataka osmatranjem sa zemlje, s obzirom na veliku širinu fronta i dubinu rasporeda, češće promene položaja i mali broj osmatračkih organa. Sem toga, usled naglih promena situacije, podaci primljeni posrednim putem brzo zastarevaju. Prema tome, ukoliko su uslovi osmatranja pogodni, avijacija će obično biti jedino sredstvo za otkrivanje ciljeva u neprijateljskoj dubini i osmatranje artiljerijske vatre. Stoga se može očekivati da će art. vatra biti češće neosmotrena i da neće uvek odgovarati neprijateljevoj delatnosti. Da bi vatra bila što celishodnija i efikasnija, treba prethodno izabrati ciljeve i utanačiti pojedine važnije tačke kroz koje neprijatelj mora da nastupa (tesnaci, mostovi i komunikaciski čvorovi itd.), obuhvatajući ih sve u planu vatre, koji treba

da se stalno prilagođava nastalim promenama u situaciji.

Kadgod je moguće gađati pomoću osmatranja iz vazduha ili sa zemlje, to treba izvoditi bez obzira na postojeći plan vatre. Za ovo vreme jedinica koja dejstvuje automatski se razrešava svojih planskih obaveza. Na ravničastom zemljištu, gde je razvijanje neprijatelja po frontu lakše nego u planinskom i ispresecanom, bolje je primeniti češće vatrene zavese nego koncentracije vatre.

Na ciljeve manjih dimenzija, s obzirom na moć dejstva teške poljske artiljerije, treba koristiti vatru za uznemiravanje umesto za neutralisanje, i to načelno baterijom, rede vodom ili pojedinim oruđima. Radi što boljeg iskorišćenja dometa, korpusnu artiljeriju treba rasporediti što više unapred. Međutim, s obzirom na karakter zadržavajuće odbrane, položaje načelno ne treba birati ispred rasporeda glavnih snaga, već pozadi, na udaljenju najviše 2 do 4 km, što ne isključuje mogućnost da se, u izuzetnim slučajevima, pojedine baterije ili vodovi mogu i unapred isturiti. Za ovu svrhu načelno ne treba koristiti artiljeriju sa motornom vučom, već samohodnu koja poseduje veliku taktičku pokretljivost i lakše se prilagođava raznim situacijama.

Diviziske artiljerije, prema mogućnostima svog dometa, ojačavaju dejstvo korpusne artiljerije od dalje granice svojih zona dejstva, s tim da njihova vatra ulazi u plan vatre korpusa. Čim neprijatelj dostigne ovu granicu, korpusna artiljerija, po zahtevu divizija i odobrenju korpusa, ojačava dejstvo diviziskih artiljerija. Analogno tome dejstvuju i osmatrački organi. U pojasu dalekog dejstva rade art. osmatrački korpusa i za račun diviziske artiljerije, a u pojasu bliskog dejstva osmatrački diviziske artiljerije i za račun korpusne artiljerije koja je ojačava.

Manevar korpusne artiljerije pisac ovako predviđa: u pojasu dalekog dejstva korpusna artiljerija dejstvuje 100%, počev sa krajnjim dometom. Čim artiljerija ulazi u zonu dejstva diviziske artiljerije određene kao ojačanje, samohodna artiljerija, isturena ispred glavnih snaga, postavlja se između prvog i drugog položaja ili ulazi u sastav rezerve.

Kada neprijatelj dostigne granicu pojasa bliskog dejstva, 30% korpusne artiljerije povlači se na sledeći položaj, dok 70%

ostaje i dalje na prvom. Celokupna korpusna artiljerija treba da je raspoređena na drugom položaju najranije na 24 časa, a najkasnije na nekoliko časova pre evakuacije prvog položaja.

PT artiljerija sa motornom vučom može se upotrebiti samo u sastavu glavnih snaga, i to u njihovoj pozadini za suzbijanje neprijateljske infiltracije, ili za osiguranje važnih tačaka koje bi neprijatelj mogao zauzeti iznenadnim napadom oklopnih jedinica ili vazдушnih desantom.

Samohodna PT artiljerija može se upotrebiti za organizaciju PT tačaka i čvorova ili u PTR. U prvom slučaju ona će najčešće naći primenu u pojasu bliskog dejstva, dok u pojasu dalekog dejstva samo ako dejstvuje u sastavu većih taktičkih grupa.

U PTR samohodna PT artiljerija upotrebiće se u većim formacijama radi suzbijanja pritiska neprijateljskih oklopnih snaga i blokiranja prodora. U zonama gde upotreba oklopnih jedinica nije verovatna, samohodna PT artiljerija upotrebljava se za ojačanje dejstva zemaljske artiljerije.

Pisac smatra da mere za obmanjivanje neprijatelja, koje preduzima korpusna artiljerija, igraju vrlo veliku ulogu u zadržavajućoj odbrani. Tako se napadač može dovesti u zabludu u pogledu jačine braničeve artiljerije ako samohodna artiljerija dejstvuje u dubini korpusnog pojasa, menjajući pritom često svoje položaje, ako se otvara daljnja zaprečna vatra po baterijama, vodovima pa i oruđima, ili se dejstvuje većim intenzitetom pojedinim vodovima i oruđima postavljenim na zasebnim položajima, i ako se jednovremeno premeštanje artiljerije vrši manjim art. delovima.

Da bi se napadač mogao obmanuti u pogledu vremena napuštanja pojedinih položaja, manji delovi artiljerije, obično baterije, ostaju što duže na starim položajima, sa kojih ojačavaju intenzitet vatre po meri premeštanja ostalih delova art. jedinica. Ove baterije formiraće ponekad taktičke grupe sa ešeloni, koji se kao poslednji povlače sa položaja.

Po mišljenju pisca, korpusni PA puk, sastava 3 SPA i 1 LPA divizion, od po 4 baterije, treba prvenstveno upotrebiti za PA obezbeđenje ešelona prve linije. Ešelon na drugom položaju treba da maksimalno koriste sve mere PAZ.

Za vreme izvršenja manevra treba u najvećoj meri obezbediti pokrete jedinica. U ovoj fazi važni objekti kao: mostovi, tesnaci i komunikacijski čvorovi, imaju se prvenstveno obezbediti, makar i na teret borbenog rasporeda. Na ispresecanom terenu ili gde postoje veliki rečni tokovi, neće biti teško iznalaženje objekata osetljivih prema neprijateljskom dejstvu iz vazduha. Na ravničastom zemljištu, bez osobitih karakteristika, treba obezbediti najvažnije komunikacijske pravce, osetljive komunikacijske čvorove ili oklopne rezerve po bazama itd. Deo LPAA treba upotrebiti za obezbeđenje artiljeriskog rasporeda.

Raspored PAA treba da omogući dejstvo ovih jedinica i protiv iznenadnih prodora neprijateljskih oklopnih snaga.

Premeštaj SPAA treba da otpočne najdocije pri padu mraka tako da u svitanje bude opet spremna za dejstvo. Prethodno treba za videla izvršiti izviđanje novih položaja. Za vreme premeštanja PAA, njen zadatak može po potrebi preuzeti i LA.

Zaključak. U zaključku pisac rezimira rad korpusne artiljerije u toku manevra, i zaključuje da u korpusnoj zoni dejstvuje teška poljska artiljerija korpusa ojačana

armiskom artiljerijom, korpusnom samohodnom i PT, kao i diviziskom artiljerijom, a u diviziskoj — diviziska artiljerija ojačana korpusom; da osmatranje iz vazduha igra veliku ulogu i da se PAA raspoređuje pozadi prvog položaja prvenstveno za obezbeđenje prostorija i objekata važnih za izvršenje manevra, stim da je spremna da stupi u dejstvo i protiv neprijateljskih kombinovanih vazdušnokopnenih akcija. On na kraju ističe da se odbranbeni manevr može smatrati najuspelijim ako je sama art. vatra u stanju da, u kombinaciji sa sistemom prepreka, zadržava nadiranje neprijatelja.

*

Članak je u celini interesantan, pošto reljefno iznosi dinamiku artiljerije korpusa u zadržavajućoj odbrani, tj. u vidu borbe koja se odvija na širokom frontu i većoj dubini, na velikom prostanstvu, sa relativno oskudnim art. sredstvima koje treba na najbolji način upotrebiti.

Pisac se starao da postavi osnovna načela za upotrebu ove artiljerije, u čemu je u suštini i uspeo.

Sr. K.

Major Vito Dustinijani: PROBLEM OBJEDINJAVANJA SLUŽBI U ITALIJANSKIM ORUŽANIM SNAGAMA

U italijanskim vojnim krugovima već duže vreme pretresaju se problemi organizacije i vođenja glavnih ustanova oružanih snaga. Jedan od članaka koji zadire u tu problematiku je ovaj pod gornjim naslovom.¹⁾ U njemu autor daje pregled napora italijanskih najviših vojnih krugova da organizaciju organa oružanih snaga usklade sa savremenim potrebama vojske i ekonomskim potencijalom zemlje: »Postojanje mnogih zajedničkih i povezanih potreba nameće zadatak da se ispita mogućnost centralizovanja službi koje su određene da udovolje tim potrebama«. Ova problematika je interesantna zbog su-

protnosti različitih pogleda koji se razvijaju i sazrevaju u vezi sa njom, kao i zbog novina koje oni unose u pitanje organizacije službi oružanih snaga.

*

Autor polazi sa stanovišta da je imperativ za pronalaženje puteva za najekonomičniju organizaciju službi određen ne samo praktičnim potrebama nego i ekonomskim mogućnostima zemlje: »U jednoj zemlji kao što je Italija, sa slabim industriskim potencijalom, ekonomski pasivnoj, postavlja se zahtev da sve ono što je predviđeno za odbranu bude racionalno podeljeno među tri vida oružane sile«. Zastupa se mišljenje da je centralizacija jedini put do tog cilja. »Zajedničkom upotrebom sredstava, na-

¹⁾ Magg di art. Vito Giustiniani, Il problema dell' unificazione dei servizi nelle forze armate italiane, *Rivista militare*, jul — avgust 1956.

menjenih pojedinim vidovima, postiže se uopšte svrha da vojna organizacija u svojoj celokupnosti bude što korisnija». Ali, pri tome treba imati u vidu dva ograničavajuća kriterijuma koja su od osnovne važnosti:

1) svaki vid oružanih snaga treba da bude u mogućnosti da zadrži svoju autonomiju, bilo u izboru i upotrebi sredstava za operativno snabdevanje, bilo u određivanju svojih predračuna i

2) svaki vid treba da bude u mogućnosti da sačuva na raznim stepenima operativne i teritorijalne hijerarhijske skale odgovornost za organizaciju službi i kontrolu nad njihovim funkcionisanjem.

Suprotstavljajući se sumnji da je tešnje povezivanje službi proizvoljna novina, autor ističe da centralizacija službi ne može da bude sama sebi svrhom, već se ona mora smatrati kao sredstvo za postizanje racionalnijeg i produktivnijeg sistema.

Autorovo shvatanje o ovoj gorućoj potrebi italijanske vojne ekonomike u miru i ratu i potrebi za modernizacijom organizacije, ustvari je odraz borbe na ovom području između tradicije i nužde. Koliko je oštra ova borba u rukovodećim vojnim krugovima u Italiji vidi se iz pregleda njenog istoriskog razvoja posle rata koji nam autor pruža:

Još 4 februara 1947, odlukom privremenog šefa države, rešeno je da se tri vojna ministarstva objedine u jedno — *Ministarstvo odbrane*. »Komitet za proučavanje Ministarstva odbrane i viših centralnih organa« podneo je skoro dve godine kasnije predlog projekta o organizaciji Ministarstva, koji je sav bio u duhu novog pravca — objedinjavanja ustanova i službi. Ovaj projekt unosio je temeljite promene sadašnje organizacije. U nameri da se realizuju najveća mogućna objedinjavanja, Komitet je radio »hirurškim nožem, krpio je i krojio bez milosti« i najzad predložio objedinjenje centralnih organa tri vida oružanih snaga koji bi rukovodili nizom vojnih administrativnih i pozadinskih ustanova, od vršenja regrutacije do proizvodnje u industriji. Komitet je predvideo da se formira *Administrativni savet odbrane*, koji bi vršio funkcije Komiteta za budžet.

U rukovodećim vojnim institucijama Italije reagovanje na ovaj predlog bilo je

energično, a ujedno i odlučujuće; pronađena su sva mogućna opravdanja protiv njega. Ali, pošto zahtevi oružanih snaga nisu ovim usklađeni sa mogućnostima i potrebama italijanske privrede, javili su se novi protivpredlozi. Iako je projekt proučavan najviše kroz prizmu posebnih zahteva svakog vida oružanih snaga, on nije zadovoljio nijednu.

Komande vidova oružanih snaga dale su svoje primedbe i predložile svoje planove. One su se složile, kako nas autor upozna, »u pogledu shodnosti: a) što manje objedinjavanja (koja, ako se i ostvare, mogu se postići samo u sporednim funkcijama). Jedino budžet treba objediniti; b) pribeci koordinaciji na manje ili više širokoj skali«.

Iz cele ove zamršenosti predlozi koje je Komitet izneo kao opravdanje svog plana izazvali su živ interes. Dok je ministar odbrane podržavao osnovne ideje Komiteta, generalštavovi vidova imali su i dalje suprotne stavove. Formirana je Komisija generalnih direktora za ponovno proučavanje problema u svetlu datih primedbi, ali ni ovo nije dalo željene rezultate. Ovo se nerešeno stanje otežalo do pred kraj 1950.

Nerešen problem naneo je štetu organizovanju i razvoju italijanskih oružanih snaga poslednjih godina. Najzad, u novembru 1950, Generalštab odbrane pozvao je generalštabove vidova oružane sile da ostvare novo uređenje koje će biti sposobno da krene dalje ili da koordinira rad na raznim poljima vojne delatnosti, kojim bi se postiglo racionalnije korišćenje postojećih mogućnosti. Komisija koju je obrazovao načelnik Generalštaba vojske predložila je: sjedinjenje tehničke službe, osnivanje generalne direkcije snabdevanja i osnivanje službe intendature. Iz ove osnovne postavke razrađene su ostale grane u detaljima. Ali, ni ovaj predlog nisu prihvatile ustanove koje su, po projektu, imale da pretrpe temeljitu reorganizaciju. O tom neuspehu u prelamanju tradicije, u kojoj nove potrebe traže nove oblike, autor ističe: »Proces revizije, ma kako bio ograničen i postepen, ne može se ostvariti a da se ne okrnje tradicionalne vrednosti i postojeći interesi«.

Obeaveze koje je Italija primila na sebe 27 maja 1952 u Parizu, uključivši se u Evropsku odbranbenu zajednicu, odrazile su se posebno na postojanje nesređene

organizacije službi u italijanskom Ministarstvu odbrane. Nerešeno stanje dovelo je do toga da je, pored problema na unutrašnjem planu reorganizacije, iskrasao i drugi — kako sve to podesiti prema zahtevima organizacije snabdevanja i objedinjavanja službi u okviru Evropske odbranbene zajednice? Ministarstvo odbrane čekalo je ishod razgovora i rada u ovoj novoj organizaciji, da bi shodno tim zaključcima preduzelo nove korake ka usklađivanju pogleda u reorganizaciji službi među vidovima oružanih snaga. »Sva interna proučavanja bila su obustavljena i pažnja rukovodstva i službe operativnog snabdevanja tri vida oružanih snaga upravljena je na pariska raspravljanja«, dok su ova raspravljanja opet tekla pod snažnim uticajem objektivnog stanja svake članice Pakta ponaosob.

Da bi se pomoglo pronalaženju rešenja u okviru Italije, a sigurno i nekih drugih članica Evropske odbranbene zajednice, kao i da bi se pronašli odgovarajući oblici njene organizacije, *Interimni komitet* u Parizu pristupio je rešavanju dvaju problema od naročitog interesa: pitanju snabdevanja i pitanju objedinjavanja službi. Naravno, njihov rad je prelazio pojedinačne mogućnosti ma koje zemlje — članice u obuhvatanju organizovanja atomske, biološke i hemiske službe, goriva, transporta itd. Italija je u okviru Evropske odbranbene zajednice prihvatila kriterijum centralizacije nekih oblasti, a da pritom to isto nije učinila u sopstvenoj organizaciji oružanih snaga.

Sav taj višegodišnji napor, beskonačne diskusije, predlozi i protivpredlozi, urodili su donekle plodom. Za neke nebitne oblasti postignut je sporazum: za službu štampе i zdravstvenu službu obrazovan je jedan koordinacioni organ. Pošto državni budžet Italije nije mogao čekati na pronalaženje kompromisa ili snošljivijeg reše-

nja kojim će se visoki rashodi za vojsku svesti na skromniju meru, to je neumitnim diktatom nužde došlo do koordiniranog i zajednički kontrolisanog proračunavanja troškova za sva tri vida oružane sile u okviru kabineta Ministarstva odbrane. Ovo je povuklo za sobom i stvaranje koordinacije u aparatu administracije, koji je toliko karakterističan za italijansku organizaciju u vojnoj hijerarhiji.

Jednom započet proces rešavanja nije se zaustavio na pola puta. Iz budžetskih mogućnosti proizlazi snabdevanje Armije, pa je i ovde došlo do koordinacije među vidovima, još uvek neusavršene i izložene nesporazumima i snažnom pritisku uskih interesa.

Iako u organizaciji oružanih snaga stoje još nerešeni mnogi problemi, novi italijanski Ustav u čl. 95 predviđa da se zakonom odrede nadležnosti i organizacija Ministarstva odbrane. Ovo je dovelo generalštabove vidova oružanih snaga u situaciju da više nisu mogli odlagati donošenje konačne odluke. U težnji smanjenja izdataka državnih rashoda civilne administracije, u njenom aparatu pristupilo se sličnoj akciji, uspešnije i brže. Vojska u rešavanju tih problema nije mogla ići iza njih. Postavlja se ponovo pitanje, prema autoru, da se što hitnije odredi racionalno uređenje Ministarstva odbrane. Nova organizacija službi u oružanim snagama ne samo da bi uklonila suviše terete i oslobodila se glomaznog balasta zastarelog rukovođenja i učinila ga savremenijim, nego bi se približila najbolje mogućnom rešenju koje bi koliko-toliko rasterećivalo večno opterećeni italijanski državni budžet. »Izgleda stoga«, završava autor, »da je momenat pogodan da se ostvari modernija organizacija koja bi omogućila da se postigne maksimum funkcionisanja uz najmanje troškove«.

Vo. K.

Mao Ce Tung
IZABRANA DELA

sa predgovorom general-pukovnika

Pavla Jakšića

Dela sadrže najvažnije radove Mao Ce Tunga iz vremena Kineske revolucije i rata protiv Japana. Radovi su sređeni hronološki, u skladu sa pet perioda istorije Komunističke partije Kine.

Pod ličnom redakcijom autora, Dela su izišla na kineskom jeziku u 4 knjige. Mi ih objavljujemo u prevodu sa ruskog u 2 knjige (svaka oko 5—600 strana) sa kartom Dalekog Istoka koja zahvata: Kinu, Japan i Filipine sa prigraničnim delovima SSSR-a, Indije i Indonezije.

I knjiga našeg izdanja izlazi u maju i sadrži ova važnija poglavlja: period Prvog i Drugog građanskog revolucionarnog rata, taktiku borbe protiv japanskog imperijalizma, strategiska pitanja revolucionarnog rata, o protivrečnostima, pitanja strategije partizanskog rata, o dugotrajnom ratu, ulogu Komunističke partije Kine u nacionalnom ratu, i mnoga druga pitanja.

II knjiga zahvata nastavak rata protivu japanskih zavojevača, Treći građanski revolucionarni rat i radove napisane posle stvaranja Narodne Republike Kine. II knjiga je u pripremi.

Delo će izići u platnenom povezu kao IX i X knjiga serije **klasika** naše **Vojne biblioteke** — inostrani pisci.

Cena u pretplati za obe knjige 2.000 dinara. Otplata će biti u ratama, po volji, s tim da će se knjiga poslati samo onom pretplatniku koji do izlaska knjige bude uplatio 1.000, odnosno 2.000 dinara.
